

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

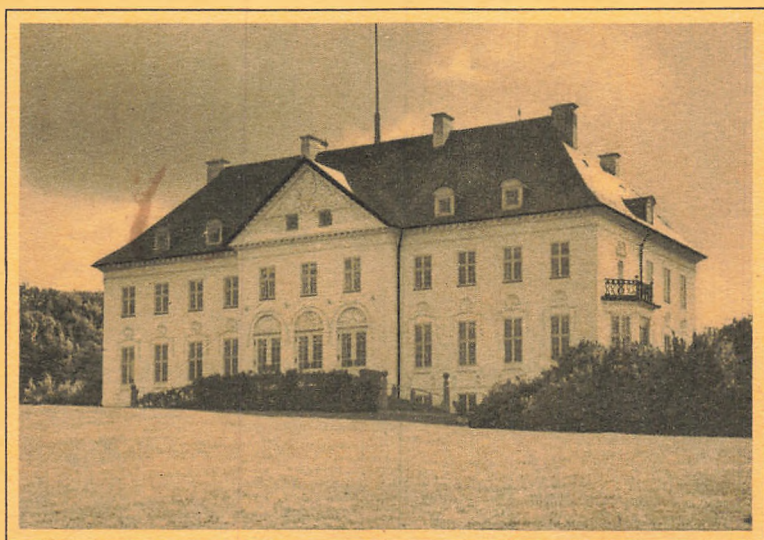
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ØST JYLLAND

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

AARBOG 1937

UDGIVET UNDER REDAKTION AF
A.NORDAHL-PETERSEN

ØSTJYLLAND

3° V.f. København (9)

10 5 0 10 20 Km.

Autoriseret Reproduktion efter Geoda

LAND OG SAMSO

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK:

ØSTJYLLAND

AARBOG 1937

UDGIVET UNDER REDAKTION AF
A. NORDAHL-PETERSEN

KØBENHAVN

EGMONT H. PETERSENS KGL. HOF-BOGTRYKKERI

1 9 3 7

INDHOLD

	SIDE
KORT FRA GEODÆTISK INSTITUT	4-5
EJLER HAUGSTED: VESTER AABO SYSSEL	9
CARL TH. JØRGENSEN: EGNENE OMKRING HORSSENS FJORD	81
J. WESARG STEFFENSEN: VEJLE OG OMEGN	105
RASMUS MORTENSEN: FRA BRYRUP TIL BÆKKE	129
S. P. N. SEJR: FREDERICIA	159
JON SIGURD: SAMSØ	187
OTTO ANDRUP: HERREGAARDE I ØSTJYLLAND	207
H. ZANGENBERG: ØSTJYLLANDS GAMLE BONDEBYGNINGER	237
BILLEDFORTEGNELSE	263

Aarbogens Oplag: 22.000.

Omslagsbilledet: Marselisborg Slot efter Fotograf af Jonals Co.

Til Afsnittet »Herregaarde i Østjylland« har Nationalmuseet venligst udlaant en Del Fotografier, tagne af Magister Hugo Matthiesen.

Vignetter af O. MEIER.

I Aarbogens forskellige Stykker er Forfatterens Retskrivning bibeholdt.

Eftertryk af Aarbogens Tekst og Billeder er ikke tilladt.

VESTER AABO SYSSEL

FRA AARHUS BUGT TIL GUDENAALANDET

Af EJLER HAUGSTED

AARHUS BY

SE paa et Danmarkskort, tag en Passer, slaa en Cirkel med Aarhus som Centrum og en Radius paa 200 Kilometer og læg saa Mærke til, hvor lidt af det nuværende Danmark, der falder uden for denne Cirkel. Byen er altsaa vort Lands geografiske Midtpunkt, et Faktum, der kan være Grund til at understrege i et Skrift, der henvender sig til Lystrejsende. Om den ogsaa paa andre Omraader kan blive et Midtpunkt, det maa Tiden vise.

Hidtil har den haft nok at gøre med at kæmpe sig frem til den ledende Stilling i Jylland uden dog at kunne midtsamle den store Halvø i samme Grad som Edderkoppen Odense har spundet den lille Ø Fyn ind i sit Net. Men den har udmærkede naturlige Betingelser for i stedse stigende Grad at hævde sin Førsteplads. Den ligger midt i det frodige og tætbefolkede Østjylland lige langt fra Frederikshavn og Krusaa, og i Modsætning til alle Fjordbyerne med deres smalle Sejlrender har den let og fri Adgang til det aabne Kattegat.

Nutidens Aarhus er den store Havneby ved Bugtens Munding midt paa Østjyllands Kyst. Ind i Landet straalr Landeveje og Jernbaner ud i Syd, Vest, Nord og Nordøst. Hvad der ad Søvejen samles af Raaprodukter og Handelsvarer, forarbejdes og spredes ad Landvejene eller forbruges paa Stedet. Hvad der med Baner og Lastbiler samles af Landbrugsprodukter og Indu-

strivarer, forbruges eller spredes ad Søvejen. Væksten i denne Udvikling og Produktion betinger Byens Udvikling i Fremtiden.

En By i stærk Vækst med prægtige Naturomgivelser er det første Indtryk, man faar af Aarhus fra Søsiden. Naar Københavnerdamperen en tidlig Sommermorgen har passeret Sletterhage, breder den jyske Kyst sig milevidt for ens Øje. »Nu dukker af Disen min fædrene Jord«, nynner den indfødte, der kommer hjem fra det »dejlige Øresund, kantet med Krat og Lund«. Han indaander den skarpere Luft og skelner ret forude St. Clemens Katedralens Spir, der rager højt op over Byens Tage. Til venstre, (mod Syd), hæver Ning Herreds stærke jyske Bakke drag sig over Marselisborg, Moesgaard og Vilhelmsborgs Skove, der strækker sig over 15 Kilometer langs Kysten, hvis gule Skrænter lyser i Morgensolen. Til højre den lille Ris Skov med den høje bevoksede Skrænt og det flade Fed, en tæt bebygget Strandvold foran Egaa Fjordens hævede Havbund. Damperen nærmer sig Maalet og drejer mod Nord; bag den 2—3 Kilometer lange Sydhavnsmole rager store Skibsskorstene op imellem tidsvarende Kraner og moderne skønne Pakhuse i livlige Farver, alt dette nye og brogede drager Opmærksomheden bort fra den ikke videre morsomme søndre Bydel, Frederiksbjerg. Gennem Havneindløbet retter Skibet Stævnen mod Byens Midte: Domkirkens pragtfulde Kor viser sig i al sin Skønhed, og Kampmanns af to svære Taarne flankerede Toldbod er det faste Midtpunkt i den gamle Havn, hvis Omgivelser danner et flimrende Billede af umalerisk halvgammel Smaastadsbebyggelse og nyere halvstore Bygninger fra Stilimitationens Aartier. Helhedsindtrykket er forstemmende, men ser man med Sympati og Lokalpatriotisme paa de uensartede Bygninger, kan man ud af dem læse adskilligt om Byens Vækst fra den lille Købing ved Aagabet til den store og stærkt voksende Havneby ved den aabne Bugt bag de af mægtige Moler skærmede Bassiner.

Havnen.

Det lønner sig at gaa en Tur gennem Havnen, der paa en overmaade anskuelig Maade afspejler Byens Vækst. Faa Skridt fra Damperens Anlægsplads fører Mindebroen over Aaen, der indtil Midten af det 19. Aarhundrede var Byens Havn. Langt tilbage i Tiden lagde Skibene til helt inde ved Immervad, men efterhaanden flyttede de længere og længere ud, og i det 18.

Aarhundrede boede Tolderen i det maleriske Bindingsværkshus i Aagade, der forsvandt i Sommeren 1936; for hundrede Aar siden var der kun Havn fra Mindebroen til Udløbet, der dækkedes mod Tilsanding og Storm af en Beskyttelsesmole i nordøstlig Retning. Ud for Toldbodgade, hvor Aaen blev udvidet til et lille Bassin, laa indtil for faa Aar siden den Toldbodbygning, der blev taget i Brug i Trediverne, en mere end prunkløs lille toetages Bygning, der passede til en lille Provinsby paa Frederik VI's Tid. Dækmolen blev ført videre, og meget langsomt byggedes i Løbet af Fyrrerne og Halvtredserne den gamle Havn, der blev indviet 1861. Det var et stort Fremskridt, at man i Løbet af 15 Aar fik bygget et Bassin paa 6 ha med en Dybde af 5 m. Den Bygning, hvor nu D. F. D. S. har Kontor, blev i 1868 bygget til Toldbod. Da Byens Udvikling tog Fart i Firserne, blev baade Havn og Toldbod for smaa, og i Løbet af 7 Aar, 1883—1890, byggedes den nye Havn med rigelig Pakhusplads paa den opfyldte Trekant ud for Kystvejen; den nordre Mole med den skønne fri Udsigt over Kaløvigegnen og Mols og Helgenæs hinsides Bugten blev Stedet for Spadsereturen; — man »gik paa Molen«. Mellem de to Havne lige for Indløbet opførtes den monumentale og rummelige Toldkammerbygning, der endnu er i Brug 40 Aar efter at den er blevet indviet. Men den nye Havn kom ikke længe til at svare til sit Navn. Allerede 1905 tog man fat paa mægtige Jordflytningsarbejder; Grave-maskinerne skrællede metertykke Jordlag af Marselisborgmarkerne lige fra Kysten til hinsides Skanderborg Landevej, — derved blev de tjenlige til Bebyggelse — og Tipvognstog kørte Aar ud, Aar ind Fyld ud i Bugten øst for Strandvejen. Det saa længe kaotisk ud, men Orden kom der, og en skønne Dag laa Sydhavnen der bag sin 2½ km lange Mole parat til at tage mod Skibene. Paa de opfyldte Arealer, (27 ha), er der nu rejst den Række moderne skønne Pakhuse, som fangede vor Opmærksomhed paa Skibet, og bl. a. Havnens Administrationsbygning og Aarhus Oliefabriks »Havnefabrik«. Da Sydhavnen var færdig, tog man fat mod Nord, hvor Lystbaadehavnen er bygget ud for Østbanegaarden. Der arbejdes stadig videre, og naar den Plan, man følger, er gennemført, vil hele Havnen have 13 km Bolværksplads og et Vandareal paa 110 ha.

Havnen, det moderne Aarhus' Størværk, er ikke blot i sig selv en Seværdighed, men fra dens Ydermoler aabner der sig

Aarhus set fra Syd (Marselisborg Strand).

M. SØRENSEN FOT.

storslaaede Udsigter. Den, der ad Søndre Kystværnsvej fra Strandvejen er gaaet ud til Molehovedet, vil bevare et stærkt Indtryk af Marselisborgskovenes Ejendommelighed: Hinsides Varnabugten hæver sig fra Ballehage til Kirkeskoven den rolige skovklædte Aas, hvis jævnt skraanende Ryg lukker for Udsigten mod Syd og samler Opmærksomheden om Skoven; hinsides Ballehage skyder Pynten ved Havbakkerne ud, og langt borte lyser Abildhoveds bratte gule Skrænter under Sømærketræerne. Ved Fyret paa Molehovedet føler man sig langt ude i det salte friske Vand, der staar ind fra Kattegat mellem Tunø og Samsø, og hele Aarhusbugten breder sig for ens Blik, indrammet af Helgenæs, Mols og Egnen om Kaløvig: rundede Bakker veksler med stejle Skrænter og flade Kystenge, Kysten tunger sig ud og ind, og i det fjerne blaaner Mols' Bjerge og Højderne bag Rønde. Mod Vest Byen bag Havnen.

Fra Spidsen af Lystbaadehavnens Mole, der rækker langt ud mod Ris Skov, ser man den højtliggende, ret afvekslende nordre Bydel, den lille Ris Skov med de høje buskbevoksede Skrænter og den store Badeanstalt, en hel lille Plankeby i Vandet, længere ude den ældre Villabebyggelse halvt skjult af Haver, og den hastigt voksende Nybyggerkoloni paa Fedet.

Lidt Byhistorie.

Fra Havnen vender vi os nu til Byen, fra Bugten til Aaen, der er Byens Moder. Naar Fødslen fandt Sted, kan ikke siges med Sikkerhed, men det er mindst 1000 Aar siden. De fem Rune-stene, der er fundne ved Møllen og Frue Kirke, tyder bestemt paa, at der har været en Bebyggelse i det tiende Aarhundrede her nord for Aaen, ikke langt fra dens Munding. Tør man tro den ældste Danmarkshistorie (Roskildekrøniken), har en Kong Frode, der var døbt af Ærkebiskop Unni af Bremen (918—936), bygget en Kirke — den tredie i Danmark — apud Arusam (ved Aagabet). 948 blev der knyttet en Biskop til denne Kirke, og kristen Mission udgik derfra. Godt hundrede Aar senere fortæller Adam af Bremen, at der fra Byen Arhusa er Sejlads til Fyn og Sjælland, saa vel som til Skaane, ja endog til Norge. Bispedømmet og Overfarten var Grundlag for den lille Bys Vækst i Middelalderen.

Det ældste Aarhus laa, som ovenfor antydet, nord for Aaen omkring den nuværende Frue Kirke, den ældste Bispekirke. Da den store Domkirke blev paabegyndt ca. 1200, blev der omkring den anlagt en ny Bydel, Bispens By eller St. Clemens Staden. Af dette middelalderlige Aarhus er der nu ikke andre Bygninger tilbage end Domkirken og Vor Frue Kirke og Kloster; men vi kan danne os en vis Forestilling om Tvillingebyen, der bestod af Bispedømmets svære røde Bygninger mod Øst, og Bymændenes lerklinede, straatækte skrøbelige Gaarde og Boder mod Vest.

I den yngre Middelalder voksede Byen. 1286 omtales Møllen første Gang. Vadestedet Immervad blev afløst af en Bro, og paa Brobjerget syd for Aaen opstod et stort Karmeliterkloster. Mod Nord naaede Bebyggelsen Borgbækken. Men Reformationen var et Slag for den blomstrende Bispeby. Da det katolske Bispedømmes forgrenede Virksomhed ophørte, var det ikke blot Domkirken, der forfaldt, men Bispegaard, Kannikegaarde og Kløstre kom til at staa »i onde Maader« og forsvandt efterhaanden med Undtagelse af Dominikanerklostret, der blev Hospital. Paa Frederik II og Christian IV's Tid rettede den sig, Handelen blomstrede, der blev bygget anselige Købmandsgaarde, og Bydelen syd for Aaen voksede. Men saa kom de store Krige med Plyndring og Brandskatning. Skibsfart og Handel og dermed Velstand gik tilbage. Det attende Aarhundrede bragte ikke nogen væsentlig Fremgang. Det siges i 1768, at Byens Handling for-

nemmelig bestaar i af Landmanden at købe Landets Produkter. Hermed stemmer det, at Landevejsgaderne Middelgade, Studsgade, Vestergade og Brobjærg (Frederiksgade) voksede længere ud, og at der i disse Gader blev bygget Gaarde — hvoraf en Del staar endnu — med Plads til mange Bøndervogne.

Paa Frederik VI's Tid afrundedes Byen ved Anlæg af Borgmester Fleischers Allée: Fra Spanien gik Sønder Allé til Frederiksport, hvor den gamle Kirkegaard blev anlagt 1818, den fortsattes som Vester Allé over Aaen til Grisetorvet, hvorfra Nørre Allé blev ført mod Øst. Indenfor Alléernes Ramme voksede Byen jævnt og sindigt, indtil den store Fremgang begyndte i Treserne.

Samtidig med Havneudvidelsen kom Jernbanen. 1862 blev Aarhus Udgangspunkt for Banen til Viborg, og 1868 naaede den østjydske Længdebane hertil. Store Industri- og Handelsvirksomheder (Ceres, Frichs, Oliefabriken, Hans Broge o. fl.) blomstrede op, og Befolkningen steg med en efter danske Forhold rivende Hast (1850: 8000, 1901: 52,000). Nye Kvarterer skød op baade mod Nord og Syd, og i den indre By blev meget bygget om; det er jo klart, at Otto Mønsted ikke kunde drive Margarinefabrik i stor Stil i den Bindingsværks Gaard paa Vestergade, hvor Hartvig Philip Rée i Frederik VI's Tid havde haft Plads nok til Byens største Købmandshandel. Fra 1901 til nu er Tallet fordoblet til ca. 100,000, og de omliggende Landsbyer er forvandlede til Forstæder.

Nutidens Aarhus.

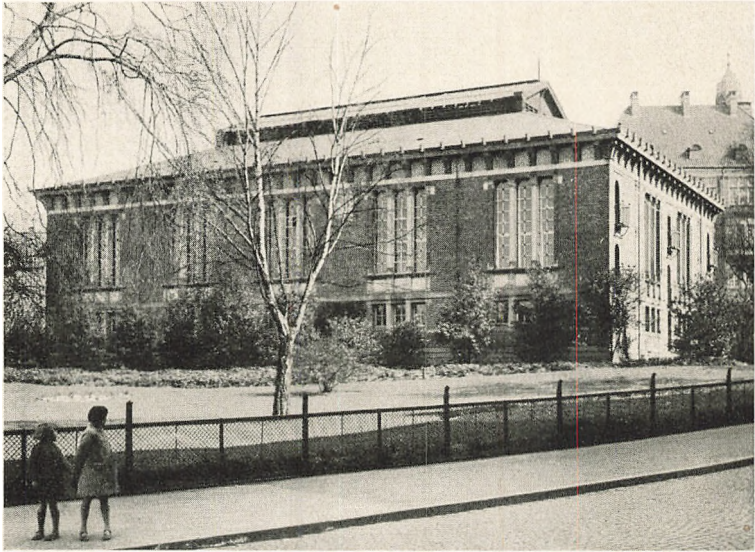
Den rivende Udvikling har forandret Aarhus til Ukendelighed. Den lille stille Købstad ved Aaen indenfor Alleernes Ramme med dens Købmænd, Laugshaandværkere og Smaafolk, der alle kendte hinanden og fandt sig i deres Skæbne, er ikke mere; de, der husker den, er snart alle døde. Det store Samfund af Tilflyttere, der danner Nutidens Aarhus, er noget helt andet. Det er Folk rundt omkring fra, dog især fra Jylland. Paa Gader og i Butikker hører man Aarhusianere tale alle mulige jydske Dialekter, mens københavnsk og fynsk er sjældent. Jyllands største By suger Kraft fra hele Halvøen. De fleste af de ældre er prægede af Landet, mens der i det unge Slægtled er mange indfødte ved Siden af Tilflytterne, der bliver ved at strømme til. Det nye Aar-

Banegaardspladsen.

Bruuns Bro og Aarhus Oliefabrik.

Statsbiblioteket (1902).

hus er en moderne demokratisk By, hvor to Typer dominerer : Arbejderen og Kontormanden.

Det er umuligt paa den her tilmaalte Plads at give en Skildring af Nutidens Aarhus. Byen selv taler højt og tydeligt om de Forandringer og Nydannelser, som Befolkningstilvæksten og Demokratiseringen har ført med sig. Naar man tænker paa Tallene 8000 og 100,000 er det jo ganske naturligt og logisk, at der i Stedet for een Kommuneskole nu er elleve, at der i Stedet for eet Sygehus i Spanien, nu paa Bakken mod Nord ligger en medicinsk By, der vokser ustandseligt ; den maa jo holde Trit med Byens Vækst og Videnskabens Fremskridt. Den lille Station, der i 1862 blev bygget langt uden for Byen, er blevet til den store Højbane-gaard fra 1929.

Som et Eksempel paa, hvorledes Gadebilledet forandres, kan jeg til Slut sige et Par Ord om Fattiggaaardsbakken. Ved Aarhundredskiftet aabnede en smuk Udsigt sig for en, naar man fra Frederiksport gik ned mod Slusebroen langs med den helt ubebyggede Bispetoft: Hinsides Aaen laa Aarhus Mølles vidtløftige Bindingsværksbygninger og den store gamle Have, Blegdammen med Gartnerier, Møllestiernes lave rødtagede Huse

Aarhus Folkebibliotek (1934).

og Frue Kirkes Taarn bag Vestergades gamle Gaarde, i Baggrunden de halvt bebyggede Højder mod Nord. Nu er alt forandret: Paa den før saa stille Bakke ruller en kontinuerlig

Johannes Bjerg: Elskovskampen.

Strøm af Motorkøretøjer af alle Typer. Hele Bispetofte er bebygget: Pigeborgerskolen, Frimurerlogen, Tømrernes Stiftelse, Tinghuset, Statsbiblioteket, Kreditforeningen og Kunstbygningen, mest fritliggende Huse omgivne af Haver, opfylder den. Man maa helt ned til Aaen for at se, hvad der er kommet i Stedet for Møllen: et lille Anlæg med spredte gamle Træer og en overdaadig Blomsterpragt. Paa de talrige Bænke sidder Aldersrentenydere og hvem der ellers har Tid og slikker Solskin, mens Børn tumler i Sandet og Johannes Bjergs unge Par leger Elskovsleg bag Vandstraalernes Slør. Paa en Terrasse bag Anlægget ligger det nye Folkebibliotek med de mægtige Vinduesflader. En Strøm af Mennesker gaar ud og ind for at bytte Bøger. Men mod Øst ser man bag Møllegaarden og Frimurerstiftelsens høje røde Murmasser Møllestiernes lave trange forfaldne Boder, der taler deres stille Sprog om Modsætningen mellem før og nu og i et Glimt viser Forskellen mellem det gamle og det nye Aarhus.

Domkirken.

Selv om Købingen ved Aagabet er opslugt af Havnestaden ved den aabne Bugt, og selv om det første Indtryk er en By præget af de sidste Aartier, saa er der dog Forskel paa Aarhus og Esbjerg: Aarhus har en Domkirke.

St. Clemensskatedralen staar i allerførste Række blandt vore Kirker fra Middelalderen ved Siden af de to andre Murstens Domkirker i Roskilde og Odense, og den er Landets længste Kirke (93 m). Den er ubetinget Aarhus' første Seværdighed, og skønt den er Byens ældste Bygning, behersker den endnu den indre By; Rygningen af dens lange grønne Kobbertag danner en rolig vandret Linie over Nutidsbyens Virvar af brudte Linier og Flader, og det mægtige Vesttaarn, hvis nye Spir rager over 90 m op i Luften, kan ses fra Himmelbjerget. Fra Ris Skov Skrænten, fra Strandvejen, fra alle de Landeveje, der fra Bakkerne fører ned til Aarhus, fanges Opmærksomheden først af Domkirken, dens tunge Masse, dens lange Rygning og dens høje Spir. Af Nærbilleder er der to, som har brændt sig ind i min Erindring, og som jeg gerne vil vise andre. En Sommeraften drejer vi fra Immervad ind i Borgporten og bliver slaet af Taarnet. Paa en Gang svært og højt staar det der rodfæstet i den jyske Jord, formet med Mesterhaand af det hjemlige

brændte Ler, flankeret af to Kapeller, der hjælper til at fatte, hvor stort det er, og dækker de kedelige Side-skibe. Vestmurens rødbrune Flade ind suger Sollyset og brydes kun af de nødvendige Aabninger: een lav Dør til de smaa Mennesker, eet højt Vindue til Vestsolen og to Glamhuller til Klokkelangen. Af Pryd er der kun fem cirkelrunde Blendinger: Ankeret fortæller, at Kirken er viet St. Clemens, de tre Roser siger, at det var Bisp Jens Iversen af den adelige Slægt Lange, der var Bygherren, »Fiskeblærerne« vidner, at Bygningen er sengotisk.

Domkirkens Kor. M. SØHNSEN FOT.

Ved Middagstid kommer vi gaaende gennem Skolegade og bliver fanget af de slanke runde Trappetaarne, der saa mesterligt er anbragt i den stumpe Vinkel mellem Korets Østmur og den tresidede Udbygning; vi gaar et Par Skridt, og saa kommer Koret frem; det er en Kirke for sig med fire Gavlkviste over høje smalle Vinduer indrammede af Stræbepiller: Kvadrene, der er strøet ind mellem de røde Munkesten, bidrager til at forstærke Indtrykket af det livfulde og — sammenlignet med Taarnet — slanke og lette, der er over denne Del af Kirken. Korets Højde fremhæves af de lave, stærkt restaurerede romanske Kapeller, der skyder ud mod Øst fra den svære søndre Korsfløj, som danner Skel mellem Kor og Langhus, og hvis ejendommeligste Træk er et stort skævt anbragt Vindue (den ses bedst fra Schoubygade). Vi gaar hen foran Teatret og ser der Kirken i hele dens imponerende Længde, frilagt og restaureret. Langhuset med de korte brede Vinduer over Sideskibstaget taaler ikke Sammenligning med Koret og virker som en lidt død Forbindelsesbygning mellem de to smukkeste Partier i Øst og Vest. Det kunde fortjene at blive sløret af Træer. Svagheden

Domkirken fra Syd.

kan forklares: Mens Taarn og Kor er Nybygninger fra det 15. Aarhundrede, har Langhuset faaet sin Form ved en Forhøjelse af den romanske Basilikas Mure.

Kirkens Bygningshistorie er i korteste Træk denne: Biskop Peder Vognsen († 1204) planlagde og begyndte at bygge paa en treskibet romansk Kirke, som hans Efterfølgere gjorde færdig i Løbet af halvhundrede Aar. Udvendig ser man af den oprindelige Kirke kun de stærkt restaurerede romanske Kapeller. Biskop Jens Iversen Lange († 1482) og hans Efterfølgere byggede Taarnpartiet — der vistnok er paabegyndt af hans Forgængere — forhøjede Langhus og Tværskib, nedrev det romanske Kor og byggede fra Grunden den høje lyse Kirkehal, der blev indrettet til Kor. Efter Reformationen stod det store Guds-hus, som der ikke var Midler til at holde vedlige, »i onde Maader«; det forfaldt og blev uheldigt repareret og forkludret. Efter at Høyen 1857 havde givet Retningslinier for en fornuftig Restaurering, er der fra 1867 foretaget tre store Istand-sættelser, de to første under Ledelse af Etatsraad Walther, den sidste ved Domkirkens nuværende Arkitekt, Mogens Clemmensen, der har bygget det nye slanke Spir, Kirkens syvende.

Der er gjort alt, hvad der staar i menneskelig Magt for at bringe den tilbage til den Skikkelse, den havde kort før Reformationen, og for at konservere dens rige Inventar og Udsmykning.

Aarhus Domkirke er en rigt udformet sengotisk Murstenscatedral, der er opstaaet ved Ombygning af en næsten lige saa stor romansk Kirke.

Vi begynder vor Rundgang med at opsøge Resterne af denne: de Kapeller, der er bygget ud mod Øst fra Tværskibet, Sakristiet mod Syd og det Sehestedske Kapel mod Nord.

Indgangen til dette dannes af en rigt profileret Arkadebue. Kuppetet staar med røde Munkestens Murflader, der leddeles af indfældede Halvsøjler, rundbuede Hvælvinger danner dets Loft, og det afsluttes mod Øst af en Korrunding (Apsis), hvis tre smaa Vinduer spreder et dæmpet Lys over det lille harmoniske Rum, hvor Dronning Dagmar kan have knælet i Bøn. Ud fra dette Kapel er det muligt at danne sig en Forestilling om Peder Vognsens Kirke. Det korte Kor uden omløbende Sideskibe har haft samme Form i større Dimensioner, Midtskibets Mure har været gennembrudt af rundbuede Arkader, og mod Vest har der rejst sig to Taarne.

Gaar vi fra det Sehestedske Kapel skraas over nordre Korsfløj til den nordvestre Korspile, kan vi derfra sammenligne det lille dunkle Rum med Jens Iversen Langes høje lyse Korhal, hvis Sideskibe er ført op i næsten samme Højde som Midtskibet. Mægtige ottekantede Piller bærer de høje lette Hvælvinger, hvis Ribber spænder over den tredelte Hal. Og et stærkt, næsten grelt Dagslys strømmer ind gennem de høje Vinduer (i det østre

M. SOHNSEN FOT.

Koret i Domkirken Aarhus.

har man nylig anbragt et moderne Glasmaleri). Det er sjældent, at man ser en Murstenskirke, hvor Sengotikens Byggetanker er gennemført saa konsekvent som her. Korhallen er et ypperligt Stykke Murstengotik, en helstøbt og harmonisk Nybygning fra anden Halvdel af det 15. Aarhundrede.

Men Tværskib og Langhus har faaet deres nuværende Skikkelse ved Forhøjelse og Omdannelse af Peder Vognsens Kirke. Tværskibet er et højt smalt Rum, der er længere end de fleste Købstadskirker (52,5 m), det oplyses udmærket gennem et højt bredt spidsbuget Vindue, der er brudt igennem Sydgavlen over den romanske Dør. Foran Nordgavlen blev der bygget et Galleri, hvorfra en overdækket, af svære Piller baaren Gang førte over til Bispegaarden. Efter Tværskibet blev Langhuset ombygget; de seks Arkader blev gjort højere og spidsbuede; de virker meget tørt uden mindste Pryd; urimelig højt over deres Spidser sidder de lave brede Overvinduer; de lette Stjernehvælvninger staa disharmonisk til den tunge døde Mur.

Men naar vi er naaet ned til Vestdøren og vender os mod Koret, ser vi, at Hvælvingernes lange Række binder Skib og Kor sammen til een lys og høj gotisk Hal. Kritikken forstummer og giver Plads for ærlig Beundring. Koret drager og udfolder sig skønnere og skønnere, mens vi gaar tilbage gennem Skibet. Vi aabner Smedejernsdøren og staa midt i et katolsk Katedralkor foran Højalteret med dets mangefløjede, farvestraalende Tavle flankeret af Kirkeskabe; til begge Sider dækkes de murede Skranker, der lukker Koret mod Sideskibene, af Korstolene, der staa, som da Kannikerne forlod dem, og midt paa Gulvet ses en pragtfuld syvarmet Lyestage. Der mangler egentlig kun Bispens Trone. Men omtrent paa dens Plads hviler de jordiske Rester af Kirkens Grundlægger, Peder Vognsen, under en sort Marmorplade.

Desværre er der ikke Plads til at skildre Altertavlen, den største og figurrigeste, der findes i Danmark. Den blev paa Bestilling af Jens Iversen udført af Lübeckermesteren Bernt Notke og opstillet 1482.

Samtidig med, at det nye store Kor blev indrettet, blev Kirkens Hvælvninger og Vægge smykkede med Kalkmalerier, og paa Pillerne blev der malet Billeder, der hørte til de mange Altre, som den katolske Gudstjeneste krævede; hele denne Udsmykning

blev overkalket efter Reformationen, men ved de sidste Istand-sættelser er meget af den fremdraget og restaureret.

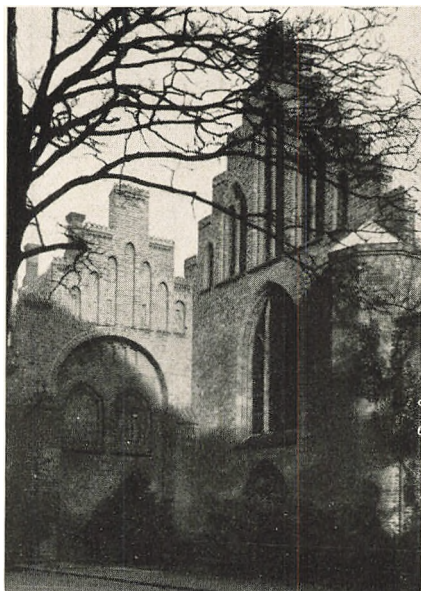
Blandt de fra den katolske Tid bevarede Kunstværker kan nævnes Bygherren Jens Iversen Langes og hans Efterfølger Ejler Madsen Bølles Ligsten og Døbefonten, en stor Bronzekumme, der bæres af de fire Evangelister.

Efter Reformationen forsvandt meget af den katolske Bispekirkes rige Udstyr; men til Gengæld maatte der skaffes Inventar til den lutherske Gudstjeneste; her skal blot nævnes to Hovedstykker: Mikkel van Groningens rigt udskaarne Prædikestol fra 1588 og Orgelet fra 1730, der ikke blot er en Pryd for Kirken, men et fremragende Musikinstrument. Mange østjyske Herremænd valgte Domkirken til Lejersted og lod sig begrave i de Kapeller, som den lutherske Gudstjeneste ikke havde Brug for. Navnlig fra Tiden før 1660 er der bevaret mange Ligsten og Epitafier over Adelsmænd. Skulde et Par enkelte nævnes, maa det være den meget store Ligsten over Knud Gyldenstjerne, den sidste katolske Biskop i Odense († 1560) og hans Hustru Jytte Podebusk, og Epitafiet over Erik Podebusk til Bidstrup († 1573) og Sidsel Oxe. Men pragtfuldest af alle Gravmælerne er dog det, som 1703—04 blev rejst i det nordre Kapel ved Taarnet over Baronesse Sophie Elisabeth Charisius og hendes to Mænd, Baronerne Constantin Marselis og Peder Rodsten; det er et pompøst Marmorepitafium bygget op af sort Marmor, der danner Baggrund for legemsstore Statuer af de tre afdøde og allegoriske Figurer udført i hvidt Marmor af Barokmesteren Thomas Quellinus. Overordentlig talrige er Gravminderne over Bisper, Præster og Borgere navnlig fra det 17. og 18. Aarhundrede. Saa at sige hvert Slægtled fra Peder Vognsens Dage til ca. 1800, da det blev forbudt at begrave i Kirkerne, har givet sit Bidrag til Kirkens Udsmykning, saaledes at det er muligt her at følge ikke blot Bygningskunstens, men ogsaa Billedkunstens Udvikling i vort Land gennem 600 Aar.

Frue Kirke og Kloster.

Foruden Domkirken er der kun bevaret eet kirkeligt Anlæg fra Middelalderen: Vor Frue Kirke og Kloster. Man kan endnu høre gamle Folk kalde de to Kirker Store og Lille Kirke, og der er ingen Tvivl om, at den lille i alt for høj Grad er bleven stillet i Skygge af den store. Da St. Clemens Katedralen var saa vidt,

Frue Kirkes Vestgavl M. SØRENSEN FOT.
og Sydgavlen af Klosters Vestfløj.

at den kunde tages i Brug, flyttede Bispem og Kannerne derhen fra den beskedne St. Nicolai Kirke, der blev overdraget til Munke af Dominikanerordenen, som dengang var ny og hurtig vandt stor Tilslutning, da den prædikede for Smaafolk og øvede Barmhertighedsgeringer. Den gamle Kirke viste sig snart at være utilstrækkelig og blev efterhaanden afløst af Nybygninger; dog bevarede et Stykke af den gamle Nordmur. Kirkens Sydside vender ud til Frue Kirkeplads, der af en enkelt Husrække som efterhaanden fjernes, skilles fra Ve-

stergade. Der er heldigvis lidt grønt og nogle Birketræer foran den smukke lille Klosterkirke.

Det falder straks i Øjnene, at den er bygget i tre Tag. Ældst er Koret, hvis lige Østgavl er gennembrudt af en Gruppe af tre nydeligt udstyrede slanke spidsbuede Vinduer, der fortæller, at det er bygget snart efter 1250. Godt hundrede Aar yngre er Skibet, hvis Gavl ses bedst fra Nygade. Sammen med Gavlen af Klosters Vestfløj danner den et Stykke Munkearkitektur af sjælden Skønhed. Hver Gavl har sit Præg. I den brede Kirkefront er der Rejsning, det store Vindue og Trappetaarnet peger opad, mens Rundbueblindingen over Dobbeltvinduet giver den smalle Klostergavl Bredde; det hele er usymmetrisk, men harmonisk.

Foran Skibets Sydside er — samtidig med Domkirkens Ombygning — bygget tre Kapeller med livfulde Blindingsgavle, de to østre danner Sideskib, mens det vestre tjener til Vaabenhus. Endnu yngre er Taarnet, der ca. 1700 blev afsluttet af et Spir med Løgekuppel.

Over Alteret staar en udskaaren farvestraalende trefløjet Altertavle med en figurrig Fremstilling af Korsfæstelsen, der er udført af en Lærling af den berømte Odensemester Claus Berg. Da Kirken efter Reformationen blev Sognekirke for Vester-gadekvarteret, fandt mange Bedsteborgere deres Lejersted i den og lod op-hænge Epitafier.

Da Klostret i 1541 blev indrettet til Hospital, blev det sparet for Nedrivning, men Aarhundrederne er ikke gaaet sporeløst hen over det. Først forfaldt det, derpaa blev det restaureret og moderniseret. Øst-

fløjen er helt ny, men i Vestfløjen er den gamle Kapitelsal beva-ret, et skønt søjlebaaret hvælvet Rum med Kalkmalerier fra Mid-delalderens Slutning; det bruges som Kirke for de gamle. En anden værdifuld Levning fra Klostertiden er et Brudstykke af Korsgangen med smukke gotiske Hvælvinger, det er bygget op til Kirkens Kor og er en Pryd for den stille lukkede Kloster-gaard, hvor et gammelt Valnøddetræ udfolder sin brede Krone i Læ af de røde Fløje. Her og i Haven mod Vest er der Hygge og Fred.

*Frue Kloster, B. A. THUN FOT.
Klostergaarden med Rest af Korsgangen.*

Gamle Gaarde.

I 1768 var af Byens 850 Bygninger kun 5—6 opført af Grund-mur; nu er Forholdet omvendt. Som en Afveksling fra det sidste Aarhundredes gennemgaaende banale Beboelsehuse ligger der hist og her en Bindingsværksgaard, som liver op i Gadebilledet, og i enkelte Gaarde er der bevaret Rester af de maleriske Svale-gange; men de duer ikke til Nutidens Forretningsvirksomheder, og forsvinder den ene efter den anden. Endnu kan man dog paa deres Plads i Gaderne finde enkelte Bindingsværksgaarde, hvor

Gaard med Svalegang og Dueslag, Vestergade 58.

M. SORENSEN FOT.

i altfald vi gamle kan drømme os tilbage til Barndommens fjerne Tid, da de store Gaardspladser om Lørdagen var fulde af Bønderovogne, og Handelen gik livligt i Butikken, hvor Lugten af Pibetobak blandede sig med alle de Dufte, der strømmede ud fra de hyppigt aabnede Skuffer og Skabe, dengang da det var en Oplevelse at snuse rundt paa Lagrene og være med til at fylde Sække paa Kornlofter.

Et af de ældste bevarede Bindingsværkshuse er en lille Sidebygning i Vestergade 1, hvis andet Stokværk bæres af mærkelige lange Knægte. Et regulært knægtbygget Hus fra Christian IV's Tid er Mejlgade 19. Som et Eksempel paa Gaarde fra det 18. Aarhundrede kan nævnes den store Gaard Frederiksgade 81, hvor Stokværksskellet markeres af en Række vandrette Profiler, et Træk, der gaar igen i flere andre Gaarde. Den ligger meget smukt der, hvor Hovedlandevejen fra Syd munder ind i det gamle Brobjerg, og hvor Accisen blev opkrævet. De Tusinder af Automobilister, der kommer til Byen ad denne Vej, faar her at vide, at de kommer til en gammel jysk Købstad.

Den gamle By.

De gamle Gaardes triste Skæbne har bedrøvet mange Mennesker, men vi har alle staaet hjælpeløse overfor Tidens uafvendelige Krav om deres Ødelæggelse. Men hos een Mand er Sorgen

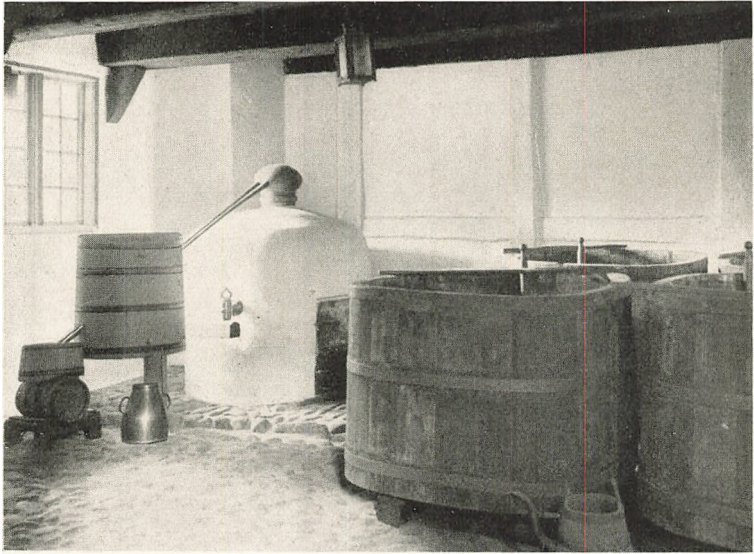
Den gamle By, Torvet.

E. LORENZEN FOT.

bleven omsat i Handling. Denne Mand er Direktør Peter Holm. Det er snart 30 Aar siden, at daværende Translatør Holm, der var Formand for Sektionen for Aarhus Bys Historie, fik den Idé paa Landsudstillingen 1909 at benytte en dødsdømt Bindingsværksgaard fra Lilletorv som Ramme om den byhistoriske Udstilling. Ideen fængede og blev realiseret.

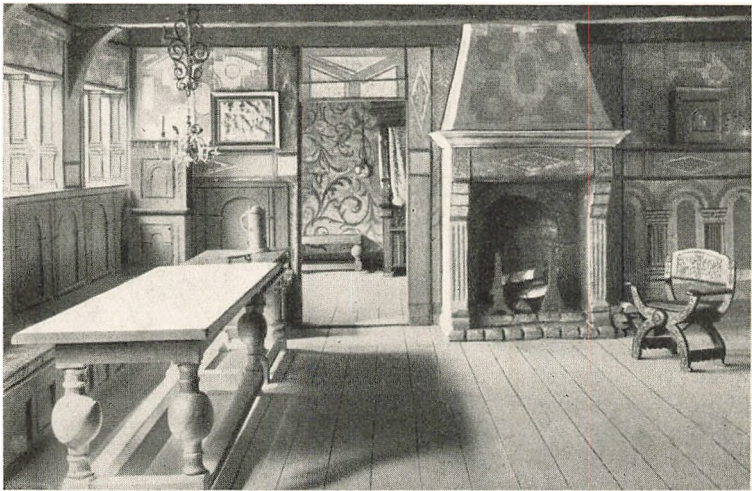
Den Secherske Gaard blev omhyggelig opmaalt inden Nedrivningen, alt Tømmer blev nummereret og benyttet til Opførelse af »Borgmestergaarden«, der havde en saa usædvanlig Succes, at det kunde lykkes Komitéen til Borgmestergaardens Bevarelse at tilvejebringe den betydelige Sum, der krævedes til at opføre Gaarden i solid Skikkelse paa et tredje Sted, den tidligere Haveselskabets Have. Sjælen i Komiteen var Peter Holm, der maatte sande det gamle Ord: »Ej fanger sovende Mand Sejre«. Hans brændende Tro, den Pilekvist, der viste ham, hvor Pengekilderne rislede, og hans ubegrænsede Arbejdskraft overvandt alle Hindringer. I Juli 1914 var den afgørende Sejre vunden; han kunde vise Gaarden som Ramme om en Række tidsmæssigt ordnede Interiører, der belyser en velhavende Købmands Liv fra Christian IV's til Frederik VII's Tid. Men han hvilede ikke paa sine Laurbær, Sejren blev udnyttet til en med stor Kløgt gennemført Offensiv, der førte til uanede Landvindinger. Hans Tro og Begejstring smittede. Medarbejdere og Raadgivere, hvis

Brændeovnsbrænderiet.

Virke ikke maa undervurderes, sluttede sig til, og Gæster, der udbredte Borgmestergaardens Ry, mødte i stigende Tal. Med Støtte og Anerkendelse voksede Tilliden til Fremtiden. Nye og

Borgmestergaarden, Renaissancestue.

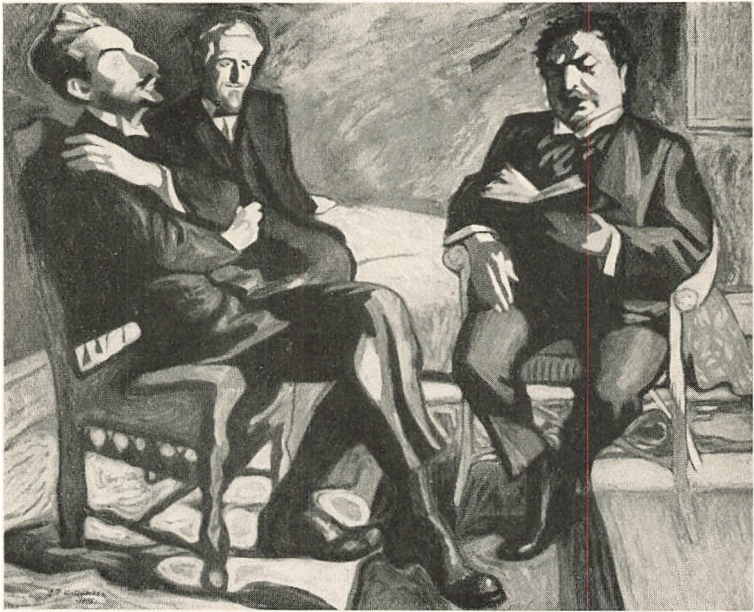
Smedien.

store Opgaver blev taget op. Omkring Gaarden fra Lilletorv blev der i planmæssig Rækkefølge med snild Udnyttelse af Terrænforholdene anlagt en hel By af genopførte Købstadhuse, der ellers vilde være spjort forsvundne.

Institutionens Rammer fæstnedes, en Stab af dygtige Medarbejdere blev knyttet til den, og den tog et nyt tidssvarende Navn: Købstadmuseet Den gamle By.

Byen har et Torv paa de tre Sider omgivet af statelige Gaarde, Borgmestergaarden og to Gaarde fra Aalborg, paa den fjerde af beskedne Haandværkerhuse; ved Aaen ligger Aarhus Mølles vidtløftige Komplex, der anvendes til Administration og Magasin, langs Adel- og Vestergade kryber de smaa Værksteder sammen og stiver hinanden af, og den lille Skole fra Kerteminde knejser ensomt paa en Skraaning.

Købstadmuseet bestaar af Interiører og Museumsrum. Til Købmandsgaarden med dens landskendte Række Værelser fra Butik til Køkken har der sluttet sig en Mængde Værkstedinteriører, der er reddede i den tolvte Time og indrettede med den største Omhu med Bistand af gamle Haandværkere. Landsforeninger for de enkelte Haandværk har rundhaandet støttet

Aarhus Museum: Kunstafdelingen.

CARL ANDERSEN FOT.

J. F. Willumsen: »Sophus Claussen læser sit Digt »Imperia«».

Opførelsen og Udstyrelsen. I Brænderiet kan man paa den mest anskuelige Maade følge Fremstillingen af Kornbrændevin: først blev det maltede Byg mæsket og gæret i de store Kar, derpaa blev Mæsken ophedet i Kedlen til venstre, Spiritusdampen fortættedes i Svaletønden og piblede som ædeligt Brændevin ud af det skraa Rør. I Smedien staar man og venter paa, at Svenden skal komme fra Middag, tænde op og fylde Rummet med Larm, Gløder og Gnister, ligesom dengang man som Dreng med grublandet Nysgerrighed fulgte Mads Smeds Arbejde ...

I Aalborggaarden er Aarhus Museums Samlinger fra historisk Tid deponerede. Sammen med Sager, der tilhører den gamle By, udgør de et fyldigt og værdifuldt jysk Folkemuseum med en særlig Afdeling for Aarhus By og en kirkelig Afdeling. I den nylig opførte maleriske Bindingsværksslænge fra Aalborg med mærkelige trekantede Knægte vil den meget righoldige Tekstilsamling, der er en Fundgrube for alle, der interesserer sig for gammelt Haandarbejde og rummer mange Dragter m. m.,

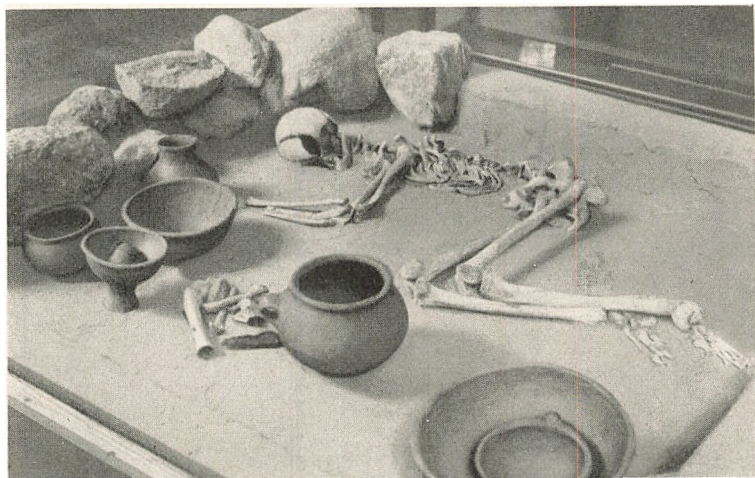
Aarhus Museum: Historisk Afd. Runehallen (I Midten den store Aarhussten).

blive anbragt. Der arbejdes stadig under Højtryk i den gamle By, og der vil sikkert, inden disse Linier kan læses, være bygget og indrettet meget nyt.

Aarhus Museum.

Den gamle By er ikke det eneste Museum i Aarhus. Ved Aaen paa den gamle Mølle-dams Plads ligger Aarhus Museum, et alvorligt graapudset Hus flankeret af to Pavilloner. Det ser ikke smart ud og ligger lidt tilbage, og mange Mennesker gaar ligegyldige forbi, men det er værst for dem selv; thi de unddrager sig megen Glæde og Belæring, som de kan høste i de to overordentlig værdifulde Samlinger, som det beskedne Hus indeholder.

Kunstsamlingen rummer den fyldigste Repræsentation af dansk Maler- og Billedhuggerkunst fra Jens Juel til vore Dage, der findes udenfor København. Der er fortrinlige Arbejder af Marstrand, Lundbye, P. C. Skovgaard, Dalsgaard og deres Samtidige og et rigt og skønsomt Udvalg af Nutidens Kunst. Ganske uforstyrret af uforstaaende Kritik har Bestyrelsen sikret betydelige kunstneriske Værdier for Eftertiden. I en lille Samling moderne fransk Kunst kan man stifte Bekendtskab med Kunstnere som Matisse, Utrillo, Othon Fries.

Aarhus Museum: Oldsagssamlingen.
Grav fra Lisbjerg.

FREDSLUND FOT.

I den historiske Afdeling ligger det jyske Hovedmuseum for forhistoriske Oldsager upaaagtet hen. Udenlandske Arkæologer og nogle af Turisterne kan finde det, men Byens Folk kender kun Vejen forbi. Samlingen, der blev grundlagt 1861, er ikke blot stor, men ogsaa værdifuld, og den er i Løbet af de sidste Aar blevet nyordnet, men lige meget hjælper det. Et Lyspunkt er der dog; i de solrige Rum er der Ro for den, der vil fordybe sig i vor Oldtids Fund; et stort Materiale ligger ordnet udbredt for ham; forholdsvis rigest er Bronzealdersamlingen; i Jernaldersalen er en Lerkarsgrav fra Gravpladsen ved Lisbjerg fremstillet, nøjagtig som den saa ud, da den var udgravet. Ene-staaende er Runehallen med dens otte Mindesten med Indskrifter. Paa Loftet er der en stor Møntsamling, hvor man kan følge det danske Møntvæsens Udvikling fra Knud den Store til vore Dage; Medaillerne er en meget morsom Billedbog til Danmarks Historie, men ingen blader i den.

Andre Seværdigheder.

De mange har andre Interesser og strømmer til Seværdigheder af anden Art. For en halv Snes Aar siden blev det klart, at man i Aarhus savnede en zoologisk Have. En bortløben Abekat slog sig ned i et Lindetræ paa den gamle Kirkegaard. Den vandt

Fodboldkamp paa Stadion.

øjeblikkelig en ufattelig Popularitet; Dag efter Dag var der Op-løb under dens Træ, indtil den forsvandt. Mange følte Savnet af Jakob, men de fik rigelig Erstatning, da der i Udkanten af Havreballeskov blev indrettet en rigtig zoologisk Have, som straks gjorde stor Lykke, og som under en dygtig Ledelse er vokset stærkt. I Begyndelsen kunde det godt hænde, at der var flere Mennesker end Dyr i Haven. Nu er der saa mange Dyr — Pattedyr, Fugle og Krybdyr — at der vistnok ikke er Plads til ligesaa mange Mennesker.

I den modsatte Ende af den lille Skov blev der i Aarene 1919—20 for privat indsamlede Midler og med Støtte af Kommunen anlagt en Idrætspark og Stadion. Bygningen ligger for Enden af den brede snorlige Stadion Allé, en Hovedgade i det ny Kvarter paa Marselisborg Mark, der er ført tværs igennem Skoven paa en Dæmning, som flankeres — dybt nede — af to kunstige Damme. En rundet Bakkeryg danner en rolig og skøn Baggrund for det brede Hus. I og omkring dette er der udmærket Lejlighed til at øve alskens Idræt. Det er en Fornøjelse at se de unge tumle sig paa de mange Baner. Men visse Søndage skifter Stedet fuldstændig Karakter. Den rolige

Øvelsesplads bliver en Forlystelsespark i stor Stil. Mennesker i titusindevis strømmer til fra de fjerneste Kanter af Landet; fra København kommer de med Ekstraskib, paa Skovvejene parkerer lange Rækker af Biler med alle mulige Amtsmærker; men de kommer ikke for at drive Sport, de foretager lange Rejser og sætter sig i store Bekostninger for at se paa en Fodboldkamp!

Stadions Arkitekt og Ingeniør har megen Ære af Anlægget, der kan bestaa saadanne Belastningsprøver som de »store« Fodboldsøndage. Arkitekten, Høeg Hansen, har desuden Krav paa stor Taknemmelighed fra »Hverdagsmenneskene«, der i Ro kan glæde sig over de fremragende moderne Skulpturværker, som han har faaet opstillet foran Hallens vinduesløse Murflade.

En lignende Dobbeltfunktion, men i mindre Stil, har den udmærkede kommunale Badeanstalt, »Svømmehallen«. Her bader og svømmer Folk af Hjertens Lyst Aaret rundt, men ved de store Opvisninger strømmer paaklædte Tilskuere til; de har ikke megen Glæde af det »hurtige« Vand, men kommer, ligesom Tilskuerne ved Fodboldkampene, for Spændingens Skyld.

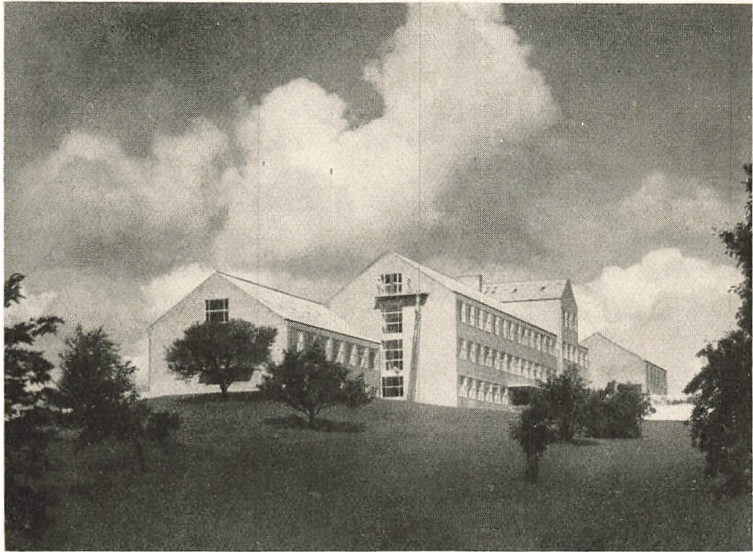
Svømning og Fodbold er udmærket, men hvad hjælper det, at Kroppen er ren og trænet, hvis Sjælen forsømmes?

Det aandelige Behov.

Byens stærke Vækst har rejst mange Problemer, og der er stillet store Krav om Virksomheder, der kan tilfredsstille den stigende Befolknings aandelige Behov. Der er i alle de nye Yderkvarterer dannet Menigheder, der samles i nye Kirker, af hvilke St. Lucas Kirke bærer Prisen. Skolevæsenet har gennemgaaet en rivende Udvikling. Man har ikke blot bygget »Skolen« i egentlig Forstand op i tre Trin: Folkeskole, Mellemskole og Gymnasium, med den lettest mulige Overgang fra det ene til det andet, men man har ogsaa sørget for, at Uddannelsen af unge Handelsmænd og Teknikere er bleven stadig fyldigere og mere alsidig, derved at baade Teknisk Skole og den jyske Handelshøjskole tager nye Opgaver op og fører de Elever, der kan og vil, videre frem end tidligere.

Fra 1900 har Byen haft sit faste Teater, Musikforeninger og Byorkester giver Lejlighed til at høre levende Musik; paa Konservatoriet uddannes Musikere.

Aarhus Universitet.

1902 begyndte Statsbiblioteket sin Udlaansvirksomhed, der udviklede sig til et ikke uvæsentligt Led i Oplysningsarbejdet. Ønskebreve strømmer ind fra hele Landet udenfor København — dels direkte fra Laanerne, dels indirekte gennem Folkebibliotekerne. Det blev den første landsomspændende kulturelle Virksomhed, der blev lagt i »Provinsen«, som Københavnerne siger. Det var rigtigt set, at Stedet blev Aarhus, den næststørste By midt i Landet, hvor der med Jylland i Ryggen er en vis Mulighed for at danne et Midtpunkt for Modstanden mod den usunde Centralisering af alt i København.

Aarhus Universitet.

Den ene Svale gjorde ingen Sommer, tværtimod. Ligesom Landsarkivet blev Vestre Landsret anbragt i Viborg. Men da Spørgsmaalet om Oprettelsen af Danmarks andet Universitet for Alvor blev rejst, og en Kommission blev nedsat 1919, da kendte Aarhus sin Besøgelsestid. Her er ikke Plads til at fortælle Aarhus Universitets Tilblivelseshistorie, der er et Eventyr om en Drøm, der blev til Virkelighed, om en haard og lang Kamp, der endte med Sejr, om Udførelsen af en lille Del af en stor samlet Plan.

Forrest i den Flok, der med forenede Kræfter førte Sejren hjem, gik Initiativets Mand, Overlæge Victor Albeck, og den kloge Politiker, Borgmester Jakob Jensen. Aarhus Kommune har ydet store økonomiske Ofre for at faa Virksomheden i Gang, idet den har skænket Grunden og afholdt en Mængde Udgifter. Men den store første Bygning er helt og holdent bygget og udstyret for private Midler indsamlede navnlig blandt Aarhus Borgere. Ogsaa Studenterkollegierne bygges for indsamlede Penge. Men det bliver Statens Opgave at afholde Udgifterne ved Driften af den for hele Landet fælles Læreanstalt, der vokser op paa Aarhus' Grund.

Universitetet — universitas magistrorum et scholarium (Samvirke mellem Lærere og Studerende) — traadte ud i Livet den 11. September 1928 som et lille Fakultet, hvor nogle faa Docenter vejledede Studenter til Skoleembedseksamen i de første Aars Arbejde. Nu er der et fuldstændigt humanistisk (filosofisk) Fakultet med Eksamensret; og et medicinsk Fakultet er i fuld Vækst, der afholdes medicinsk Forberedelseseksamen, og naar de nødvendige Instituter er traadt i Funktion — Hospitalerne er her jo — vil Studiet kunne føres til Afslutning. Et juridisk-økonomisk Fakultet er i Aar begyndt at virke. Statsbiblioteket er Universitetets Bibliotek.

Et Areal, der kan rumme en hel Bydel, er lagt ud til Universitetet; fra det høje kuplede Terræn, der endnu danner en græsklædt Park med fritstaaende Træer, er der Udsigt over Byen og Bugten; over Slugten med dens Dam ligger siden 1933 den første Bygning, der giver Plads for Institutterne for Fysik og Kemi og det humanistiske Fakultet. Det er et moderne Hus uden overflødig Pynt. Bag dets strenge — ikke i jysk Forstand — Ydre med de mange store Vinduer er der mønstergyldige Læresale og Arbejdsrum, der kan gøre en Student fra Frue Plads gul og grøn af Misundelse.

Først naar Hovedbygningen og de andre planlagte Huse er opført, kan man danne sig et Skøn over den arkitektoniske Virkning af Komplekset, der jo i Følge Sagens Natur maa vokse frem stykkevis. Mod Vest er to af de tre planlagte Kollegiebygninger taget i Brug; hvert Værelse er beboet, og det vil ikke vare længe, før nye Instituter og Forelæsningsbygninger er rejst. Det naturhistoriske Museum vil her faa sin blivende Plads.

Vor Byvandring er til Ende. Fra dette Sted, hvor Fremtiden

gror, og hvor i en splittet Tid store Opgaver løses i Samarbejde mellem mange stærke Kræfter, hvor Videnskaben og Ungdommens Uddannelse har faaet en ny Virkeplads af Betydning for hele Landet, kan vi kaste Blikket tilbage over Bykærnen ved Aagabet, der beherskes af Domkirken, og over de nye stadig voksende Bydele paa Højderne; vi ser ud over Havnen, Udfaldsporten til det aabne Hav, og Kystskovene mod Syd, der drager os.

KYSTSKOVENE

Vi synger om Danmark »Det staar med brede Bøge nær salten Østerstrand«, og det er sandt; baade paa Øerne og langs Jyllands Østkyst finder man pragtfulde Bøgeskove langs Kysterne, dog hyppigst ved Fjorde og Sunde, tænk paa Flensborg Fjord og Isefjord, Lillebælt og Svendborg Sund. En milevid, næsten sammenhængende Række af Kystskove, der staar med stejle Skrænter ned mod det aabne Østresalt, finder man kun syd for Aarhus; og saa ligger der endda nord for Byen — nu helt indkredset paa de tre Sider af bymæssig Bebyggelse — den højtliggende Ris Skov, der vokser paa den østre Del af Højdedraget nord for Aarhus Aa Dalen.

Den er Købstadens gamle Skov; vel er den ikke, som et uhjemlet Sagn fortæller, skænket Borgerne af Margrete Valdemarsdatter; men Dronningens Navn er dog med Rette knyttet til den; thi hun har afgjort en Skeltrætte mellem »vor kære naadige Herre Bisp« og Byen. »Hun lod« — som jeg skrev paa Mindestenen, der blev rejst 500 Aar efter Dronningens Død — »gøre Markskel for Aarhus By og sikrede derved Borgerne Besiddelsen af Ris Skov.« Skoven var indtil Aarhundredskiftet Maalet for Borgernes Søndagsskovture. Fra den lille trange By gik der en Strøm af glade Mennesker op til den skovklædte Aas, hvorfra man kunde se ud over Byen og Bugten, og hvor Borgerskabets forskellige Lag muntrede sig, hvert paa sit Sted.

Det er en Muldbunds frodig Bøgeskov; men langs Hovedvejen vokser mange gamle Ege, der ved Udhugning og Plantning af Underskov af Buskvækster er blevet reddede fra Bøgeopvækstens kvælende Favntag. En dyb og malerisk Kløft deler Skoven i en søndre og en nordre Del; paa en Terrasse i dens Udmundingen ligger det gamle Traktørsted Salonen. Pavillonen er nu omdannet til Vandrerhjem. Om Foraaret dækkes store Strækninger af Skovbunden af hvidt blomstrende Ramsløg.

Da Byen (1896) havde købt Marselisborg, vendte Strømmen af Søndagens Skovgæster, og den stærkt voksende Bys Indbyggere har i stigende Grad udnyttet deres Ejendomsret til de store Skove mod Syd, der nu efter Erhvervelsen af Moesgaard Strandskov (1935) omfatter 427 Hektar.

Hvem det morer at sammenligne før og nu, vil jeg raade til at læse en lille Novelle af Sophus Bauditz, som fortæller om to Drenges spændende Opdagelsesrejse fra Pynt til Pynt i den vildene Skov, og derpaa en varm Sommersøndag gaa ud paa de samme Steder og deltag i Badning en gros.

Da Skoven blev købt, var der faa og bløde Brændeveje, nu er der brede asfalterede Automobilveje, og man har tænkt ikke blot paa Fodgængere, men ogsaa paa Cyklister og Ryttere ved Anlæg af Stier.

Den første lille Skov, Havreballeskov, er ved Strandvejen og dens Villaer skilt fra Stranden og paa de to Sider omklamret af bymæssig Bebyggelse. Den er under Forvandlingens Lov; paa Stadion Allé og Dammenes Plads var der for 25 Aar siden en askebevokset Eng, hvor en ung Familie kunde tilbringe en hyggelig Søndag Eftermiddag i uforstyrret Ro; der voksede Forglemmigejer i Grøften, og naar man var stille, kunde det hænde, at en Hare kom springende og blev lige saa forskrækket som Børnene. Der maa jo skaffes Plads til de mange Mennesker ved nye Veje og Pladser; men hvor meget Skoven end er forandret, saa har den dog endnu, navnlig ned mod Strandvejen, bevaret sin Karakter af Bøgeskov.

Havreballeskov har Navn efter Havreballegaard, den biskopelige Ladegaard, der laa i det nordre Skovbryn. Ved Reformationen kom den sammen med alt det øvrige Bispegods under Kronen, og da Frederik III efter Svenskekrigen maatte tilfredsstille Statens Kreditorer med Jordegods, blev den med et meget stort Bøndergods udlagt til den hollandske Købmand Gabriel Marselis, der havde store Summer tilgode. Da hans Søn Constantin af ca. 1000 Tdr. Hartkorn af dette Gods oprettede et Baroni, blev Havreballegaard dettes Hovedgaard og tog efter Baroniet Navnet Marselisborg. Nu er ethvert Spor af Gaardens Bygninger forsvundet, men Navnet bevarer dels af den Skole, der ligger i den fordums Have, dels af Marselisborg Slot, der ligger mellem Havreballeskov og Kirkeskov.

Poppelallé i Marselisborg Mindepark.

Det var i 1902, at det lille Slot, der ligger højt og frit i en stor Have med Udsigt over Bugten, blev skænket vor nuværende Konge af en Komité, der for indsamlede Penge havde ladet det bygge af Kampmann; nu er det hvert Aar Kongens Sommerresidens. Mellem Slottet og Villabebyggelsen laa en dyrket Mark, der virkede overordentlig smukt i sin Indramning af Skove og

Romerhaven i Marselisborg Mindepark.

Monumentet i Marselisborg Mindepark. Axel Poulsen: Afsked fra Hjemmet.

Haver. Da det trak op til, at den skulde bebygges, lykkedes det ved Samvirken af forskellige Kræfter at redde den for Offentligheden i Fremtiden i forskønnet Skikkelse. Den blev med stor Bekostning omdannet til Marselisborg Mindepark; paa det bølgende Jordsmon veksler Græsbevoksning med Busketter og Blomsterpartier, men dog saaledes, at det frie Udsyn bevares, og Plantningerne nærmest danner Ramme; i Hjørnet mellem Havreballeskov og Villabebyggelsen blev Rømerhaven anlagt, en enestaaende pragtfuld Blomsterhave, bekostet af en af Mindeparkens Fædre, Direktør Rømer, Mønstedts Fabrik. Mindeparkens Idé er udtrykt i det storslaaede og gribende Mindesmærke over alle de danske, der fandt Døden i Verdenskrigen; de fleste var Sønderjyder, men ogsaa de faldne Dansk-Amerikanere og frivillige paa Ententens Side mindes.

I en mægtig svagt skraanende Rundhøj, hvis Liner følger sig ind i Parkens bølgende Jordsmon, er der af Kalkstens Kvadre opført en stor cylindrisk aaben Hal; midt for Indgangen ses en Stele med I. C. Christensens følte Indskrift, til hver Side to og to symmetrisk anbragte Relieffer udført af Axel Poulsen: Afsked fra Hjemmet, Kamp og Død. Alle Kvadrene er dækkede med de mange tusind Navne med Angivelse af Fødsels- og Dødsdato og -sted. Det er rørende at se efterlevende her med Blomster

mindes unge Frænder, der er forsvundne paa Stillehavets Bund eller i Volhyniens Sumpe.

Mellem Rømerhaven og Skoven fører Holmevejen forbi Observatoriet opad til Bakkeryggen, hvor man, omend med nogen Vanskelighed paa Grund af Bebyggelse, kan sammenligne Udsigten mod Øst over Skov, Bugt og Halvøer med den brede Fure, som Isen i sin Tid har pløjet mod Vest i det østjyske Højland. I Stenalderen var dens Bund dækket af en Fjord, nu er der af Vand kun den halvt tilgroede Brabrand Sø og den spæde Aarhus Aa. Ovenfor Slottet, som har den Ejendommelighed at se bedst ud bagfra, er et kedeligt tilgroet moseagtigt Skovparti blevet omdannet til en Forsthavn, som man ikke behøver at være Forstmand for at glæde sig over. I Modsætning til den aabne udadvendte Mindepark er denne Park indadvendt. I Læ af den lukkede Skov trives omkring Aakandedammen mange smukke udenlandske Træer og Buske.

Syd for Slotshaven ligger Kirkeskoven med dens lange og dybe Kløft, i hvis sumpede Bund en ganske lille Bæk haster mod Havet gennem Mindeparkens Skovparti forbi Donbækhusene, to Daglejerhuse fra Herregaardstiden. Donbækken har mange Brødre i den store Skov syd for Oddervejen. De to største blev Møllebække, af hvilke den ene løber under denne Vej paa et Sted, der hed Skidenpyt, men har faaet Navneforandring til Højbjerg; dens Fald er saa stærkt, at den i fordums Tid kunde drive en Række Møller, der har efterladt tre skovkransede Damme: Pouls Mølles, Thors Mølles og Varna Mølles. Den anden kommer fra Skaade Bakker; den snor sig gennem Enge ind i Skoven, hvor den klukker mellem Bøgerødder og risler over Sten; den var næsten naaet til Havet, før Mølleren fangede den ovenfor en dyb stejl Slugt og brugte dens Kræfter til Silistria Mølle. De to mærkelige Navne, Varna og Silistria, dukker op i Stiftstidende ca. 1830; dengang tilhørte Marselisborg Baron Chr. A. Gersdorff, der var Oberst i den russiske Hær; om han selv har deltaget i General Diebitsch' sejrige Felttog over Balkanbjergene, véd jeg ikke; men det er jo let at forstaa, at han som Halvrusser har villet fejre de russiske Sejre ved at opkalde to af sine Møller efter to tyrkiske Fæstninger, der gjorde haard Modstand, men dog tilsidst maatte overgive sig.

Oberst Gersdorff, der 1833 solgte Marselisborg til den ældre Ingerslev — hvis Mindesten staar i Skaade Skov — er glempt,

Møllerne er nedlagt, men Navnene lever højt, nu knyttede til en Pavillon og et Traktørsted.

Syd for Silistria naaede Markerne i sin Tid næsten ud til Skrænten, men Byfolkene har nu fortrængt Landboerne; nærmest Stranden er der Lejrpladser, og højere oppe er det skønne bølgende Terræn mellem Skovene opfyldt af Villaer omgivne af Haver. Udsigten er ny for hvert Hus; lavt nede indrammes den af Skovene, man har Indtryk af, at Haverne næsten gaar ned til Kysten; højt oppe ser man vidt ud over Trætoppene, og over Bugten og Draget kan man en klar Sommeraften se Lysene i Ebeltoft. Dette lerede, i Bølger nedadskraanende Jordsmon, Skaade Bakker, fortsættes i Skaade Skov, i hvis første Del, Havbakkerne, det bliver ganske fantastisk i sine Former: tørre stejle Skrænter, hvor ikke engang Skovbundsblomster kan gro, veksler med tætbevoksede Sumpe, hvor det ikke er let at trække en Sko, der er blevet hængende, op; paa et Sted raver Træerne, som de var fulde, de staar nemlig paa Glideler. Det har været en vanskelig Opgave at anlægge en Automobilvej i dette Terræn; der maatte tages flere Tilløb, før den blev løst. Nu kører man bekvemt gennem dybe Nedskæringer og paa høje Opfyldninger næsten uden Sving til Pavillonen Ørnereden, der ligger højt med fri Udsigt over Bugten i den søndre Del af Skoven. Her er der stadig Skrænter og Kløfter langs Kysten, men bagved skraaner Jordsmonnet nogenlunde jævnt ned mod »Skelbækken«, der danner Grænse mellem Marselisborg og Moesgaard Skove.

Moesgaard Storskov staar som Bøgeskov betragtet højt over Skaade Skov; paa den mere frugtbare Jord trives Træerne ganske anderledes, Opvæksten skyder hurtigt i Vejret, de ældre Træer bliver slanke og høje, og rundt omkring kan man glæde sig over smukke gamle Bøge, der har faaet Lov til at leve. Der er i Maj Skovduft og Grøde i denne Skov.

Omkring Abildhoved har Skoven trukket sig tilbage fra Kysten; en stor frodig Strandmark skraaner mod Syd ganske jævnt ned mod Giber Aaens Enge; men paa selve Pynten knejser en Gruppe Bøge, »Sømærketræerne«.

Der er herligt en Sommermorgen, naar Solen staar over Mols, at cykle ad alle de forbudte Strandstier i Skovene mod Syd; fra Pynt til Pynt skifter Udsigten; det er svært at afgøre, hvad der er skønnest, Silistriabugtens Kystlinie, der runder saa roligt under de bevoksede Skrænter, naar man ser den fra Ballehage,

Strand ved Abildhoved set fra Syd.

M. SØRENSEN FOT.

eller Udsigten fra den høje Sti nord for Sindal over Pynten syd for Ørnereden til Abildhoveds nøgne gule Skrænter. Men naar vi efter den lange Tur under Trætoppe atter føler Guds blaa Himmel hvælve sig over os og vandrer paa den smalle Sti mellem den skovkransede Mark, hvor Kornblomst og Klinte lyser blandt Hvedeaksene, og Bugtens klare Vand dør dybt nede ved Foden af den lodrette Lerskrænt og ikke nøjes med at ind-suge alt, hvad Hav og Mark og Skov skænker os af umiddelbar Skønhed, men prøver paa at opfatte det frie Rundskue, der aabner sig til alle Sider: Skoven og dens Pynter mod Nord til Aarhus, Bugten med de faa Sejl indrammet af Halvøerne mod Øst, Kattegat med Tunø og Samsø og Fløjstrup Skovens første Pynt mod Syd bagved Aamundingen og Fiskerhuset og længere inde Engen med røde Køer og Skovløberhusets Bindingsværk bag Havetræer — saa maa vi sige: Her paa Abildhoved er skøn- nest, her er Indbegrebet af al Østjyllands Dejlighed.

Giberaaens Dal er idyllisk og frodig; Stien gaar mellem den rislende Aa, der overhvælves af Bøgegrene, og den solbeskin- nede Eng, hvor baade Græs og Blomster gror højt. I den for- dums Mølle kan vi faa den i Danmark næsten kroniske Kaffe- tørst slukket.

Næst efter Abildhoved er det skønneste Sted ved Moesgaard den gamle Landevej, nærmere bestemt det lille Stykke af den gamle Landevej fra Aarhus til Hadsherred, der gaar fra Skovfogedhuset ved Storskoven til Moesgaard Alléen. Det er en Vej, der ikke vedligeholdes paa moderne Vis, og som gennem Herregaardsmarkerne skraaner nedad mod Giberaaen; den kantes af levende Hegn og hundreedaarige Bævreaspe; gennem Ledhullerne eller fra Digets Ryg aabner Udsigten sig over det brede Dalstrøg mod Syd, hvor Aaen slynger sig gennem Enge og Smaaskove; bag Fløjstrup Skovens Trætøppe breder Kattedag sin blaa Flade; mod Øst indrammer Storskoven og Haven med dens Lindealléer de bølgende Marker. Det er Hav, Skov og Mark i et storlinjet jysk Landskab, men der er en Ynde i Enkelthederne og en Frodighed og Afveksling i Træer og Planter, der giver dette Stykke Herregaardsland sit eget Præg. Man føler, at her er der ikke blot avlet Korn og hugget Brænde; nænsomme Hænder har værnet om Fædrenes Anlæg, og med vaagen Omtanke er der hæget om alle Stedets rige Skønhedsværdier; den gyldne Middelvej er fundet mellem brutalt ødelæggende Modernisering og Vildnis.

Den gamle Vej skærer Moesgaard Alléen, der skraaner ned mod Gaarden, som omtales nærmere Side 211. Langs Ladegaarden fører en anden gammel Vej med Ege og Roser, Tjørn og vild Abild over Aaen mod Syd til Fløjstrup Skov, der hører under Vilhelmsborg. Det er en stor veldreven Bøgemark, der indtil for ikke mange Aar siden havde Ensomhedens og Überørthedens Charme. En Svømmetur og et Solbad i Duften fra Skræntens Kaprifolier, det var en Nydelse en Ferie-dags Formiddag.

STREJFTOG I VESTER AABO SYSSEL

Landet bag Kystskovene.

I Viby, som nu er Forstad, findes endnu nogle gamle Gaarde, og som et urokkeligt Minde om Middelalderens Kirkesogn staar, midt i den nye Bebyggelse, omgivet af en blomsterfyldt Kirkegaard, den svære hvidkalkede Kampestenskirke; ser man den fra Øst, hæver Kor og Skib samt det senere tilbyggede brede gotiske Taarn sig i tre Trin over den halvrunde Apsis; det hvælvede Kirkerum med bevaret Korbue er harmonisk og smukt;

Prædikestolen er fra samme Værksted, Mikkel von Groningens, som den i Aarhus Domkirke (ca. 1600), Altertavlen er noget yngre. Tæt ved Kirken laa Lars Bjørnbaks Højskole, der i Treserne og Halvfjerdserne havde stor Betydning for Egnen; der stod længe Gny om Kampen mellem »Bjørnbakkerne« og den Kreds, der havde samlet sig om Nørregård og Bågø paa Testrup Højskole.

Viby ligger lavt; Stenalderhavet har fra Brabrandfjorden skudt en Vig mod Syd, dør hvor nu Dødeaa flyder langsomt gennem Enge. Paa Rugholm øst for Høskoven har Nationalmuseet udgravet en meget vigtig Boplads fra den ældste Ertebølletid, da Elsdyr og Urokser færdedes ved Fjordbredderne.

Men Landet hæver sig stærkt mod Syd og Øst. Fra Gravhøjen Jelshøj paa det højeste af Holme Bjerge har man mod Nord den videste Udsigt over Aarhusdalen, mod Øst bag Skovene breder Bugten sig, indrammet af Halvøerne, og mod Syd danner Giberaaens Dal en bred Fold i det bølgende Højland. Aaen kommer fra Tingskoven, løber gennem Maarslet By, forbi Vilhelmsborg under de skønne Bøge i Dyrehaven; ved den gamle Skovridergaard krydser den Aarhus—Odder Landevej; da denne ikke var lige nok for Automobilene, er den bleven saa radikalt reguleret, at man ikke mere kan se, hvor smukt der var; men Aaen slynger sig videre og er til megen Glæde for den, der følger den til Fods gennem Skov og Eng. Ved Fulden, hvor gamle Gaarde ligger lunt i Ly af Bakker mod Syd, breder den sig til Møllendam og løber videre mod Øst gennem Enge og Smaaskove, til den ved Skovmøllen bliver borte under Storskovens Bøgekroner. Hinsides Aadalen bølger Højlandet videre mod Syd, øst for Malling Bjerge skraaner det skovløst ned til lave Kystskrænter mellem Fløjstrup og Norsminde.

Hads Herred.

Her begynder det næste lange Dalføre, der bugter sig i sydvestlig Retning ned til Horsens Fjord ved Amstrup og deler Hads Herred i to Dele: den østre, »Hadsøen«, der vel ikke er en hel flad Slette, men et svagt bølgende Lavland, og den vestre, der danner en Fortsættelse af Ning Herreds Højland med dets Bakker og Slugter. Hvor man saa færdes paa Hadsøen, begrænses Horisonten mod Vest og Nord af Bakker.

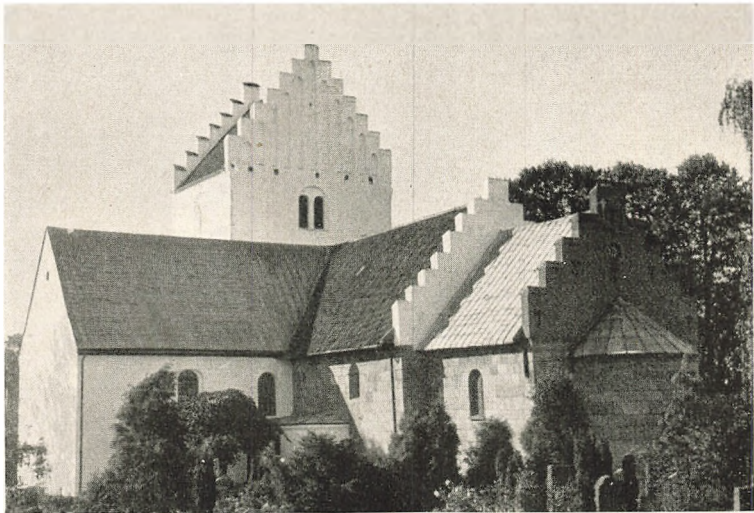
Rude Strand.

VOERSAA FOT.

Norsminde er Munden af Kysing Nor, der ofte — taabeligt — kaldes Norsminde Fjord; her har fra meget gammel Tid været et Havnested. Aarhus Domkapitel, til hvis Besiddelser i Hads Herred det hørte, fik af Kong Erik Menved Ret til at kræve Told af de Skibe, der søgte Havnen. Der er vistnok endnu en Tolder, men han bliver næppe overanstrengt. Odderbanen gav Udskibningsstedet Naadesstødet. Endogsaa Kroen blev nedlagt, men den er nu paa Grund af Automobiltrafikken traadt i Virksomhed igen. Syd for Broen ligger Ruiner af Kysing Kirke. Da det saa ud til, at Ejeren vilde fjerne dem, fik en Nabo den lyse Idé at anbringe en Buste af Kong Frederik Folkekær ovenpaa Murkærnen; og det virkede; den blev staaende og er for faa Aar siden bleven lovformelig fredet.

Kysing Halvøen er bleven dobbelt saa bred, efter at en stor Del af det lave Nor er bleven udtørret. Ved Rude og Saksild Strand gaar Folk fra Odder i Vandet, og der bygges Sommerhus ved Sommerhus langs den smukke Strandvej, paa Skræntens Græs. Heldigvis forlanger Moden ikke længer Badehuse med Broer, saa man kan glæde sig over den smukke Kystlinie, som Saksild Bugt danner.

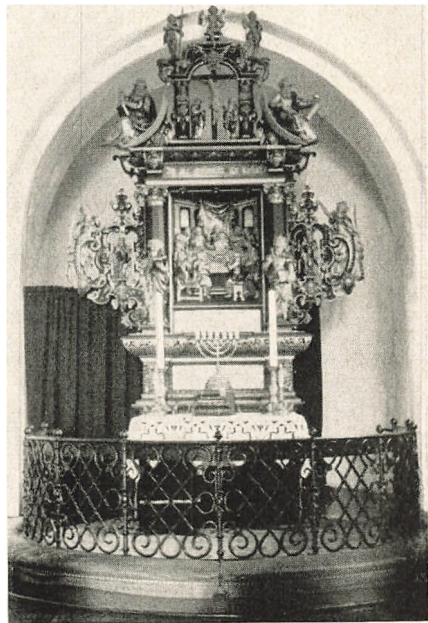
Fra Kirkebyen, der giver Bugten Navn, fører Vejen gennem Rørth med maleriske gamle Huse med Haver foran til Odder,

Odder Sogneskirke.

VOERSAA FOT.

Hads Herreds Hovedstad, der ligger, hvor en Sidedal fra Vest munder ud i det store Dalføre. Odder er ung som By, men gammel som Landsby. For 800 Aar siden søgte Stedets Beboere den samme Kirke, som bruges til Gudstjeneste i Dag, men det er ikke 100 Aar siden, at den første Købmand nedsatte sig, og man begyndte at holde Markeder. Den nye Landevej, der i Halvtredserne blev ført igennem Byen har sikkert haft Betydning for dens Vækst, og Udviklingen tog Fart, da den blev Hovedstation for Hads-Ning Herreders

*Altertavlen
i Odder Sogneskirke.*

VOERSAA FOT.

Jernbane 1884. Nu er den en Købstad — der ganske vist ikke har faaet det officielle Stempel — paa ca. 4500 Indbyggere, og den er, baade administrativt og kommercielt, Hadsherreds ubestridte Midtpunkt.

Kirken er bygget lige syd for Odder Aa, der fra Sidedalen mod Vest svinger mod Nord og gennem Hoveddalen forbi Assedrup løber ud i Kysing Nor. Mellem denne Aa og Rævs Aa, der kommer fra Syd gennem den store Dal, drejer mod Øst langs Præstelunden og falder ud i Odder Aa ved Assedrup, er der fast og frugtbart Land, der danner en tør Dæmning over den side Hoveddal; her laa omkring Kirken Bondebyen, hvis Marker gik ud til Rævs Aa, der danner Sogneskel mod Saksild og Nølev. — I Sidedalen har Odder Aa stærkt Fald, der blev udnyttet til Anlæg af en Række Møller: to i de to Torper Fillerup og Loverstrup og tre i Odder.

Loverstrup blev efter 1660 til Herregaarden Rathlousdal, og samtidig oprettedes af Torpet Hovedstrup Rodstenseje. Kirkeby, Møller og Herregaarde, der begge havde vidtstrakt Gods, det er de tre Grundpiller, hvorpaa Nutidens Odder under helt forandrede sociale og økonomiske Forhold er vokset op.

Kirken er en stor og smuk Kvaderkirke, der er 800 Aar gammel; i Slutningen af Middelalderen blev Vaabenhus og Taarn med Glammhuller som Aarhus Domkirkes bygget til, og 1674 opførte Admiral Jens Rodsteen den store Tilbygning mod Syd, hvor han indrettede Familiegravsted. Under Apsishvælvingen stod i Middelalderen et af de berømte gyldne Altre fra Aarhusbispeens Værksted, men det blev 1645 kasseret for en rigt udskaaren og farvestraalende lutheransk Altertavle, et Ungdomsarbejde af Billedsnideren Peder Jensen Kolding, der har leveret Tavler til andre Kirker i Hads Herred (Falling, Gylling, Gosmer og Saksild).

Med Undtagelse af den i Fillerup er Møllerne forsvundne, men navnlig de i Odder har haft Betydning ved at trække Folk til Stedet, og den gamle Møller Kiørboe i Skægs Mølle kan vel nævnes som en Skikkelse fra Pionertiden. — Herregaardene vil blive behandlede andetsteds.

Nutidens Odder faar vi et — ganske vist noget fjernt og ufuldstændigt — Overblik over fra Bakken ved Østergaards Skov paa Landevejen til Aarhus: omkring det hvide Kirketaarn skyder en voksende By sine Fangarme ud langs Vejene. Efter

Udsigt over Odder fra Carolinehøj i Dyrehaven.

VOERSAA FOT.

20 km Stenen er vi i Byen, Enkelthuse med Haver kanter Vejen; Kirkegaarden, der for 30 Aar siden laa langt ude, er nu omklamret. Vi standser ved en Korsvej, hvor Landevejen krydses af Vejen fra Saksild over Rathlousdal til Skanderborg. Her ligger Tinghus, Banegaard, Bank og Museum. Der er en afgjort Forskel paa den mere spredte Bebyggelse mod Øst, hvor Bondebyen laa og den helt bymæssige Hovedgade, Rosensgade, og dens Parallelgade, mod Vest. Odder Museum er et nyt Lokalmuseum, hvis Ledelse har haft en heldig Haand; her er ikke blot dannet en fyldig Samling af de sædvanlige Minder fra gamle Bondehjem og en god Samling af Oldsager fra Egnen, men her findes to store Sjældenheder: en i Morsholt Mose udgravet Ege (Knobskib) med en tydelig Runeindskrift og et Fund fra Bunden af Taarnet paa Bjørnkjær: middelalderlige Lerkar, der har været brugt til Brændevinsbrænding.

Rosensgade fører ind i Sidedalen omtrent langs med Aaen; efter at have passeret Torvet kommer vi tæt ind under Sydskrænten; lige bag Haverne hæver Vejlskoven sig. Det er en stor Fordel for Odder at have denne store bakkede Skov, hvor Bøg

Gamle Huse ved Odler Aa.

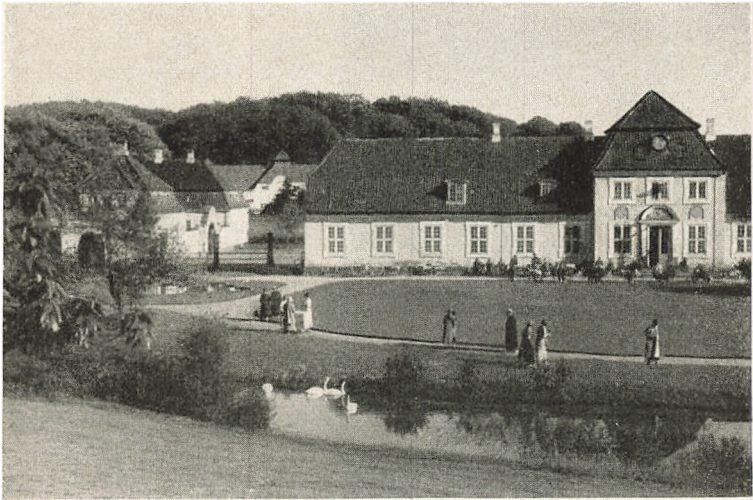
VOERSAA FOT.

veksler med Gran, lige udenfor Døren; den hører til Rathlousdal, men er aaben for alle. Gaden fortsættes af den skønne gamle Lindeallé, der fører til Herregaarden. Tilvenstre mod Syd skraaner Marken jævnt op mod Skoven, tilhøjre strækker Engen sig

Alléen ved Rathlousdal.

VOERSAA FOT.

Rathlousdal.

VUERSAA FOT.

ned til Aaen; Gaard og Have lukker for Udsigten mod Vest, og paa Dalens Nordskrænt breder den prægtige Park sig.

I Stedet for at forsøge at skildre Parken og Dyrehaven med dens rige og afvekslende Trævækst, dens Pavillon med Udsigt over Gaarden, Holsteinernes Gravhøj, Bjørnegraven, de snurrige Smaahuse m. m., vil jeg gerne sige et Par Ord om et forsømt og forfaldent Mindesmærke.

Under et mægtigt Asketræ staar nær ved Skraaningens Fod en af Marmorblokke opbygget Obelisk omgivet af fire uanselige Sten, der ligner Vejsten. Sammenføjningerne har løsnet sig, et Hjørne er stødt af, og et Relief er faldet ud af sin Indramning og forsvundet, men paa en af Marmorblokkene staar en Indskrift, der kan læses.

MIG TIL GLÆDE HER PAA JORDEN
DENNE HAVE ANLAGT BLEV

1773

PARADIIS MIN DEL ER VORDEN
DA MIG DØDEN HERFRA REV

1778

Det er Rathlousdals berømteste Ejer, Statsministeren Joachim Otto Schack-Rathlou (1728—1800), der har ladet Wiedewelt ud-

Schack-Rathlous VOERSAA FOT.
Mindestolte over Datteren.

føre denne Støtte, da Sorgen ramte ham. Han naaede de højeste Stillinger og virkede til Landets Gavn, var en dygtig og virksom Godsejer og levede i et lykkeligt Ægteskab med Øllegaard Juul, men af 12 Børn døde de 11 som spæde, kun een Datter, Dorothea Sophie, naaede at blive voksen; til Glæde for hende anlagde han Haven i 1773; hun blev gift med General Haxthausen, men døde, vistnok af en smitsom Sygdom, 1778. Det var det haardeste Slag, der kunde ramme Forældrene, Andreas Peter Bernstorff skrev i et Brev: »Man taler ikke om andet end om

Baronesse Haxthausens Død. Schack er fortvivlet, han elskede denne Datter ømt, han ser nu sit Afkom udslukt og alle sine Planer omstyrte«. Men som Kristen kunde han føje de to sidste Linier til Indskriften.

Paa de fire Sten har han paa Latin bevaret Mindet om fire betydningsfulde Begivenheder i hans offentlige Liv, fire Op-gaver, han havde løst. Obelirken og de fire Sten danner et stemningsfuldt Hele. Mindet om Livets Kampe og Sejre beherskes af Mindet om den elskede Datter, men Sorgen over hendes Død mildnes ved Tanken om, at hun er i Paradis.

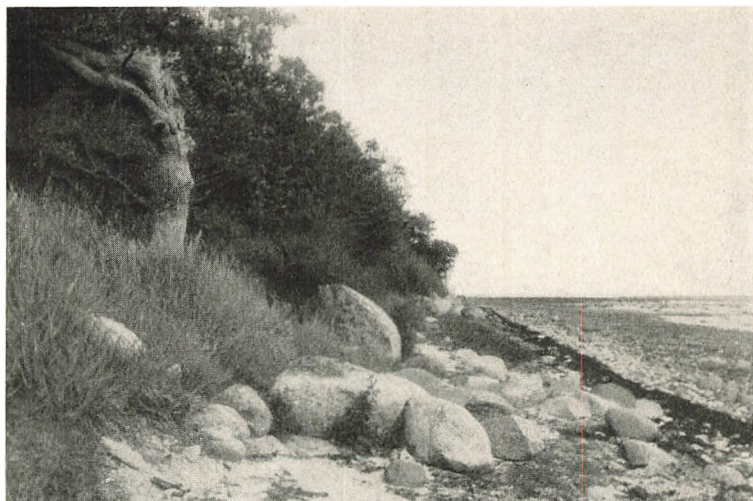
Fra Rathlousdal fører Vejen videre i Aadalen til Fillerup med Mølle og gamle Gaarde, derfra kommer vi op i Højlandet, passerer Torrild, der har en meget smuk Præstegaard, og hvis Kirke har et af de smalle Kirketaarne med en høj aaben Bue i Vestmuren; de stammer fra Tiden efter Reformationen, da Kirken maatte spare paa Murstenene.

Udsigt fra det høje Hadsherred over Dalføret til Hadsøen.

VOERSAA FOT.

Herfra gaar det nedad, en ny Udsigt aabner sig over Gesing Enge og Skanderborg Sø, og vi kan over Herschendsgave og Nissumgaard naa ned til Vejen omkring Skanderborg Sø ved Ringkloster. Men da det nu drejer sig om Hadsherred, vender vi tilbage til Rathlousdal og følger Vejen fra Gaarden mod Syd op paa Højlandet, hvor vide Udsigter aabner sig over Hadsøen og langt mod Vest navnlig fra Højderne vest for Ondrup; derfra gaar det nedad, tildels gennem Skov, — den høje Del af Hads Herred er meget skovrig — til den Del af det store Dalføre, der strækker sig mod Syd til Horsensfjord; her ligger Aarhusbispens gamle Borg, Aakjær, der endnu er Midtpunktet i et af Jyllands allerstørste Landbrug; den har en Afbyggergaard, Ulstrupgaard, der af en af de tyske Ejere er opført efter holstensk Mønster med Beboelse og Lade i samme høje og brede Hus. Den store Falling Kirke har et Gravkapel for Ejere af Aakjær og en statelig gotisk Kirkegaardsportal. Over Aalstrup og Amstrup, hvor flere smukke gamle Gaarde er bevarede, fører en Vej over Dæmning til Alrø i Horsens Fjord; vi tager fra Amstrup mod Øst til Gylling, den største Landsby i søndre Hads Herred; en Bæk løber igennem den, og Vejen bugter sig imellem store Gaarde og venlige Huse med Haver; det er tydeligt at se, at den frugtbare Jord giver Velstand. I Kirkens

Stranden ved Gyllingnæs.

VOERSAA FOT.

Vaabenhus er opstillet en Runesten. Den nye Prædikestol er af Menigheden skænket den højtbegavede og mærkelige Gyllingpræst Otto Møller († 1915), hvis malede Portræt er ophængt i Skibet. Hans Minde vil leve længe.

En Vej, der bliver smallere og smallere, fører mod Syd til det ensomme Gyllingnæs. Gaarden har desværre for faa Aar siden ved Brand mistet John Smiths i 1803 opførte højst interessante holstenske Hus, hvori de uhyggelige Begivenheder, som knytter sig til den engelske Familie, der ejede den i første Halvdel af det 19. Aarh., fandt Sted. Den ligger i Kanten af den store Kystskov, der strækker sig helt ud til Halvøens Sydspids, Kalvs Nakke. Vel er de fleste af de gamle Ege forsvundne, men Skoven er mærkelig nok endda; langs Kysten er der et uigennemtrængeligt Bælte af sammenfiltrede forblæste Træer, og ude paa Sletten ved Kalvs Nakke vokser bredkronede ensomme Træer. Da der ikke gaar Automobilvej gennem Skoven, og da det ikke er til at bade fra Stranden, der er fuld af Sten og raadnende Tang, er man dejlig fri for Mennesker og kan uforstyrret glæde sig over Træer, Planter og Dyr og nyde Udsigten over Hav og Fjord.

Fra Gylling bugter en Vej sig mod Nordøst til Gersdorffslund. I Fensten Skov ligger en nylig fredet, ualmindelig stor Sten med

skaalformede Fordybninger, og i Ravneskoven, en frodig Kystskov syd for Gersdorffslund, findes en noget forstyrret Jættestue og en Langdysse; det er sparsomme Rester af de mange Storstensgrave, der maa have været i denne Kystegn. Af Gersdorffslund, der var det største Landbrug i Stamhuset Rathlousdal, er store Arealer udstykkede; Statshusene ligger i lange Rækker paa begge Sider af en Vej øst for Gaarden. Tæt øst for Gersdorffslund i Vandmoseskoven, der med Rette bærer sit Navn, ligger Voldstedet af Bjørnkjær, en i det 15. Aarhundrede forsvunden Borg, der næppe kan have tilhørt Marsk Stig til Bjørnholm. Odder Museum har taget Initiativet til en Udgravning, som Arkitekt Smidt fra Nationalmuseet har ledet. Den har ført til overraskende gode Resultater, idet der ikke blot er fremdraget betydelige Bygningsrester, men ogsaa en Række hidtil ukendte Typer af middelalderlige Lerkar, som kan ses i Odder Museum. Ved Kysten øst for Gaarden har Stamhuset Rathlousdal ved Hads-Ning Herreders Jernbanes Endestation Hou anlagt en lille Havn, hvorfra der nu er Overfart til Samsø. Nord for Byen er der paa den sandede Jord langs Stranden en Naaletræsplantage, og bag den ligger, omgivet af en stor Have, »Holsatia«, der har hørt til Rathlousdal, men nu er Pensionat. Fra Holsatia gaar Kysten lige mod Nord til Saksild, men der er ingen Vej langs den; vi tager mod Vest forbi den diminutive Halling Kirke til Gosmer, hvor der ligger en herregaardslignende Præstegaard med en prægtig gammel Have og Lund og en stærkt ombygget Kvaderstenskirk, en hel lille Viborg Domkirke. I Taarnrummet ligger Rathlouerne begravet, og i et tilbygget Kapel hviler Schack-Rathlou og Øllegaard Juul med Datter og Svigersøn i Sarkofager udførte af Wiedewelt. Lidt mod Vest, hvor Landevejen til Gylling føres over Malskjær Bæk, ligger Gaarden Dybvad, der ca. 1760 blev bygget af Thøger Lassen til Aakjær, og hverken er brændt eller nedrevet eller blot forandret, hvilket maa siges at være ret enestaaende i Danmark. Den trefløjede Hovedbygning med Kvist over Indgangsdøren og Ladebygningerne er komponerede sammen til et smukt aksefast Gaardanlæg. Man kan let tænke sig Etatsraadens Karosse over de toppede Brosten køre op for den af Træer flankerede Hoveddør og se ham blive hjulpen ud af Vognen og skride ind i Skrivestuen med det hvidskurede Egetrægulv. —

Nord for Gosmer, i Randlev, er der en smuk lille kullet

Kvaderkirke, hvor ikke blot Mands- og Kvindedøren og flere Vinduer er bevarede, men hvor vi i Korbuens ser to Granitreliefer og paa Alteret en gotisk Tavle med Fløje. Tæt nord for Kirken ligger Præstegaarden, hvis Stuehus blev bygget efter den Brand i 1749, som Blicher har skildret i »En jydsk Mordbrænderhistorie«; den meget rummelige Bygning er nylig bleven grundig repareret. Der er Indskrifter over Dørene, og den særlige Interesse knytter sig til Huset, at her har Sten Blicher boet som Præstegaardsforpagter hos Faderen Niels Blicher 1811—19; hans Værelser i Vestenden af det lange Hus paavises endnu, og der er i Haven rejst en Mindesten. Herfra naar vi nemt Odder ad en Vej, der fører over Dalsænkningen til Odder—Horsens Landevej, som i Dalen følger Vejlskovens Østrand. Vi kommer forbi en gammel bredkronet Eg, der er bleven opkaldt efter Frederik — den syvende! — og kan hinsides Engen se et Glimt af Rodstenseje.

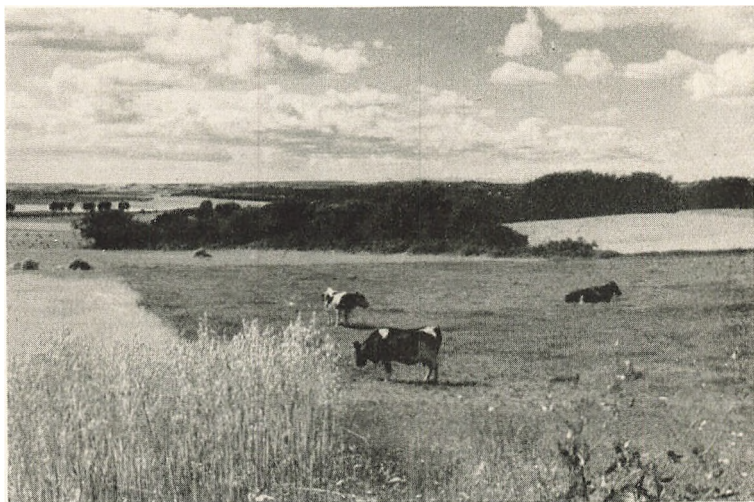
Skanderborg.

Fra Ringkloster (se S. 53), der ligger idyllisk paa Nonneklostrets Tomt ved Aaens Udløb i Søen, gaar Vejen langs Østbredden ved Bakkernes Fod til Skanderborg forbi Vestermølle, hvor en Bæk gennem en Skovslugt strømmer ned fra Højlandet.

Hvor man saa færdes paa Højderne øst for Skanderborg Sø, ser man syd for Byen med de mange Haver et svært rundt Borgtaarn rage op over Trætoppe. Det er let i Fantasien at bygge den Borg op, som maa høre til Taarnet; men i den kolde Virkelighed er der kun reddet det nederste Stokværk af den ene Halvdelen af en af de fire Fløje, det gamle Slotskapel, der nu er Sognekirke. Denne svage Rest af Frederik II's Slot ligger paa den høje lille Ø, hvor der i Middelalderen knejsede en »Kongeborg saa pruk«, hvis Navn Folkevisedigterne har vævet ind i to af de ypperste Viser: Dronning Dagmar og Marsk Stig.

De svagt dryppende Kilder til Middelalderens Historie fortæller os intet om Borgens Oprindelse og ældste Historie; saa det kan ikke modbevise, at Valdemar Sejrs i 1212 har opholdt sig paa Skanderborg, da han fik Bud om, at Dronning Dagmar laa syg i Ribe. Ligeledes er det højst sandsynligt, at Dronning Agnes har boet her med sine Drengene i de mørke Novemberdage i 1286, mens Kong Erik tumlede sig paa Jagt i de øde Egne mod Nord, hvor han mødte sin Skæbne i Finderup Lade. Ved

»Paa Skanderborrig Enge«. (Gesing).

VOERSAA FOT.

Siden af Folkeviserne har vi dog et fuldt paalideligt Vidnesbyrd om, at Skanderborg var en rigtig Kongeborg i Midten af det 13. Aarhundrede. En af de Munke, der har skreven Øm Klosters Krønike, fortæller, at Erik Plovpenning's Dronning Jutta (1247)

Udsigt mod Skanderborg Slotskirke.

opholdt sig paa Borgen og plagede Klosteret paa forskellige Maader, bl. a. ved at plyndre dets Gaard i Taaning.

I Holstenervældens Tid blev Borgens Mure sat paa Prøve. Efter at Niels Ebbesøn havde dræbt den kullede Greve i Randers, angreb jyske Krigere Skanderborg, der var i Holstenernes Magt, men de kunde ikke indtage den og blev overvundne, da de selv blev angrebne fra to Sider baade af en Undsætningshær og af Borgens Besætning, der gjorde Udfald. Kampen maa have staaet tæt ved Skanderup Kirke, hvor der er gjort store Skeletfund. Her faldt Niels Ebbesøn Alle Sjæles Dag (2. November) 1340.

Skanderborg nævnes som en af de fire Hovedborge i Jylland i Dokumenterne om Valdemar Atterdags Indløsning af det pantsatte Rige, og vi ved, at hans Krigere maatte forsvare den mod Oprørere 1368. At Borgen har haft stor Betydning i de følgende Aarhundreder kan sluttes af Rækken af Lensmænd. Kongen betroede den kun til fremragende Mænd.

Da Statskupet i 1536 bragte Bispers og Klosters Gods under Kronen, steg Skanderborgs Betydning. Den gamle Kongeborg blev Centret for en stor Gruppe Krongodser, der før havde tilhørt Aarhusbisen og de mange Klostre, der havde ligget i den jyske Søegn, og den jagtglade Kong Frederik II forelskede sig i den skovrige Egn, som han gjorde til Vildtbane. Det er let at forstaa, at det gamle Slot ikke kunde bruges under saa forandrede Forhold, i en ny Tid, da Kravene til en Kongebolig steg stærkt. Allerede 1561 var Kongens Beslutning taget; han vilde bygge og befæste Skanderborg, og befalede, at Øm Kloster skulde nedrives, og Materialerne prammes til Byggestedet. Først efter Syvaarskrigen kom der rigtig Gang i Arbejdet (1570) og efter faa Aars Forløb laa der paa Borgholmen et stort firfløjet Slot, hvis imponerende Hovedbygning vendte mod Øst; det er den, der er bevaret en Rest af, som nu tjener til Kirke. Hvor mægtig den har været, fatter man, hvis man sætter sig paa en Bænk paa Kirkegaarden og sammenligner Kirken med Thuras bekendte Stik i »Den danske Vitruvius«. Østfløjen hævdede sig i tre Stokværk over Kælder; den flankeredes af to Rundeler i Nord og Syd, og midt paa Façaden var der et firkantet Karnap-taarn. Rygningen laa højere end Rundtaarnenes Tagspids. Over Nordfløjen knejsede et firkantet middelalderligt Taarn, der kaldes det hvide Taarn; det har formodentlig staaet hvidkalket og

dannet en malerisk Kon-
 trast til de svære røde
 Murmasser. Det var et
 Slot. Østligst paa Holmen
 laa Staldgaarden, over
 hvis Portgennemkørsel
 Tavlen med det kongelige
 Navnetræk fortalte, hvem
 der var Herskab her. La-
 degaarden blev derimod
 anbragt paa det nuværende
 Edelsborgs Plads, hvor der
 i 1587 laa en Ladegaard,
 »hvis Lige ej findes i Ri-
 get og ikke mange Steder
 i Tyskland«. Da det trak
 op til Krig (Kejserkri-
 gen), lod Christian IV i
 Aarene før 1620 med store
 Bekostninger hele Slotsøen
 omdanne til Fæstning med

Skanderborg Slotskirke.

Bastioner, som det ses paa et Billede i Resens Atlas ; men den kom ikke til at staa nogen Prøve, thi under den Panik, som de kejserliges Fremrykning fremkaldte, blev den ikke engang bemanded.

Skanderborg Slot. Efter Thura: Den danske Vitruvius 1749.

Vi gør et Spring paa næsten hundrede Aar. En Midsommerdag 1712 holdes et stille Bryllup i Slotskirken. Kong Frederik IV lader sig vie til den purunge Adelsfrøken, Anna Sophie Reventlow, som han om Morgenens havde bortført fra hendes Fader, Storkansleren Conrad Reventlows Gaard Clausholm. Denne Begivenhed viser os i et Glimt Enevældens Magtfulde og forklarer Sætningen: Fyrsten staar over Lovene. Den danske Kirkes Overhoved begik her ustraffet en Forbrydelse (Bigami), som Danske Lov straffede med Døden.

Maaske har Frederik IV paa denne spændende og frydefulde Dag fattet Forkærlighed for Slottet; i alt Fald kom han her tit, alene eller ledsaget af Anna Sophie. »Situationen omkring dette Slot gefaller mig særdeles meget«, sagde han engang under Taflet; og han gjorde sit til at forskønne og modernisere det, idet han nedrev det forfaldne Vestparti, saa at det blev trefløjet; paa Skraaningen mod Vest anlagde han en fransk Have i Terrasser. Renaissancetidens Borg blev omdannet til et Landslot i det 18. Aarhundredes Smag.

Men da Ryttergodset som en Følge af Hærreformen under Frederik V blev afhændet ved Auktion 1767, slog Slottets sidste Time. Det blev solgt til Nedbrydning og forsvandt paa nær den lille Rest, der staar endnu.

Indtil Frederik II's Tid hører man intet om en By ved Slottet, der havde taget Navn efter Kirkebyen Skanderup, som den ældste Form for Navnet, Skantorpburg, tydelig viser. Men man maa formode, at Haandværkere, som der stadig var Brug for, tidlig har slaaet sig ned paa Næsset mellem Store og Lille Sø nord for Slotsholmen. Den store Byggevirksomhed paa Frederik II's Tid har givet Beskæftigelse til mange; det er da meget forstaaeligt, at Kongen i et Brev af 28. Oktober 1583 gav Købstadrettigheder til »vore Undersaatter, som bo for vort Slot Skanderborg indenfor det Plankeværk, som opsat er«. Der blev ikke beskikket nogen Magistrat, men den nye Bys Borgere fik Ordre til at »være vor Lensmand hørig og lydige paa vore Vegne«. Denne lille Købstad paa Næsset er efterhaanden vokset op til den nuværende Skanderborg By, som vi nu vil stifte nærmere Bekendtskab med ved en Byvandring.

Vi kommer ad Chausséen fra Horsens gennem en frodig lavtliggende Skov, der gaar ud til Søen. Skønt den ikke rummer mange andre Dyr end Egern, har den fra Frederik II's Tid bevaret Navnet: Skanderborg Dyrehave, som den dengang bar med Rette. Kongen lod den indhegne med Plankeværk og holdt Kronvildt, Raavildt og Vildsvin samt Fugleherd og Fiskedamme. Nu er Skoven aaben, og som Byens Lystskov er den forsynet med Pavillon, Dansegulv, Tennisbaner, Badeanstalt og Stier med Bænke; med faa Aaretag kan man ro over til den yndige Æbelø, en Holm bevokset med kraftige Bøge. Nord for Vejen ved Lillesø paa Gaarden Sølunds Plads ligger en mægtig stor Aandssvageanstalt.

Broen til Slotsøen er forlængst afløst af en Dæmning, der har gjort Lillesø, som før var en Vig, til en selvstændig Sø. Vejen svinger mod Nord udenom Borgbanken; til højre ligger Huse med Haver ned mod Søen, til venstre knejser Dronningens Rundel, der har faaet paaklistret et Vaabenhus, i hvis Gavlfrederik II's Tavle fra Porten i Sydfløjen er indsat. Vi gaar op ad Trappen og staar i Kirken, en fladloftet Sal med Pulpiturer. Baade Prædikestol og Stolestader stammer fra Frederik II's Tid. Trods noget nyere Inventar kan man let drømme sig tilbage til Slotkapellet med en Menighed af Hoffolk, ordnede efter Rang i de med Vaabenmærker og Valgsprog prydede Stolestader.

I Taarnet er der anbragt en værdifuld og smukt ordnet Samling af Oldsager fra Egnen; dens Grundstamme er samlet af Sagfører H. C. Arent, hvis Enke skænkede den til Byen i 1913. Samlingen er siden stærkt forøget under Overretssagfører Holtets kyndige Ledelse. Enhver der naar op i øverste Stokværk, maa sige som højsalig Kong Frederik IV: »Situationen omkring dette Slot gefaller mig særdeles meget«.

Østfor Kirken ligger den smukke skyggefulde Kirkegaard, der er udvidet nord for Slotsbanken langs Lillesø. Mod Vest, paa Slotsgaardens planerede Tomt, venter en glædelig Overraskelse den fremmede; han staar pludselig foran et helt ægte Kunstværk: Thorvaldsens monumentale Marmorbuste af Frederik VI; paa den høje Granitstøttes fire Sider er der indsat Marmorrelieffer: Retfærdighed, Frihed, Oplysning og Stændernes Indstiftelse 1831 samt Indskrifttavler med Vers af Inge-

mann. Mindesmærket, der blev afsløret 1845 ved en stor Folkefest, er komponeret af Hetsch.

Fra Pladsen, der indrammes af Træer, er der en henrivende Udsigt over Søen, Æbelø og Dyrehaven. Den der i Ro glæder sig over det sjældne Kunstværk, der er rejst paa dette minderige Sted midt i det skønne østjyske Landskab, kunde godt unde nogle af de hæsblæsende Bilister, der farer forbi, et lille Hvil heroppe.

I Skraaningen fra Slotstomten til Lillesø blev der i 1926 af Nationalmuseets Arkitekt C. M. Smidt udgravet en brolagt hvælvet Gang, der munder ud ved den fordums Søbred og synes at komme fra Slottets Nordfløj, hvor Køkkenet var. Da der blev fundet Slam, ligger det nær med Arkitekten at opfatte den som Afløbsrør for Spildevand m. m. Da den er saa høj, at et Menneske kan passere den, tror andre, at den er en Løngang.

Ad en Bro, der snart kaldes Frederiks- snart Dagsmarsbro, er Vejen ført over Afløbet fra Skanderborg Storesø, der gennem Lille og Sorte Sø og Taaning Aa føres til Mossø og derfra ad Gudenaen til Randers Fjord.

Af den lille By »for Slottet« »bag Plankerne« fra Frederik II's Tid er der ikke meget andet tilbage end Vejbanerne. Byens Plan var saare enkel; den bestod af to parallelle lige korte Gader, den store Gade, der naede til Torvet, hvor Plankerne, der var sat fra Sø til Sø, dannede Byskel mod Nord. Gennem Nørreport kom man ud paa Adelvejen til Aarhus; den liden Gade endte vistnok blindt mod Plankeværket. Den store Gade tog snart, efter andre Byers Eksempel, Navn efter Landevejen og blev kaldt Adelgade. Lillegade fik i 1913 efter Beboernes indstændige Anmodning Navn af Borgergade. En Tværgade, der nu kaldes Louisenlund, forbandt de to Gader mod Syd. Paa det søndre Hjørne af den og Adelgade ligger en stor enetages Gaard med Bindingværksfacade mod Hovedgaden; dens Navn, »Barakgaarden«, minder om, at »de Skanderborg Dragoner« tilhører Virkeligheden. I 1670 var Skanderborg Domænen bleven indrettet som Ryttergods; to Kompagnier fik deres Underhold hos Kronens Fæstere rundt paa Godset; men i 1720 bød Frederik IV, at Rytterne skulde samles i Skanderborg og lod bygge to Kaserne (i Datidens Sprog: Barakker), hvoraf denne Bygning var den østre, mens den vestre laa ligeoverfor paa den anden Side af Adelgade. 1767 blev Hæren omordnet, Ryttergodset solgt og

Borgergade og Bakken.

Slottet nedrevet. Kaserne var solidt og godt byggede, ligesom de Skoler, der i de samme Aar blev opført paa Godset,

Borgergade.

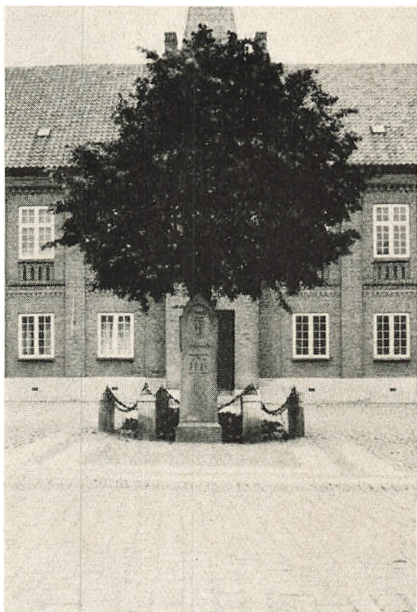
Amtsgaarden.

og vi ved, at Kongen personlig forhandlede med Haandværkerne og fulgte Arbejdet paa Byggepladsen. Det maatte betyde meget for en By paa 4—500 Indbyggere, at den pludseligt fik en Tilvækst paa over 200, hvoraf ingen var Konkurrenter, men alle Kunder hos Købmænd og Haandværkere. Byen gik frem, og vi ser, — naar vi gaar ned ad Louisenlund, der burde hedde Barakstræde, og ved »Bakken«, hvor vistnok det ældste Torv laa, drejer ind i Borgergade, — en hyggelig lille Gade, hvis Præg stammer fra Ryttertiden, omend adskillige Huse er yngre. Her ligger gamle Købmandsgaarde med Indkørselsporte Side om Side med smaa lave Haandværkerhjem. Paa Adelgade er naturligvis meget forandret. Paa vestre Barakgaards Plads ligger nu Dommergaarden, og lidt nordligere den 1740 byggede Præstegaard midt i store hyggelige — et Ord, der løber i Pennen, naar man skriver om Skanderborg — Haver. I Gadeflugten, men markeret ved Borner og Kæder, hæver sig op over Naboerne en statelig toetages Empiregaard med Risalit og Frontespice, den nuværende Amtsgaard, der blev bygget 1804 af Byfoged Bagger og 1825 købt af Staten.

Paa Gadens østre Side er der en gammel Gæstgivergaard, et enetages Bindingsværkshus; foran staar en mægtig Kastanie.

For en Fodgænger, der en bagende hed Julidag 1897 Kl. 12 slet havde forladt Skanderborg Station, staar Skyggen under det Træ som et lifligt Minde.

I Ryttertiden voksede Byen nordpaa, og Porten blev flyttet til Hjørnet, hvor Vestergade — den gamle Landevej til Horsens over Fuldbro Mølle og Taaning — drejer af. Lige udenfor den gamle Port opstod Torvet, der blev udvidet, da det nuværende Raadhus blev bygget (1860) bagved det gamles Plads, og først 1920 fiksin nuværende Udstrækning, samtidig med at By-

Raadhus Bytræ og Frederik II's Mindesten.

styret fik bedre Plads. Paa Torvet staar siden 1907 en beskeden og smuk Mindesten for Byens Grundlægger, Kong Fredericus Secundus, skænket af en gammel Skanderborgdreng, et kønt Udtryk for Taknemmelighed mod Barndommens By. (Kunde Frederik IV ikke fortjene et synligt Minde?)

Paa Vestergade Hjørnet ligger endnu en stor Købmandsgaard, i hvis Have man ser Resten af Byens Vold.

Slottets Nedrivning og Ryttergodsets Salg var et Slag for Byen, der voksede meget langsomt i det følgende Aarhundrede; den sidste Acciseport laa dog et Stykke nord for Hjørnet ved Nr. 69.

Men da de gode Kornpriser fremkaldte Velstand paa Landet, blev der bedre Kaar for Handel og Industri; den fynske Snedkersvend Andreas Blom, der fra 1866 oparbejdede en stor Fabrik for Landbrugsmaskiner og tog et fast Tag i Arbejdet for Byens Fremme, kan nævnes som en Type paa den gode Borger i Opgangstiden; han mindes ved en Sten i Dyrehaven. Dernæst kom Jernbanen 1868. Banegaarden blev lagt saa langt mod Nord, at det maatte vare en Tid, før Vejen derud blev bebygget. Først

Adelgade.

da det Maal var naaet, dannedes der et Gadenet mod Vest, og der byggedes en Mængde Enkelthuse navnlig paa det smukke Terræn nord for Søen. Byens Vækst har ført med sig, at mange af de enetages Bindingsværkshuse paa Algaden har maattet vige Pladsen for nyere Forretningsejendomme af uensartet Størrelse og Beskaffenhed. Men for en fremmed ser det ud til, at Væksten har været sund og jævn. Der er ikke slaaet større Brød op, end man kunde bage.

Nutidens vidtstrakte By er, som et Træ med svær Stamme og spinkle Grene, groet op fra den lille By »for Slottet« paa Næsset mellem de to Søer og har fra den taget i Arv Sans for Hygge og Kærlighed til Haver. Gaa over paa den østre Side af Søen og se, hvor Havernes Træer dækker Adelgades Baggaarde; og paa Søen udfor Haverne vugger Sejl- og Robaade, der er parate til Familiernes Ture. Man kommer til at tænke paa Plöner Sø, naar man ser det Liv, der kan være paa Søen en skøn Sommerdag. Ligesom man overalt, tit meget overraskende, ser Søens Spejl blinke frem mellem Løvet, saaledes er Havens kølende Skygge og den solglitrende Sø de to Temaer, der varieres i den Barndommens Musik, der toner i gamle Skanderborgeres Sind. — Skanderborg er Byen med de mange Haver ved den friske aabne Sø, der kranses af et kraftigt, rent østjysk Landskab, hvor

Gammel Elbek Kirø ved Gesing.

VOERSAA FOT.

hvide Kirker skyder deres Taarne op over Kirkegaardstræerne paa de bredt rundede Bakker.

Landet vest for Aarhus.

Landet mellem Aarhus Bugt og Gudenaen er stort set et bølgende Højland, der gennemføres af lange Dalstrøg, hvis Skraaninger paa jysk kaldes Bakker, mens Højder, der hæver sig over Plateauerne, kaldes Bjerger, og Ordet Høj bruges om Toppe, hvor Bavnen blev tændt, eller hvor Oldtidens Stormænd blev begravede. Skaade Bakker er Skraaningerne mod Kysten fra Holme Bjerger, hvis højeste Top krones af en Gravhøj, Jelshøj. De lange og brede Dale er disse Egnes mest karakteristiske Landskabsform; fra Fremspring i Bakkerne kan man faa Overblik over Dalføret: I Bunden slynger en lille Aa sig gennem Enge, hist og her ligger endnu Vandmøller omgivne af Have og Ellelund; men de forsvinder. Opad de veldyrkede Skraaninger ligger gamle Landsbyer, dels Kirkebyer, dels smaa Samlinger af Huse og Gaarde, og Udflytternes Bindingsværk titter frem mellem Popler bag en Knold, der giver Læ for Vestenvinden; den gamle Bebyggelse føjer sig ind i Landskabet; Bakken brydes af Sidedale og runder sig jævnt over i Højlandet, men ser man fra det valgte Udsigtspunkt skraas over den brede Dal, danner

Bakkeranden Horizont og tegner paa Himlen den rolige vandrette Linie, som Østjyden savner i fremmede Egne. Højlandet er sjældent fladt, dets Overflade bølger, og jævnlige overraskes man af Slugter: pludselig snor Vejen ned i en Sidedal med Bæk og Eng og Krat; forbavsende tit har man ikke fri Udsigt fra Vejen, men ser kun de nærmeste rundede Marker, men naar man saa *gaar* opad et Bjerg — og standser engang imellem for at trække Pusten — saa aabner den frie Horizont sig for en. Fra Toppen af et af de høje Bjerge danner den en Cirkel med en Radius paa — skal vi sige — 20 km; man kan ikke tælle Kirketaarne som fra de fynske Bjerge, thi de fjæler sig paa Skraaninger og i Dale, men man overskuer det frugtbare vel- dyrkede Højland, hvis Afgrøde suger Kraft fra Morænelerets Undergrund, og bag Dalenes Tomrum tegner den ene Bakkekam sig bag den anden, yderst i Øst blaaner Mols Bjerge, i Syd Yding Skov og Ejer Bjerge med Bavnehøjen, i Vest den mægtige Skovaas, der skraaner ned mod Julsø fra den Kol, der er bleven kaldt Himmelbjerget.

Den, der vil lære disse Egne at kende, gør klogt i at sky Landevejene. En Landevej er god for den, der i saa faa Minutter som muligt, og helst lidt hurtigere, vil naa den næste By; thi den er lagt efter en Lineal fra By til By. Jernbanerne er bedre, da man af Frygt for Stigninger har ladet dem følge Dalene; men man kan jo kun staa af ved Stationerne! Men bedst er Bivejene, især de gamle, der bugter sig fra Landsby til Landsby og i Reglen føjer sig ind i Landskabets Former uden at gøre Vold paa dem ved Dæmninger og Afgravninger.

En saadan Bivej finder vi i Hasle, den første Landsby paa Viborgvejen. Idet vi drejer til venstre fra Landevejen, læser vi »Rye-Veyen« paa Vejstenen, der er et Minde om den Tid, da Rye var et vigtigt Vejknodepunkt — og begiver os vesterpaa højt oppe paa Aarhusdalens nordre Bakkehæld.

Dalbunden er hævet Havbund; Engflader har afløst Vand-spejlet paa den Fjord, der i den ældre Stenalder strakte sig 12 km ind i Landet til Skiby; Brabrand Sø, der endnu ikke er helt tilgroet, er det sidste Minde om den. Paa begge Skraaninger breder den bymæssige Bebyggelse sig; Viby-Kongsvang og Aaby-Aabyhøj er slugt; Brabrand ved Foden af de tilplantede maleriske Bakker er fra Bondeby omdannet til Forstad, og Aarslev er under Forvandling, men de øvre Dele af begge

Skraaninger er endnu Land. Vejen bugter sig frem mod Vest forbi den første rigtige Landsby, Lyngby, en Klynge Bindingsværkshuse omkring en kullet Kirke, til Lyngbygaard, hvor to Overraskelser venter os: bag store nye Avlsbygninger ligger den to Stokværks Egebindingsværks Hovedbygning, der vidner om Familiens Althalts Velstand i det 18. Aarh.; fra Herregaarden svinger Vejen brat nedad en skovbevokset Skrænt; vi standser et Øjeblik i Lyngbygaards Aas Dal paa den frønnede Bro og har mod Nord Mølledam og Enge mellem en skovklædt og en nøgeri Skrænt, mod Syd Labing Møllens beskedne gamle Bygninger; det er den lukkede Idyl i Modsætning til det frie aabne Bakkeland. Aaen danner Skel mellem Hasle og Framlev Herreder, og en Vildtbanesten med kongeligt Navnetræk minder om, at saa langt gik Skanderborg Rytterdistrikt mod Øst.

Vi kunde fortsætte ad Ryevejen syd for Aaen, men foretrækker Nordsiden. Fra Labing tager vi Randersvejen, lægger ved Borum Bro Mærke til en anden Vildtbanesten større og smukkere end den ved Møllen, og drejer i Borum mod Vest. Vi har mod Nord svære Bakker, der runder op mod Bjerget Borum Eshøj, hvor man har gjort et af de mærkelige Egekiste-fund fra den ældre Bronzealder; i den ene af de tre udhulede Egestammer laa en Kvinde, hvis Dragt var fuldstændig bevaret. Men snart kløves Bakken af en Slugt. Borum Møllebæk, der danner Afløb for Lading Sø, har her drevet en lille Mølle. Gennem en lille Skov kommer vi op af Dalen og naar, efter at have passeret Herskind, Sjelle, en stor malerisk beliggende Landsby med en stærkt ombygget Kvaderkirke, i hvis Vaabenhuss Sjelle-Stenen er opstillet, en Runesten, der er smykket med en Maske, som ligner den paa den store Aarhussten, og hvis udslidte Indskrift giver Runologerne Nødder at knække. I et Skovbryn over en frodig Have med rigt bærende Frugttræer paa Skraaningen ned mod Aaen ligger den gamle Sjelle Skovgaard, der siden 1768 hedder Vedelslund, et usædvanligt smukt, beskedent Hus i Nyklassicismens Stil. Aaen bliver mindre, snart er den kun en Bæk og dens Dal en Slugt, vi kan ikke følge dens Løb til dens Kilder ved Bjarup. Efter at have passeret Skørring, kommer Vejen ind i et højtliggende meget uroligt Landskab; før vi naar Tovstrup, maa vi ned i og op af en skøn Dal med Skov og Møllebæk. Gennem Tovstrup Nørreskov gaar Vejen opad; kort før Sorring maa vi standse for til Fods at naa op paa

Bjerget, Sorring Loddenhøj, paa hvis Top der er en forstyrret Gravhøj. Den er en Meter højere end Himmelbjerget (148 m), og der er til alle Sider fri Udsigt. Mod Vest skraaner Landet ned mod Gudena Dalen, mod Sydvest og Syd ser vi Højderne i Silkeborg- og Himmelbjergskovene, mod Sydost meget fjernt Yding Skov og Ejer Bavnehøj, mod Øst hele den Egn, vi har kørt igennem og langt ude i Horizonten kan man vistnok finde Aarhus Domkirkes Taarn, mod Nordost og Nord den ene Frijsenborg Skov bag den anden. Her er Overblik over det af Dale og Slugter gennemfurede østjyske Højland. Vi staar paa et Vandskel. Fra Bjarup Mose syd for Kirkebyen Dallerup løber Linæa mod Vest til Gudenaæen og Lyngbygaards Aa mod Øst til Aarhus Aa.

Fra Sorring, hvor man i Hundreder af Aar har lavet røde Jydepotter, kan vi let komme tilbage til Aarhus, først mod Syd — for sidste Gang over den spæde Lyngbygaards Aa — til Laasby Korsvej og derfra ad den snorlige Silkeborg Landevej mod Øst. Denne Vej gaar gennem Højlandet mellem to Dalsænkninger; den er efter jyske Forhold god og jævn at køre paa; vel er der Udsigt; men vi kan — som Passager — godt hvile Øjnene uden at gaa Glip af meget.

Har vi derimod Mod paa at se mere, standser vi først ved Laasby Kirke, en stor kullet Kvaderkirke, hvor vi kan glæde os over udmærket romansk Skulptur, der er Relieffer baade paa Syddørens Tympanon og Karmsten og paa Korbuens Kragsten; desuden er der paa Døbefonten et Par grimmige Løver, hvis Haler danner en Fjerbusk over Bagkroppen. Derpaa kører vi i Retning af Skanderborg ad en meget smuk Vej, der skraaner gennem Dalbyen Nørre Vissing, som omgives af høje Bakker mod Øst og Vest, ned til den lille Venge Sø, der nu er den østligste af Himmelbjergsøerne og har Afløb til Gudena gennem Ravn Sø og Knud Sø. Som Navnet Søballe antyder, har der dog ligget en endnu østligere Sø mellem denne Landsby og Gammelgaard. Denne Sørækkes Sænkning fortsættes mod Øst til Taastrup Sø, der har Afløb til Aarhus Aa.

Ligesom man nu har Broer paa Hjernen, var der for snart hundrede Aar siden en Tid, da mange Menesker spekulerede i Kanaler; blandt Projekterne var et Forslag til at grave en sejlbar Kanal fra Ry til Aarhus gennem denne Strækning. Planen blev betegnet som gennemførlig, men for dyr. Ved Vengesø

ligger paa en Høj en af Jyllands allerældste og interessanteste Kirker, saa skønt som ingen anden Sognekirke. Det er den Fraadstenskirk, der blev bygget til Benediktinerklostret Venge maaske allerede paa Svend Estridsøns Tid. Den er bygget efter angelsachsiske Forbilleder og er enestaaende i Danmark. Vi kunde følge Dalens Sydrand over Søballe til Stjær, men foretrækker en sydligere Vej, som gennem Bakker bevoksede med Lyng og Krat fører op til Bjørnebjergene, hvis højeste Punkt naar 127 m, og hvorfra der er en Udsigt, der næsten er lige saa vid som den fra Sorring Loddenhøj; men vi er her nærmere ved Søerne og ser derfor nok saa skarpt Modsætningen mellem Søegnens urolige skov- og lyngklædte Bakkeland og det østjyske Højland med de lange Dale.

I Stjær er der ligesom i Laasby en Kvaderkirke med udmærkede romanske Skulpturer paa Syddørens Karmsten og Tympanon. Byen ligger paa Sydkraaningens af den omtalte Dal, og naar vi kører ned til Taastrup, kan vi glæde os over Udsigten til det Højdedrag, der ligger mellem denne Sænkning og Lyngbygaards Aas Dal. Taastrup, paa hvis Mark der med faa Aars Mellemrum (1928, 1934) er fundet to vægtige Halsringe af Guld fra germansk Jernalder, ligger i Dalbunden ved den Bæk, der fra Taastrup Sø løber ud i Aarhus Aa. Derfra gaar en Vej langs Aarhus Aa til Byen. Efter at Aaen, der kommer fra Solbjerg-Stilling Sø, først har slynget sig gennem Enge og passeret Skanderborg-Aarhus Landevej under Bering Bro, falder den stærkt gennem den trange maleriske Jeksen Dal med den bratte Skovskrænt, hvor den driver — eller drev — en Række Møller, som nu er omdannede til Kaffesteder. Ved Tarskov Mølle er Dalen bleven bredere, og Aaen ligner ikke mere en Bjergbæk; den fortsætter i et roligere Tempo igennem Harlev Mølle, der for hundrede Aar siden fik Navnet Ludvigsholm efter en københavnsk Restauratør Louis Schucani, der dengang ejede den. Herfra følger Vejen Dalens Sydside; fra Skiby til Brabrand Sø ser vi tydeligt de brede Enge, der indtager Fjordens Plads. Her ligger ned mod Engen en mindre Herregaard, der før hed Stadsgaard, men ca. 1700 fik Navn efter den eneste Baron Marselis, den barnløse Konstantin M. Langs med den smukke lille Stautrup Skov, hvor der er Gravhøje, og forbi et Voldsted, naar vi til Viby og ad Skanderborg Landevej til Aarhus.

Egaa Dalen.

Nord for Aarhusdalen bølger Højlandet frugtbart og veldyrket, næsten skovløst op imod Randers. En Milsvej nord for Byen ved Aagabet brydes det af et Dalføre, der breder sig stærkt ud mod Bugten. Fra Vandtaarnet ved Randersvejen har man Overblik over »Halvøen« mellem de to Dale, hvor der ligger en forbavsende Mængde Kirker: Hasle, True (nedbrudt), Lyngby, Tilst, Kasted, Skejby og Vejlbj, Vidnesbyrd om tæt Bebyggelse i den ældre Middelalder; men det bedste Indtryk af den brede Del af Dalen faar man fra den store Landsby Vejlbj ved Grenaaavejen. Ser man en klar Martsdag i Tøbrudstiden ud over de oversvømmede Enge, forstaar man, at her skar en bred Fjord sig ind i Landet i Stenaldersænkningens Tid, og at de omgivende Bakker er gamle Kystskraaninger. Navnet Vejlbj fortæller os, at da Bondebyen opstod i Vikingetiden, havde Landet hævet sig saa meget, at Fjorden var bleven til en Vejle, et Fladvand, der af en sandet Strandvold blev skilt fra Bugten; her langs Stranden maatte den gamle Vej ad Grenaa til gaa, da Vejlen var ufarbar; men den groede efterhaanden til, blev Eng og Mose, og Byhyrden i Byen ved Vejlen kunde da drive Kvæget til Græsning ad Vejlbj Forte; Nutidens brede Automobilvej, Fortevej eller Fuetvej, hvis man taler jysk, er anlagt over den gamle Kvægdrivervej. Da den nye Landevej blev anlagt midt i det 19. Aarhundrede, vovede Ingeniørerne at føre den paa en Dæmning tværs over Sænkningen, men Jernbanebyggerne fulgte forsigtigt Randen af det faste Land næsten til Bunden af Oldtidsfjorden og lod Banen gaa i en stor Bue uden om »Mosen«. Paa den øde Strandvold, Vejlbj Fed, hvor Maagerne flokkedes, indrettede Militæret Skydebaner. Da saa det store Folketræk bort fra Byen ud til Strand og Sol satte sig i Bevægelse for 25 Aar siden, maatte baade Maager og Soldater fortrække, og de Særlinge, der holder af Ensomhed, søge andetsteds hen. Nu er Stranden om Sommeren fuld af badende, og hele Fedet ud til Aakrogen bebygget. Det er underligt for den, der husker den øde Strand, fra Vejlbj at se Bugten og Halvøerne over en Vrimmel af Hustage.

Hinsides Engen ligger en rigtig Landsby, hvor Huse og Gaarde flokkes om Kampestenskirken med det hvide Taarn; dens Navn staves nu »Egaa«, men den hed Egehøj i gamle Doku-

menter. Ved en pudsig Misforstaaelse kalder man nu den Aa, der slynger sig dovent gennem Engen, »Egaa«!

Der hvor Aaen begynder at faa Fald, og Dalen bliver smal og bugtet, holder den fordums Fjord op. Tre Møller, Graamølle, Rødemølle og Nymølle har i Aarhundreder udnyttet dens Kræfter; men nu er deres Tid omme; den øverste, Nymølle, er fra Vandmølle forandret til Kaffemølle. Vi kan følge Aaen mod Vest forbi Kasted til dens Udspring nær Mundelstrup ved Viborgvejen.

Paa Bakkerne mod Nord ligger Kirkebyerne tæt; her skal blot nævnes Lisbjerg ved Randersvejen. I Kirkens Kor stod det skønneste og rigeste af de gyldne Altre fra Aarhusbispens Værksted; det er nu flyttet til Nationalmuseet, og har formodentlig, før det kom til Lisbjerg, staaet i Koret i Peder Vognsens Domkirke. Nord for Byen hæver Bliksbjerg, Bulbjerg og Kongsbjerg sig, hvor Nationalmuseet har fremdraget i Hundredvis af Grave fra den romerske Jernalder, da de døde blev begravede med en hel Opdækning af Spise- og Drikkekar, der er bevarede i den sandede Jord. (Se S. 32).

Lilleaas og Granslev Aas Dale.

5 Kilometer vest for Mundelstrup fører Viborgvejen over en spæd Bæk, der løber mod Nordøst ind i en smuk Dal mellem Ristrups Have og Marker mod Syd og en stor frodig Bøgeskov mod Nord. I Skovbrynet ud mod Gaarden Nørre- og Jorder staar en ældgammel Eg ved et senmiddelalderligt Voldsted, hvor Niels Ebbeson skal have boet. Det er ikke helt utænkeligt, at Traditionen kan have Ret, selv om der er meget, der taler for, at Niels var Thybo; i hvert Fald stemmer Voldstedets Beliggenhed godt med Folkevisens Skildring af Overfaldet i Randers.

Bækken, der nu er bleven Aa, og har faaet Navnet Lilleaa, svinger langs Skovbrynet mod Nord; dens Dal har mange Mennesker haft Lejlighed til at se; thi da den første nørrejyske Bane blev bygget fra Aarhus til Viborg, blev den ført gennem Lilleaadalen lige fra Søften til Langaa, hvor den drejede mod Vest gennem den store Aa Gudenaens Dal i Retning af Viborg; senere kom Banen til Randers. Enhver, der har rejst med den jyske Hovedbane fra Aarhus mod Nord, har altsaa været gennem Dalen og har fra Kupévinduet kunnet se Aaen slynge sig gennem Engene og følge dens Vækst.

Fra Lillaadalen ved Hadsten.

Vest for Stationsbyen Hinnerup begynder de store Frijsenborg Skove. Gennem Grundfør Mølle og forbi den gamle Herregaard Kollerup, der nævnes allerede 1313, naar Aaen den store og stærkt voksende Stationsby Hadsten, der ligger midtvejs mellem Aarhus og Randers og har et stort Opland. Byen breder sig baade i Dalen og opad Bakken mod Øst, hvor der ligger flere Skoler, Højskole, Gymnastikskole og Husholdningsskole, omgivne af Haver med Udsigt. Man bør dog gaa op til Vinterslev for at faa Overblik over Dalen, der snart breder sig baade mod Øst, hvor Vissing Bæk løber til, og mod Vest, hvor Frijsernes Stamgaard, Faurskov, ligger bag Skov og Have. Gaarden blev ved Lensafløsningen helt udstykket, men den smukke Barokhovedbygning staar endnu. Aaen drejer nu helt mod Vest, og vi har mod Syd Bidstrup Skovene med Vor Mølle Aa. Mellem de to Aaer er der en sandet Landtunge, der paa et Stykke er tilplantet med Naaetræer; men ved Bidstrup er hele den brede Dalbund frodig Eng. Gerhard de Lichtenbergs mærkværdig godt bevarede Gaardanlæg ligger overordentlig smukt paa Randen af det faste Land omgivet af sin store Have og Indmarker, der mod Syd og Vest indrammes af Skov. Mod Nord er der over Engen Udsigt til Bakker og Højlandet med Bjerget Lysnet i det fjerne.

Fra Kollerup Mølle.

Aaen bliver nu bredere efter at have optaget baade Vor Mølle Aa og Granslev Aa, men Dalen snævres ind og Østergaards Skov lukker for Udsigt mod Vest, indtil Gudena Dalen aabner sig, og den lille Aa lige ved Jernbanebroen forsvinder i den store.

Laurbjerg er et Knudepunkt for Trafik, her støder Banen fra Silkeborg til Hovedbanen og Landevejen fra Randers til Skanderborg skærer Aaen og de Veje, der følger dens Bred. Den gamle Landsby ligger smukt og malerisk omkring den kullede Kvaderkirke paa Bakken mod Nord, mens den nye Bebyggelse breder sig langs Landevejen og ved Stationen.

Parti fra Neder-Hadsten.

Ved Vor Mølle.

Fra Laurbjerg er det lettest at komme til Hammel ad Skanderborgvejen; det gaar stærkt opad til Houlbjerg, men derfra kører man lige mod Syd ad en forholdsvis jævn Landevej; men det er morsommere at finde Vej gennem Granslev Aas Dal. Gennem Skov forbi Røde Mølle naar vi Landsbyen, der har givet Aaen Navn, og hvis Kvaderkirke er bleven ombygget af Gerhard de Lichtenbergs Søn, der har opført et Murstenstaarn med samme Løgkuppelspir som de andre Lichtenbergske Kirker i Vejleegnen og har givet Koret en Gavl som Bidstrups. Vejen slaar en Bugt gennem Vrangstrup tilbage til Aaen, som vi kan følge gennem Haurum Skov til Kraglund, hvor Frijsenborgs Overførster bor; derfra gaar vi gennem Skov ned til Pøt Mølle, der nu er Kaffe-
sted; Møllen blev drevet af Rolbæk, der styrter ned i Dalen gennem en Kløft i Skoven. En anden Bæk strømmer ned gennem en Slut fra Skød Mark. I Engen er der Spor af nedlagte Fiske-
damme. Vi kunde fra dette skønne Sted, som det er en Oplevelse at besøge en straalende klar Oktoberdag, gennem Pøtmølleskoven med de mange gamle Ege og Lystskoven gaa op til Frijsenborg, men vi foretrækker at følge Engdalen med dens to skovklædte Skrænter til Skanderborgvejen. I den noget uvejsomme Skov mod Vest — Hammel Skov — naar vi Vandskellet. Tæt ved

Fed Pot Molle.

Granslev Aaens Kilde springer Gern Aa ud; den løber igennem den skovkransede Sø ved Søbygaard, der er Enkesæde for Frijsenborg, og efter at den har krydset Aarhus-Viborg Vejen

Skod Kirke.

Frijsenborg Park.

ved Søbyvad Kro, et gammelt Bedested, naar den syd for de berømte Gern Bakker Gudenaen ved Sminge.

Frijsenborgs Højland.

Denne skønne Skovdal, der fra Laurbjerg bugter sig mod Sydvest, gennemskærer den store Højslette mellem Lyngbygaards Aa og Linaa mod Syd og Gudena mod Nord; for hundrede Aar siden laa det meste af dette store Omraade under Grevskabet Frijsenborg: Hovedgaarde, Skove, Fæstegods og Kirker tilhørte Greven, og hans Residensgaard, der ligger højt og centralt, var dets Midtpunkt. Efter Grevskabets Ophevelse er Frijsenborg endnu en betydelig Besiddelse, der omfatter alle Skovene og de fleste af Hovedgaardene, men et Midtpunkt er den ikke mere; derimod er Kirkebyen vest for Herregaarden, Hammel, vokset op til en hel lille By, der har samlet et vist Opland. Før sagde man Hammel ved Frijsenborg, nu siger man Frijsenborg ved Hammel.

Der er to Adgangsveje til Frijsenborg. Den ene, Grevskabets private Vej, »Linjen«, blev, efter Jernbanens Anlæg, fra Hinne-rup Station ført igennem den sammenhængende Række Skove, der i en Halvkreds omslutter Folby og Lading Sogne; den anden, den egentlige Indkørsel, drejer af mod Nordvest fra Aarhus-Viborgvejen ved Gaarden Fuglsang og er en usædvanlig

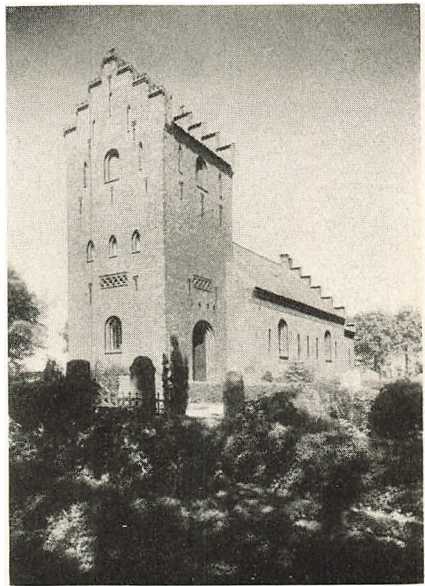

Hovedgaden i Hammel.

smuk Skovvej, der gaar igennem den gamle Dyrehave, hvor store aabne Sletter med græssende Dyr bringer Afveksling og Udsigter.

Fra Frijsenborg, der omtales nærmere Side 220, skraaner en Vej i vestlig Retning ned til Hammel; der er mod Nord Udsigt til Lystskoven med de høje Graner og mod Syd over de store Marker til Dyrehaven.

Hammel er en større Stationsby, der er vokset op omkring Randers-Skanderborgvejen. Den romanske Kvaderkirke har mod

JOHANNE NIELSEN FOT.

Rogene Kirke.

Øst faaet tilbygget et Gravkapel, hvor Grev Christian Frijs († 1763) og hans Efterslægt er begravede. De senere Besiddere ligger i Gravlunden øst for Vejen ned til Pøt Mølle. Hammel er Hovedstation paa Aarhus—Thorsø Banen og har gode Landevejsforbindelser. Tæt syd for Byen skærer Randers-Skanderborgvejen Aarhus-Viborgvejen (Anbæk Korsvej). Ad denne sidste naar vi let tilbage til Aarhus. Hvis det er mørkt, naar Udsigten over Byen fra Haslebakken aabner sig for os, maa vi forbaves over det stærke Lys mod Vest; det er de kraftige Lygter, hvis Lyskegler ikke opfanges af Huse, paa Godsbanegaardens Omraade.

Vi er nu naaet tilbage til vort Udgangspunkt, den gamle Vejsten i Hasle, og maa spørge os selv: var det ikke godt, at vi valgte Bivejene, der førte os igennem Langdale og op paa Bjerger, saa at vi baade fik det hele frie Udsyn over det kraftigt formede Landskab og det intime Indblik i de lukkede Dale, hvor Fiskene slaar i Aaen, og Engen staar fuld af Blomster.

EGNENE OMKRING HORSENS FJORD

Af CARL TH. JØRGENSEN

HAR man den Lykke at være født paa Horsensegnen, vil man allerede fra de første Barneaar være præget af de mangehaande Udtryk for særegen jydsk, ja dansk Natur, der her er samlet paa *een* Egn, og som ejer Overgangenes altid interessevækkende Præg. Og mere end een kyndig fremmed, der fo'r viden om, har som Horsensegnens Gæst sagt: Nu længes jeg ikke mere, for nu *er* jeg i det modsætningsrige Danmark, hvor Kattegatsblæsten fra den brede Fjord sender Friskhed til mit Blod. Hvor mit Sind stemmes af svale Bøgeskove og milevide Udsyn, af blide Vige og Lyngbakkernes tunge, mørke Ro. Og hvor Kirkebygningerne synger om Mindet, som kun Sten kan synge, naar Kunsten har strejft dem med sin Haand. Den fremmede slutter: Jeg vender tilbage atter og atter for at vedkende mig det stærke Land, der midt i Givtighedens Livsstrøm har Raad til og Sans for Idyllens smilende Ro. Hvor Jordens Godhed har opmuntret Bonden til Flid, der gav Velstand, og hvor Landets storformede og djærve Linjer løftede Bondens Blik fra Mulden og gjorde ham interesseret i Sindets Vækst.

Ganske vist findes der stadig dem, der altfor tydeligt giver Udtryk for beklagende Medfølelse, naar de hører Tale om Horsens og Horsensegnen. Medfølelsen — som engang mærkelig nok blev næret af Horsens-fødtes Skepsis overfor deres eget — er ganske og aldeles ubegrundet. Besøg Horsens og Horsensegnen og De kan selv sige hvorfor.

Den fint aandsdannede Skribent, Naturelskeren og Vandrerens Magister *H. V. Clausen* har givet et smukt Udtryk for sit »hvorfor« i den lille, bedaarende Bog »Det danske Landskab«, hvor han fremhæver to Landskaber, der for ham paa den skøn-

Fra Sondrup Bakker.

A. STEEN FOT.

neste Maade repræsenterer det fællesdanske, men samtidig to forskellige Former af dette, nemlig Sydfyn og Mols. Og efter et Kort i Bogen henregner Forfatteren Dele af Horsenseggen til den sidstnævnte Form. Næmlig foruden Øerne Endelave, Hjarnø og Alrø, nordenfjords: Østereggen fra Kattegat indtil Sondrup og Skablund, og søndenfjords: Egnene i Bjerre Herred Øst for Linjen Dysbjerg, Klejs og Barrit. Dette Kattegatslandskab, som H. V. Clausen kalder Landskabsformen, hvis jyske Sydgrænse netop er Horsenseggen, forener det bedste i den jyske, ja fællesdanske Natur. Et Landskab ikke blot særtegnet ved horisontale Linjer ud og ind i Fladen, men ogsaa ved Linjer, der fra Havet stiger tilvejs og virker vertikalt, op og ned. Mangfoldigt og dog af den største Enkelthed:

»Det Navn, jeg elsker over alle Navne,
det *aabne* Danmark i det *aabne* Hav.«

Horsensegnens geologiske Ansigt er præget af Istiden eller Istiderne, for der har jo været flere. Ogsaa her er Isen blevet den store Omformer, der prægede Landskabet, saa det fik de aivekslende Former, vi nu kender — og elsker.

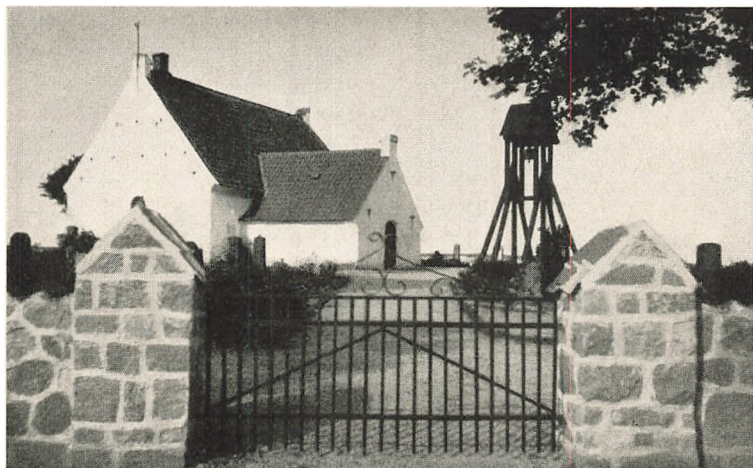
Gennem Horsens Fjord trængte Isen sig frem. Istunger sendtes op gennem Lavningerne langs Hansted Aa og Bygholm Aa. Under Isen var der Smeltevandsfloder, der gik i samme Retning som Isen, altsaa mod Vest. Ser vi paa Isens Fremtrængen, saa

naaede den nordlige Tunge frem til en Linje fra Hylke til Østbirk, medens den sydvestlige Udløber trængte frem til Gudenaå og standsede mellem Vestbirk og Nim. Istungens sydlige Gren gennem Byholm Lavningen naaede frem til Rask Mølle, og Sydvestsiden standsede langs en Linje fra Rask Mølle til Løsning. Syd herfor har Isranden ligget langs en udpræget Randmoræne forbi Rimmerslund og vesten om Hedensted til Engom. Den 3—5 km brede Løsning Flodslette er aflejret af Smeltevand, og den største af Smeltevandsstrømmene er sikkert kommet frem Nord for Løsning Station. Paa Løsning Flodslette havde Datidens Gudenaå sit Udspring, og den gjorde Nytte ved at sende Isens Vandmasser fra Afsmeltingen den nærmeste Vej mod Nord.

Men fra Istidens Horsens Fjord til Nutidens. Den, som den friske og virtuose Skildrer af dansk Natur, Maler-Forfatteren *Achton Friis* har karakteriseret i følgende smukke Linjer, hvor Kærligheden til Danmark gaar i eet med Kendskabet til det Land, vi kalder vort. Achton Friis skriver: »Jeg kender ingen dansk Fjord, som er herligere end Horsens Fjord. Landet omkring den, hvis aabne Banker løfter sig Mil efter Mil, er skønt, alvorligt og storslaaet.« Og i sin Begejstring skænker Forfatteren gerne hele Bädeckers Stjernehimmel bort for en Forarsaften paa Horsens Fjord, naar Hejrerne letter fra det nære Næs og rider som Hekse østerud, ind i den dybe Jordskygge, der spænder som en staaiblaa Bue over Havets Linje — og en eneste Stjerne skinner bleg og kold over Bjerrelides fjerne, sorte Kupler.

Som Horsens Hovedgade — Søndergade — er den bredeste Provinshovedgade, er Horsens Fjord den bredeste blandt de østjydske Fjordindsejlinger. Den er sine to Mil lang, den havfriske Fjordarm, som gav og stadig giver Horsens By sit Hjerteslag. Uregelmæssig er den og det endda baade over og under sine Strømme, hvor Kattedgats urolige Bølger mødes med Lillebælts strømstride Vand.

Horsens Fjord er i sig selv en eneste stor Havn. Et Indvand, som skærmes af det skovklædte Gyllingnæs og af de to frugtbare Smaaøer, Hjarnø og Alrø, hvoraf den sidste gennem en Dæmning er blevet gjort landfast nordenfjords med Hads Herred. »Hjarnø er bleven merverdig i Historien og Antiquiteterne«, siger Danske Atlas »af Skalde-Kongen Hiarne, som den har

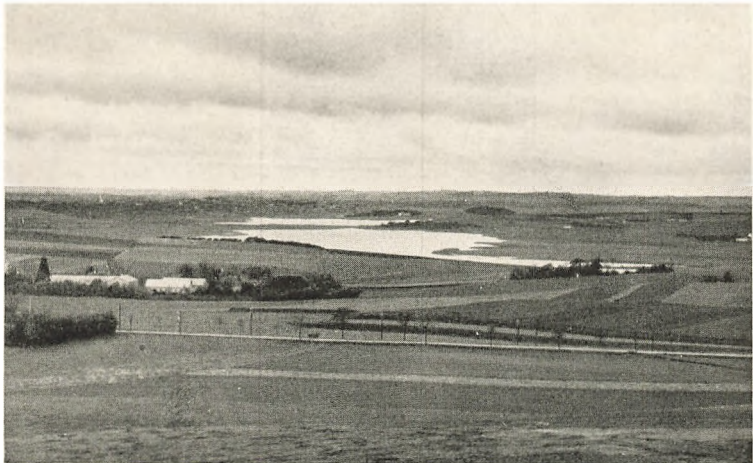

Alro Kirke.

J. P. NIELSEN FOT.

sit Navn af«. Hjarne blev Konge efter Frode Fredegod, fordi Folket besluttede, at den, der forfattede det skønneste Kvad som Gravskrift over den elskede Frodes Grav, skulde være hans Efterfølger som Konge. »Hjarne lavede da paa sin vante Vis,« som Saxo siger, »et kunstløst Vers«, og fik som Belønning Danmarks Krone og Trone, »hvorfra igjen Fridlev Frodes Søn, saasnart han indfandt sig i Landet, nedstødte hannem, og han maatte flye til Jylland og opholde sig i Skiul paa dette lidet Land«. Og Pontoppidan fortsætter med Saxo som Kilde med at oplyse, at Kong Hjarne ogsaa fandt sin Grav paa sin Tilflugtsø.

Efter Trap skal Kong Hjarnes Sten, en stor Rullestensblok, imidlertid være blevet sprængt i Stykker og ført til Fredericia, hvor den er anvendt i Kriegergraven. Og efter samme ellers paalidelige Kilde, skal ogsaa de ejendommelige Skibssætninger — Gravsten rejst i Formationer, der forestillede Skibsskrog — være forsvundet i Slutningen af det forrige Aarhundrede. Udgravninger, som Nationalmuseet efter lokal Tilskyndelse lod foretage i August Maaned 1935 fremdrog imidlertid — og heldigvis — en Række smukke Skibssætninger, af hvilke forøvrigt man allerede i Ole Worms *Antiquitatis Danicæ* har en udmærket Tegning, som stammer fra 1650 og til hvis Beskrivelse det hedder, at der findes 20 Gravhøje, hvoraf en skal være Kong Hjarnes.

Nørrestrand. Resterne af Peder Skrams Vandvej

KONVIG, VEJLE, FOT.

Hjarnøfundet stammer fra Aar 1000 og er den betydeligste Samling af Skibssætninger, der endnu er fundet her i Landet. Konservator *Raklev*, der forestod Udgravningerne, mener, at et lille Samfund bestaaende af Nordmænd og Svenskere er kommet sejlene til Danmark og er gaaet i Land paa Hjarnø. Landgangen har kostet Sværds slag, da Befolkningen paa Øen ikke godvilligt har villet tillade en saadan Fremmedinvasion, og i Slaget har de fremmede sejret. Men Kampen har ogsaa kostet dem døde, og dem har man altsaa begravet paa Øen. Skønt har de gamle Vikinger sovet i deres Dødsskibe, der alle stævner mod Land; fra Kattegat har den saltfriske Strøm nynet omkring deres Grave, og over dem har Havets Fugle skreget, mens Grønsværen har bredt sit skjærmende Tæppe over Vikingernes sidste Hvilested. Fremmede var de, da de kom til Øen. Ufred bragte de med, men nu værner Øens Beboere om de 10 Grave, der er tilbage, for gennem dem vil Kong Hjarnes Ø for Fremtiden indtage en fornem Plads ikke alene i Sagnenes, men ogsaa i Videnskabens Verden. Og Hjarnø har nu ogsaa faaet sin Digter, nemlig *Sigurd Elkjær*, som i sin Roman »Mellem Hav og Fjord« har valgt Hjarnø til Rammen om sin Skildring af Samspillet og Modsætningsforholdet mellem den fastboende og den søfarende Befolkning paa en lille Ø. Et Emne, som mærkelig nok hidtil har ligget brak i dansk Litteratur.

Skellet mellem Hav og Fjord er Snaptun. Her var stadig Ly og Lise for baade Mand og Baad, siger Egnsforskeren *Søren Knudsen*, der med en ikke altid forstaaet Ildhu har samlet mangt og meget om de Egne, som her fortælles om. Her har Oldtids-folket tumlet sig med deres udhulede Træstammer; Fribyttere fra Bjerre Herred har huseret fælt herude, og efter Historien skal ogsaa Danmarks Vovehals, Søhelten Peder Skram til Urup have ligget her med sine Skibe, med hvilke han efter Sagnet ogsaa skal være sejlet helt til Urup, der nu ligger ca. 12 km inde i Landet.

Snaptun har fra gammel Tid haft strategisk Betydning. Saaledes findes her en gammel Skanse, det saakaldte »lille Batteri«, der skal skrive sig helt fra 1500-Tallet. Og i Skoven ved »Tønballegaard« ligger Svenskeskansen, som formentlig Lensmanden til Bygholm Holger Rosenkrantz lod opkaste i Syvaarskrigen for at hindre fjendtlige Krigskarle i Landgang. Og lige under denne, ud mod det salte Kattegat, finder vi »store Batteri«, en smuk 5-straalet Bastion fra Krigen 1807—1814. Paa disse gamle Skanser gik endnu i de ældste nulevendes Tid Vagtmandskab.

Selve Snaptun beherskes af en anden »Fæstning« Snaptun Pakhus, bygget af Kampesten, der kan holde selv de stærkeste Jævnøgnsstorme ude. Siden 1857 har Snaptun Pakhus kunnet hævde sin Købmandsbestemmelse med Opland baade til Lands og til Vands. Sammen med det hvide, langtlysende Amstrup Pakhus, der ligger nordenfjords, og som nu er endt som Anneks til Horsens Statsfængsel, ligger det som et Minde fra den Tid, da velhavende og driftige, danske Købmænd eksporterede Korn til England og Norge.

Men vi maa videre. Og foran ligger Fjorden med Grunde og Stenrev, med Flakker og dybe Render, med Halvøer, Øer og Holme — baade høje og lave. Horsens Fjord karakteriseres i H. V. Clausens Øjne af Agerjorden, som Mariager Fjord af Lyngen og som Randers Fjord af Engene. Men vi andre ser mere end det fede Bjerre Herreds Marker — nogle af Jyllands frugtbareste Strøg — der fedt og fladt næsten gaar i eet med Fjorden. Som By og Egn byder ogsaa Horsens Fjord paa herlige Vidsyn. Vi ser mørke Granskove, lyse svulmende Bøgeskove, side Enge, nøgne Sandagre, der veksler med Lyngbakker, jævnt Sletteland og ensomme stejle Sandbrinker.

Vi nikker til Uldrups og Sondrups vældige Hedebakker i

BONVIG, VEJLE, FOT.

Horsens Fjord med Voersø, Hjarnø og Alvø set fra Stensballe Bjerge.

Nordlandet. Her holdt engang en fæl Troldkvinde til. Hun havde besluttet at fare ilde ad mod de nordenfjords og drog til Dysbjerg, den herlige Sandbrink, »der til Strandsiden er saa rank og stejl, at neppe noget Menneske eller Creatur kan gaae op eller ned deraf, men pløies og saaes af Bisholts Mænd paa Landsiden«. Troldkvinden fyldte sit Forklæde med Dysbjergs Sand, men Forklædet brast, og Sandet dannede efter Sagnet Borgs Knop.

Der er Romantik og Tragedie over de gamle Borge, Boller og Stensballe, der skylder Fjorden og dens fede Sider deres Tilblivelse. Men Fjorden er den samme nu som før. Frisk og bred. Den kan endnu piskes til Fraad og vise Tænder, som i Søhelten Peder Skrams Tid, naar han stævnede ind i Stensballe Sund, der gennem mange Aar var Vinterhavn for Fjordens Skibe. Og den kan smile paa en Foraarsdag, som dengang Fjerde Christians forskudte Hustru vandrede omkring i Boller-skovene for at lede efter Vaarens første Viol. Som hun søgte Ly ved Horsens Fjord gør store Fugleflokke det i Dag, nemlig paa Voersø, Statens Fuglereservat, hvor de finder et skærmet Fristed.

Skøn tager Fjorden sig ud en Aften under Høst, naar inde fra Land det modne Korn med Dagens Varme i sig dufter

Byen ved Borgmesterbakkens Fod.

RØNVIG, VEJLE, FOT.

langt ud over Fjorden til de mange hvide Sejlere. Over Kornet ligger en Lysen som over et kært Ansigt i Søvn, og saa gaar Sol i de Stensballe Bjerge. Dens sidste Skær fanges i Gaardenes Vinduer paa Alrø og tænder et Farvel til Dagen i den lave Hjarnø Kirkes Ruder, medens Skyggerne bliver lange under Bjerrelide og de Sondrupbanker. Og allerfjernest ude fra den Kant, hvor vi paany skal vente Dag, aner vi den lave Endelaves Eksistens. Rundt om paa Markerne ser vi Silhuetterne af de Maskiner, der staar parat til Morgendagens Arbejde; deres Vingekors signer de givtige Markers Høst. Javist er Horsens Fjord Eventyret for os. Og Eventyrlys er der over Byen, der terrasseformet hæver sig op ad Blæsbjergs Banker, medens Auguststjernerne tændes sammen med de jordiske Lys, som iklæder Byens takkede Profil, der beherskes af Vor Frelsers Spir og de mange Fabriksskorstene, en straalende Dragt.

Landet omkring Horsens Fjord kan vi ogsaa benævne ved dets gamle Navn: Stjernholm Amt, der omfattede Bjerre og Hatting Herreder samt Nim Herred, eller netop de Egne, der optager Hovedparten af denne Skildring.

Det var kun naturligt, ja selvfølgelig, at der i Bunden af Horsens Fjord skabtes en Bebyggelse, og langt kan den føres tilbage i Tiden. Her har en Vej nemlig gaet i Oldtiden, og

Professor *J. T. Lundbye* beretter om nogle Fund af mærkelige underjordiske Gange fra Oldtiden i Lerskrænterne ved Stensballe Sund. Gangene har muligvis været Opbevaringssteder for Oldtidsfolkenes Baade og Tilbehør. Bebyggelsen rykkede Næset nær og blev Boplads, og denne blev igen til en By. I Valdemars Jordebog læser vi Byens Navn som Horsnæs, hvorimod Hothersnæs, som Saxo kalder Byen, ikke har nogen historisk Hjemmel. Fra Middelalderen har en Hest (Hors) Plads i Byens Vaaben, og bag Hesten ses et Lindetræ, som muligvis hentyder til den Lindeskov, der fandtes paa Bymarken, hvor den lille landlige Forstad, Sdr. Lindskov, nu findes. Og de Horsens Hestfolk, som Blicher skriver om, har lige saa lidt som den berømte Kongehingst »Aldrup Munkedal« gjort Hesten i Byvaabnet til Skamme. Nu staar Aldrup Munkedals vældige Gipskrop paa Horsens Museum, hvor Mindets tyste, men lærdomsrige Tale lyder.

Allerede i det 12. Aarhundrede er Horsens Møntsted, hvilket beviser, at Byen har spillet en vis Rolle. Hvornaar Byen har faaet sine Købstadsrettigheder vides imidlertid ikke, men de ældste Privilegier skriver sig fra 1442. Under Broderkrigen plyndrede og hærgede Abels vilde Skare Byen, saa Borgerne i lange Tider gik næstendels nøgne rundt mellem Tomterne. Og norske Fribyttere afbrændte Byen 1285; men Byen ved den brede Fjord kommer atter snart paa Fode og blev i Aarene herefter ofte Skuepladsen for vigtige Begivenheder, ligesom den i Nutiden, centralt beliggende som den er ved det østjydske Hovedstrøg, Gang paa Gang har været Byen, hvor Kongresser og Landsmøder holdes. I Horsens sluttede Erik Menved 1313 Forlig med Hertug Erik af Sønderjylland. Og som Straf for Bondeopstanden paabød Erik Menved de oprørske Bønder at opføre Borge ved Viborg, Kalø Vig, Kolding samt Horsens, hvor Lensmandsborgen paa Slangebjerget ved Bygholm rejste sine Tinder som Trusel mod Bønderne og som Værn mod udenvælts Fjender. Borgen, hvis Voldsted den flittige Lokalhistoriker *Aage Simonson* gennem Tiaaret 1921—31 drog frem af Glemselen, nævnes første Gang 1313, og den stod til 1617, da den maatte overgive sig til Forfaldet. I Horsens Graabrødrekloster enedes Erik af Pommern i 1432 om en Vaabenstilstand med de holstenske Grever og Hanseaterne, og endelig holdtes i 1453 Rigsdag i Byen.

Arkiverne og deres historiske Beretninger tier desværre om

mangt og meget vedrørende Horsens Købstads Oprindelse og Horsens i Middelalderen, og man er ofte henvist til at skulle slutte ud fra løse Oplysninger og bygge paa Hypoteser. Dog kan det siges, at Horsens alle Dage har givet et tro Spejlbillede af de økonomiske Kaar i Landet ned gennem Tiderne. Det gælder Begyndelsen af det 17., 18. og 19. Aarhundrede. Den røde Hane har galet over Byen, ofte pirret dertil af fremmede Krigsfolk, men hverken Ildsvaade eller allehaande Skatteudskrivninger har kunnet tvinge Borgerne helt i Knæ, selv om Byens Vækst selvfølgelig blev hæmmet, saa at Borgerne undertiden saa sig nødsaget til at rive deres egne Hjem ned for at skaffe Mønt til Livets allernødvendigste. »Men Horsens ligger vel i den bedste Egn og til Handling saare bequem«, som det hedder i en gammel Beretning, hvor ogsaa de omkringliggende 21 Herregaarde nævnes med Respekt. Og denne Karakteristik viser Gang paa Gang at holde, hvad den lover i Virkelighedens strenge Prøve.

Mulighederne som Handelsby udnyttes, og i det 17. og 18. Aarhundrede betragtes Horsens som Datidens Handelshovedstad for Jylland og Fyn, hvor man f. Eks. havde lige saa store Lagre og Udvalg af engelske Strømper og Silketøjer som i Hamborg. Og medens Horsensborgerne fra ældre Tid havde Ry for »deres Tarvelighed og simple Levemaade«, fremstod der netop inden for disse Aaremaal en Række Rigmænd, som ikke alene blev deres Bys, men ogsaa Byens Kirkers Bygherrer i de to nævnte Aarhundreder. Under denne Udvikling havde Byen selvfølgelig sprængt sin Middelalderramme ved Kattesundet og Graven samt Nørregade og Søndergade. Og tidligt møder vi i Bybilledet Søndergades stærke Forbindelse med Aaen, en Forbindelse, der netop i disse Opblomstringens Aar, som vakte Samtidens Beundring, yderligere knyttedes gennem Opførelsen af store, bindingsværkbyggede Magasiner. Enkelte af disse solide Bygningsværker, hvoraf et endnu er bevaret, skød sig ud til Aaens Bolværk, saa Korn og Varer kunde losses og lades fra Luger og Lemme fra og til bredbougede Skuder. Nu er Aaen forsvundet. Paa Tærsklen til vort Aarhundrede gik Horsens Byraad og Borgerskabet ind for en »Aafyldningssag«; den gamle Aaidyl med de slidte Bolværker forsvandt, og en bred og moderne Boulevard traadte i Stedet.

Fra de interessante Afsnit i Horsens Byhistorie, det 17. og

Den gamle Port paa Aaboulevarden.

J. P. NIELSEN FOT.

18. Aarhundrede, lever Minderne endnu om Slægterne Bering, Blimester, Cordsen, Hofgaard, Lichtenberg, Lindvig og Thonboe, og af disse gode Horsensnavne fortjener Etatsraad *Gerhardt de Lichtenberg*, der i mange Aar var Horsens Bys fornemste, mest godgørende og derfor ogsaa mest ansete Borger, at nævnes. Han var altid paa Færde, og hans Initiativ spillede ind overalt. Det gjaldt ikke alene Handelsvirksomheden og Gaarden i Horsens, men det udfoldede sig ogsaa rundt paa de 9 større og mindre Herregaarde paa tilsammen 2750 Tdr. Hartkorn, som han en Tid lang ejede. Her indførte han nye Driftsmaader og gjorde sit til at bringe Bønderne paa Fode. Følgende 11 Kirker hørte til hans Herregaarde, nemlig Bredsten, Granslev, Grene, Grindsted, Heinsvig, Korning, Løsning, Nørup, Sdr. Omme, Randbøl og Ølsted. Dem ombyggede han alle og forsynede for Størsteparten med det for hans Bygningsstil ejendommelige, løgagtige Spir. Og med rette sagde man dengang: Hvor man kommer, kan man kende Lichtenbergs Kirker. Ogsaa Klosterkirken, hvor det Lichtenbergske Kapel findes, nød godt af hans rige Midler. Og endelig skal nævnes, at han i 1744 lod den Lichtenbergske Gaard paa Søndergade nedrive og genopføre i Barokstil samt forsynede den med Karnaptaarne, og endnu staar det Lichtenbergske Palæ, det nuværende »Jørgensens Hotel«, som en Pryd for Byen. Bag Hotellet gemmer sig Horsens Teater.

Horsens, Søndergade, Lichtenbergs Palæ.

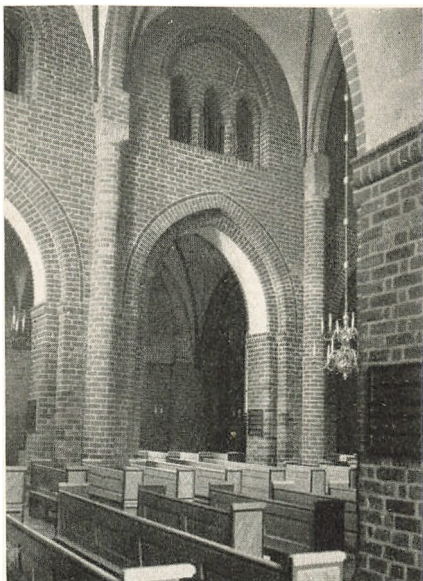
JONAS CO. FOT.

Men har man toppet, maa man dale. Og det gjaldt ogsaa for Horsens. Byen ligesom afblomstrende, og først op mod vore Bedsteforældres Tid kommer en ny Fremgang, der ikke mindst skyldes de store Horsens Skuder, som nu desværre er en saga blott. Skuderne afløstes senere af de mange store industrielle Virksomheder, der sammen med Havnen giver Horsens af i Dag sit Liv og sin Karakter. Men ogsaa Jernbanen og ikke mindst de fem Horsens Privatbaner, der repræsenterer ikke mindre end 10 pCt. af Danmarks samlede Jernbanenet, og hvoraf Horsens—Bryrup—Silkeborgbanen har Ry og Rang som Danmarks smukkeste Privatbane, har gjort deres til at knytte Industribyen Horsens og dens rige Opland saa tæt sammen som muligt. Dette Samarbejde By og Land imellem er i den nyeste Tid blevet yderligere udbygget gennem det rigttraadede Net, som Rutebilerne har draget over hele Horsenseggen.

Hvor Byen ikke er moderne, vil den blive det, har driftige Horsensborgere af Aargang 1936 sagt, men der vil dog stadig være Bygningsværker, som Byen vil hæge om, deriblandt »Palæet« paa Torvet, der har dannet Ramme om Forvisningshof. Først for nogle russiske Prinsesser og senere for Prinsesse Charlotte Frederikke, Prins Chr. Frederik, senere Chr. VIII's, Gemalinde.

Overfor »Palæet« ligger Vor Frelsers Kirke, der efter en lige tilendebragt Restaurering er blevet et arkitektonisk Mindes-

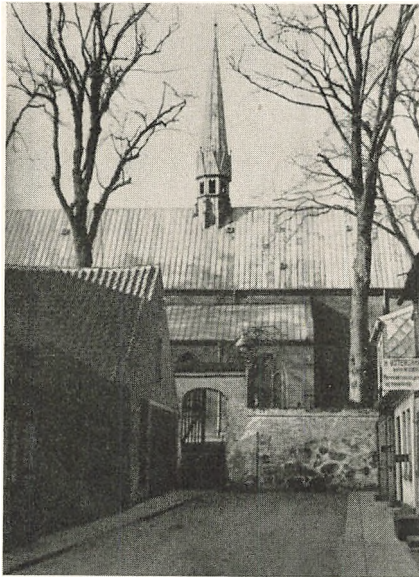
mærke, som med Rette har faaet Prædikat som en af de interessanteste og mest særprægede Middelalderkirker i Danmark. Ved Restaureringen, der ledes af kgl. Bygningsinspektør, Arkitekt *V. Norn*, har man genskabt de gamle gotiske Arkader mellem Hovedskibet og Sideskibene. Over dem hvælver sig de smukke dobbelte Triforieaabninger, der ikke findes i nogen anden nordisk Kirke, og det store Kirkerum er nu blevet et af de mest stilrene Kirkerum paa dansk Grund. —

*Vor Frelser Kirke
med de dobbelte Triforieaabninger.*

Og den, der søger forrige Aarhundredes gamle Købmandsgaard, han finder den i Horsens, hvor Købmandsgaarden med smukke Bindingsværkslænger, med sin rummeligt Gaardsplads, sine svale Kældre og alenlange Lofter, hvor alskens Virksomhed foregik, hvor Datidens Brændrier med de tungsindigt evigt kæfererede Køer havde til Huse, ofte gemmer sig bag en Facade, der har faaet Nutidens Ansigt. Horsens Gaarde er i det hele taget værd at kigge ind i. Ikke mindst Aaboulevardens »Strandgaard«, hvor en hel Gade ligger gemt og ligesom glemmt bag den store Trafikaare.

I det hele taget vil man Gang paa Gang blive overrasket over, hvorledes moderne Byggestil og Bindingsværk for ikke at nævne endnu ældre Byggemaade danner Rammen om Nutidens Horsens' travle Liv. Store Funkisejendomme er saaledes Genbo til den gamle Klosterkirke, hvis røde Mure reddedes op af Reformationens Stormbølge som en sidste Rest af Graabrødrenes Kloster. Den smukke Klosterkirke svarer nu ret nøje efter forskellige Restaureringer til, hvad dens Bygherrer i Middelalderens Slutning havde tænkt, og med dens historiske Minder fra Kloster-tiden og de stærke Vidnesbyrd om hedengangne Horsensslægter,

LEO HASMUSSEN FOT.

Klosterkirken, Horsens.

som haandsnilde Billedsnidere har givet Kunstens Stempel, nævnes den med fuld Ret mellem Landets smukkeste Gudshuse.

Der er maaske dem, der vil mene, at Skyggerne fra de graa Skæbner i »Slottet paa Bakken« — Horsens Statsfængsel — ligesom isner ned over Byens lyse og luftige Gader; men det er langt fra Tilfældet. Fængslet har sit eget Liv, og dets graatunge Bygningsblok, hvormod Byen efterhaanden er vokset, glider roligt ind i Byens Profil, der kendetegnes af Kolonihavernes grønne Ring, der omslutter Byen

mod Nord, Vest og Syd. — I vor Barndomsgeografibog var Horsens først og fremmest Tobaksbyen, siden er en lang Række Industrier blevet føjet hertil. Og nu spænder Horsens-Fabrikkerne fra Sølv til Cykler, fra kondenseret Mælk til Telefoner, fra Mejerimaskiner til Ilt og Tricotage. Og ikke alene i vort eget Land møder vi Horsens-Produkterne, ogsaa Amerikaneren, Negeren og Australieren kender Varer, der oftest bærer Horsens Byvaaben som virkeligt Kvalitetsmærke.

Men vil man se ind i Horsens Hjerter, hvis Sang nynner om Fortids blide engang, — men hvor ogsaa Fremtidsdrømmens fri Melodi spiller op, ja, saa ligger Hjertet paa Sundvejen. Det er den gamle Horsens Patricier Claus Cordsens Karnappaard, der har maattet vige sin oprindelige Plads paa Hovedgaden, men heldigvis blev reddet for Eftertiden af afdøde Muremester *Quist*. Den lille, skønne Bygning var Model for Danmarks Hus paa Verdensudstillingen i Paris 1900. Her havde man fundet det ægte Danmark i Byggestil, som vi finder det ægte Danmark den Dag i Dag i den Natur, der omgiver Horsens og Horsens Fjord.

Men ikke alene sin »døde« Fortid viser Horsens Pietet. Den levende faar ogsaa sin Part. Og næppe nogen anden By i Danmark kan opvise saa mange milde Stiftelser og store Legater som netop Horsens, der ogsaa kaldes »Stiftelsernes By«. Og baade Stiftelsernes Alderdom og det Horsens, der endnu liggende kigger ind i Fremtiden, møder vi i Byens grønne Enklaver, »Caroline Amalienlund« og Bygholm, hvis vidunderskønne, engelskprægede Park omkring Slotsrestauranten er en Seværdighed af international Klasse. Omkring Bygholm Sø, hvorover Horsens

»egne« Flyvere daglig leger, skabes i Øjeblikket en Ringvej, der yderligere vil befæste Bygholms Bådecker-Stjernery.

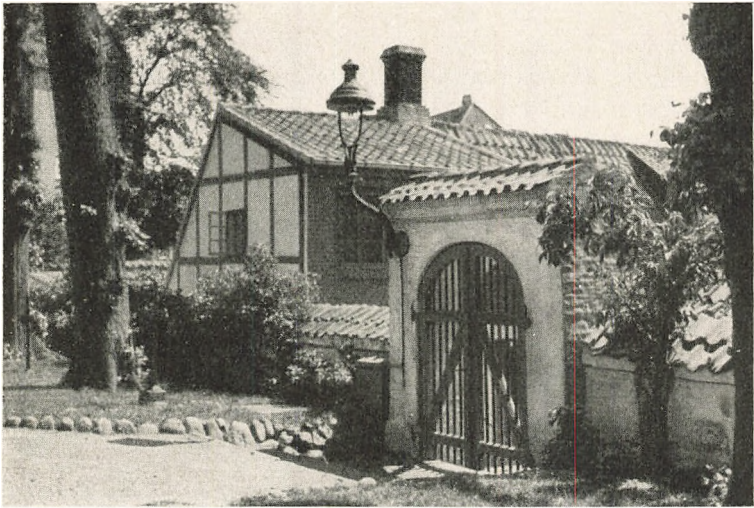
Inden vi siger Horsens By Farvel skal lige nævnes de store Horsens-Sønner og -Døtre: Biskop Hans Hansen Svane, og Horsens mest berømte Søn, Commandeur Kaptejn Vitus Jonassen Bering, der gav Navn til Beringsstrædet, samt Poul Wendelboe Løvenørn, Bedemandens muntre Søn, hvis eventyrlige Karrière i det barbariske Rusland endte med, at han blev Danmark en fremragende Diplomat, Statsmanden Ove Høegh-Guldberg's Vugge har ligeledes staaet i Horsens. Paa Museet har en anden berømt Horsenssøn, den store Tegner Alfred Schmidt, viet alle de store Horsens Navne en munter Frise, og her finder vi af nulevende bl. a. Benny Dessau og Skuespillerinden Professorinde Anna Bloch samt Professor Vilh. Wanscher. Endelig kan nævnes, at Herman Bang har tilbragt en Række rige Barnedomsaar i Horsens. —

KONVIG, VEJLE, FOT.

Cordsens Karnapgaard paa Sundvejen.

Bag den gamle Klosterkirke.

CHR. DYHRBERG FOT.

Saa ligger da Horsens By bag os. Vejene venter, lokker østerud, drager mod Nord, vinker sønderud og mod Vest. Gennem et Landskab, hvor vi for hver Kilometer maa sige: Dette er Jylland — gaar de Horsens Veje. Og som Kendingsmærker i Landskabet ligger Banker og Høje, fra hvilke Blikket fanges af vældige Udsyn, og hvor Sindet gribes af en stormende og umiddelbar Følelse af, at vi staar midt i *det* Eventyrland, vore lønlige Længsler drog imod. En Del af Hovedlandet, hvor Mindernes strømmende Liv med Nutidens døgnfriske Islag skaber et Billede af en egenartet Støbning, storladent og sælsomt. Det »mørkladne Jylland«, der dog ogsaa ejer Smilehuller. Og havde jeg Magt som Agt, førte jeg Dem skridtvis gennem Horsens-egnen — følgende Aarets Gang, hvor Høstens Ædelrust følger Sommerens straalende Solskin, hvor hvid Vinter føder forjættende Vaar; men vi maa tage Eventyrets Syvmilestøvler paa for at naa blot lidt af det meget, Horsenseggen ejer af rigt og særegent.

Saa staar vi da paa et af Vidsynsstederne, Sondrup Bavnehøj, som ligger i et modsætningsrigt Landskab, der i sjælden Grad ejer Uberørthedens Ynde, og som modsat vore andre »Bjerger« kun kan erobres ved Hjælp af »Apostlenes Heste«. Men Ud-

De Stensballe Bjerge.

RØNVIG, VEJLE, FOT.

sigten belønner rigeligt de Anstrengelser, Bjergbestigeren har haft for at komme til Tops.

Et Skridt igen, og vi staar i det »jydske Amagerland«. Egene omkring Væhr, Bliurup og Stensballe, hvis »Persillekræmmere« i sin Tid var lige saa kendt for deres »Køkkenurter, Mad-

Milevidt er Udsynet fra Fjer Bøvnehøj.

RØNVIG, VEJLE, FOT.

urter og Rodvækster« samt deres Høravl, som Silkeborgegnen for sine Træsko, Hedeegnene for Bindestuerne og Thyland for sine Aal. Helt op til Holstebro og langt syd- og vestpaa kendte man Væhr Sogns »Persillekræmmere«, der ofte kom hjem med en »Knot i æ Kakkellovn« — men dengang var der jo ingen Spiritusprøve for Trafikanter. Og »Knotten« har aabenbart været almindelig, for en gammel Seje lader »Persillekræmmernes« Vognhjul klage over Mangel paa Smørelse saalunde: Du fik, a fik edt (ikke). Men nu er baade »Persillekræmmerne« og Høravlen en saga blott paa disse Kanter, dog bevares Minderne om dem i det lille Landsbymuseum i Stensballe, hvis Oprettelse skyldes Stensballe-Forfatteren *A. J. Gejlager*, som ogsaa har hentet Motiverne til de fleste af sine Bøger her fra disse Kanter. Navnet Væhr har en vedblivende Plads i Historiens store Bog. I den smukt beliggende Væhr Kirke sover Peder Griffenfeld sin sidste Søvn, en Datter af ham var nemlig gift med en Kragh til »Stensballegaard«.

Paany et Syvmeleskridt, og vi staar paa Ejer Bavnehøj, der hilser os langvejs fra med sit Taarn. Horsenseggen ejer i det hele taget saa mange Kendingsmærker, at de ligesom faar Horsensegns-Boen til at føle sig hjemme, selv om han er draget milevidt fra sin Hjemmen. Kendingsmærkerne følger ham. Og havde man ikke Generalstabskortets Tal at holde sig til, vilde sikkert kun faa finde paa, at Ejer Bavnehøj med sine 172 Meter var Danmarks højeste Punkt. Det er Fortællingen om Gærdesmutterns Sejr over Ørnen omskabt i et herligt Landskabs vældige Linjer. Ogsaa Ejer Bavnehøj er løftet af andre, og man forstaar her, hvorfor Himmelbjerget har faaet sit Navn, det løfter sig nemlig ved egen Kraft, og er derfor blevet Stedet, hvor Slettelandets Sønner føler, Himlen er nærmest.

Saa drager vi vesterud til den hvide Østbirk Kirke, der skylder Herrerne til Urup og ikke mindst Skram-Slægten sine Udvidelser og Forskønnelser efter Tidens Skik. Haardt har Tiden faret frem mod hin berømte Slægt. I 1856 nedbrød man nemlig Familien Skrams Kapel og nedgravede de jordiske Levninger af Peder Skram, Danmarks Vovehals, og hans Slægt et eller andet Sted paa Kirkegaarden. Ingen véd hvor. Det var den Tak, Kirken havde at yde den Slægt, der mere end nogen anden bidrog til, at Østbirk Kirke er en af de smukkeste og rigest udstyrede Kirker i vid Omkreds. Ikke mindst den prægtige Altertavle, der

Peder Skram's Mindesten paa Ostbirk Kirkegaard.

stammer fra det nedlagte Nonnekloster, Ring Kloster, Syd for Skanderborg Sø, er et værdifuldt Kunstværk, som viser hvor smukt en dansk Mester har evnet at give Tidens religiøse Tanker Udtryk ved Hjælp af sin Billedsniderkniv. I Kirken finder vi ogsaa Peder Skrams Ligsten, og foran Kirken er rejst et Sandstensmindesmærke, hvor vi læser Carl Plougs mandige Linjer:

Mens Snekkerne skride og Bølgerne rinde,
sin Vovehals Danmark ej taber af Minde.

Den triste Begivenhed i 1856 taler desværre et andet Sprog. Et nyt Skridt, og vi vandrer rundt i Brædstrup, den driftige og købstadmæssige Stationsby, som har et Borgerskab, hvis Initiativ og smilende Livsførelse kan være et Mønster. At Horsens-egnen ogsaa ejer Danmarks højest beliggende Jernbanestation, Slagballe, noteres blot i Forbifarten.

En Vending, og foran os ligger et gammelt Gudshus — Tamdrup Kirke, der ikke blot er enestaaende ved sin Størrelse, men ogsaa ved sin Alder. Kirkens Historie taber sig i Fortidens Mørke. En Autoritet som kgl. Bygningsinspektør *V. Norn* hævder, at det er Danmarks ældste Kirkebygning, og andre sagkyndige betegner Tamdrup Kirke, eller som den i ældre Tid hed, den hellige Kirke paa Lundebak, som Danmarks mærke-

ligste Kirke. Ved Foden af Kirkebakken ligger »Bisgaard«, der har været Residens for de katolske Biskopper i Aarhus. En stor Sjældenhed findes inden for Tamdrups kalkhvide Mure — ganske vist kun som Afstøbning, Originalen findes paa Nationalmuseet — en middelalderlig Bronzefrontal til Alterbordet. Faa Kirker svarer bedre end Tamdrup Kirke til de skønne og jævne Linjer som Digterpræsten *Thordur Tomasson*, der har øvet saa rig en Gerning i Horsens og paa Horsenseggen, har skrevet om »Danmarks Kirke« og hvor det hedder:

Det er Danmarks gamle Kirke, det er din, det er min.
Der har Herren selv os døbt og rakt os Brød og Vin
til Liv i Tro, der overvinder Verden.
Og har vi stundom hastet dens aabne Dør forbi,
og blev vor Fod forvildet ad mangan vildsom Sti,
den følger som en Mor dog al vor Færden.

Ja, netop som en Mor følger Tamdrup Kirke vor Færden paa Horsenseggen. Langt lyser dens Mure i deres hjemmegjorte Dragt fra Bakketoppen. Den er et Symbol paa, at selv om Tiderne skifter, vil der altid være noget godt, der bestaar. Vidt gaar Blikket fra Tamdrup Kirkes Glughuller og ikke blot ud — ogsaa opad.

Men Syvmilestøvlerne venter. Og vi tager et vældigt Skridt og staar da ved den østjydske Riviera — Juelsminde, der er opstaaet som en Stationsby, men helt mangler Stationsbyens Rædsler, og det gælder ikke alene Byggeskikken. Det kan Juelsminde takke Godsejer *Einar Schou* til »Palsgaard« for. Med en Idealists Ildhu og med en Skønhedselskers Kærlighed prægede han Juelsmindes hele Vækst meget stærkt. Juelsminde er ny, men til Gengæld er Naturen omkring den ældgammel og danner en smuk Overgang fra den smilende, fynske Frodighed til de mere alvorfulde og tunge jydske Linjer. Skønnest og sundest, siger Juelsminde-Boen om sit eget, og medicinske Autoriteter har aabenbart fundet det rigtigt, for her findes baade et Kysthospital og et Julemærkesanatorium, hvis Patienter drikker Sundhed af det Overskud af frisk Luft og Saltvand, der findes ved Juelsmindes herlige og frie Kyser, som sikkert snart vil møde med Danmarks mest moderne Badeby. Som et Minde fra den Tid, da Fregatten »Jylland« var et prægtigt Vartegn for Bugten ved Juelsminde, ligger i Juelsmindes Gader et vældigt Anker fra den gamle Helgolands Fregat, som Herren til Pals-

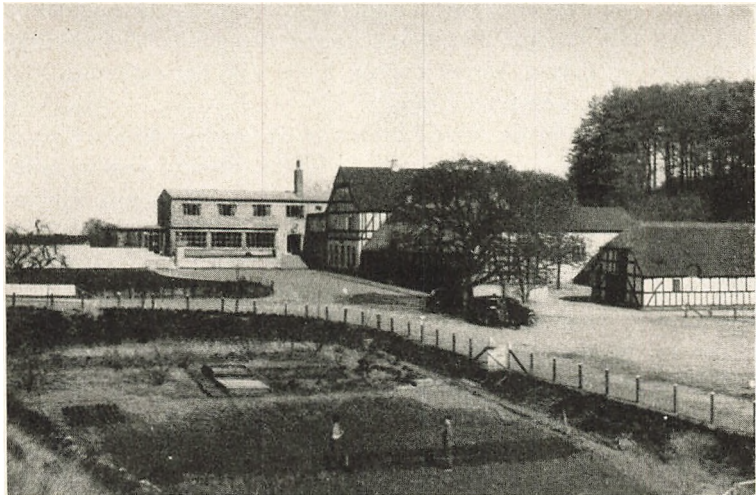

Stranden ved Juelsminde.

CARL C. BIEHL FOT.

gaard reddede. »Palsgaard« har i det hele taget »skrevet« mange Kapitler i Juelsmindes Historie og vil sikkert ogsaa gøre det i Fremtiden, og med Rette har ogsaa Einar Schou sin Mindelund i den lille, havfriske By ved Vigen.

Juelsminde ligger ved Kysten af Bjerre Herred, det jydsk

«Fergegaarden» i Juelsminde.

Fregatten »Jylland«'s Anker, Juelsminde.

J. P. NIELSEN FOT.

Kanaan, hint forjættende Land, der har »god og feed Jord og er et af de frugtbareste Districter i Nørre Jylland, hvor der avles skønt Korn af alle Slags«, som Pontoppidan skriver. Bjerre Herred ejer saa meget, ja alt, at for det dækker kun Ordene storladent og uforglemmeligt over den Følelse, man faar under Vandringen i dette ægte, jyske Land, hvis Bakker er støbt af Byger og Blæst, og hvor de »stærke Jyder« havde hjemme. Faa Steder i vort Land møder man større Rundskue end fra Klejs Banker. Et umaadeligt og betagende Vidsyn, hvis Udstrækning favner Vejlefjord og Kalø Vig, det smilende Fyn og Sjælland som en tynd Linje.

Horsenseggen er de store Linjers og de vældige Vidsyns Egn. Flere Gange i disse faa Linjer har vi ladet Blikket vandre milevidt. Og lad os derfor slutte den hastige Syvmiletur paa Bjerrelide — det danske Bloksbjerg, hvis Knude »Purhøj« er Bjerre Herreds Kendingsmærke. En Snes Kirker kan vi tælle fra Purhøj, deriblandt Tyrsted Kirke, der ejer det eneste Pilgrims-Gravminde, som saavidt vides er bevaret her i Landet. Her fandt ogsaa den blodige Begivenhed Sted under Spaniolernes Besøg, som gav Anledning til H. C. Andersens bekendte Digt »Med dæmpede Hvirvler Trommerne gaae«. Hvor ægte jysk og dermed hvor skønt og vældigt Bjerrelide er, har Landskabsmaleren *Vilh. Kyhn* smukt vist i sit store Billede: Udsigt over det flade Land fra Bjerrelide.

Udsigt fra Bjerrelide mod Nord.

J. WINTHNER KNUDSEN FOT.

»Purhøj«s Krat svinger og dirrer i Blæsten. Hvad er det for Melodier her synges? Ikke Døgnets, men Tusinder af Aar dønner som et Ekko i Løvtagets Røster; et løftende Brus fra det jyske Kanaan; en frisk Susen fra Fjorden og en Arbejdets Sang fra Horsens, der herfra skues i hele sin Længde. Og man nynner:

Saa lys i Sol, saa rig i Høst
er dine Agres bølgende Bryst,
Bjerrelide.

Og gaar jeg hos dig i stigende Gry,
saa er hver Fodsbred hellig og ny
hos dig, Bjerrelide.

Du store Linjers blide Land —
du mildned' mine Drømmeaar.
Fik jeg af Skæbnen barske Kaar,
du gav mig Kraft som Mand.

Naar Sol drog bort, og Vinter gled
over din Top med Stormvejrs Skred,
Bjerrelide,
saa fløj som den vaarfriske Fuglehær
glad mine Tanker paa Solskinsfærd
hos dig, Bjerrelide.

Du store Linjers blide Land —
du mildned' mine Drømmeaar.
Fik jeg af Skæbnen barske Kaar,
du gav mig Kraft som Mand.

Og naar med Vaarvind Fjordluft salt
drog dig imod, saa Udvé faldt —
    Bjerrelide —
hos dine Børn i den vaargyldne Sol,
saa banked' Livet i vort Blod
    fra dig, Bjerrelide.
Du store Linjers blide Land —
du mildned' mine Drømmeaar.
Fik jeg af Skæbnen barske Kaar,
du gav mig Kraft som Mand.

Carl Th. Jørgensen.

VEJLE OG OMEGN

Af J. WESARG STEFFENSEN

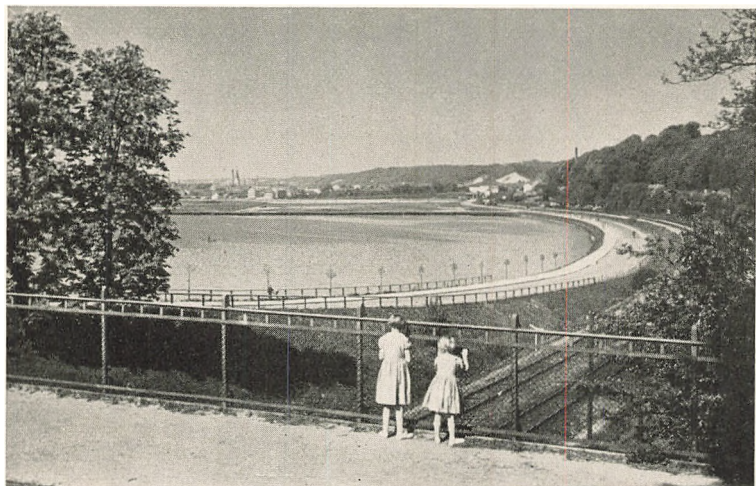
Blandt Stæder, som vandt Skønhedsry,
blev Vejle ej til Skamme;
thi sjælden fik saa jævn en By
saa kostelig en Ramme.
Lad hvem der vil i Syd og Nord
sig Skønhedsverden søge;
vi synger helst om Vejle Fjord
og Nørreskovens Bøge.

SAALEDES synger en af Vejle Bys Børn i en Kantate 1927, og Ordene er ikke usande. Vejle er overordentlig smukt beliggende for Enden af den smalle Vejlefjord, omgivet af de meget høje Bakker, der skaber en vis Lunhed.

Helst skal man komme til Byen en Sommeraften, hvor den lige som svømmer paa Vandet i det gyldne Solnedgangsskær, med Kirketaarne og de utallige Skorstene pegende op mod den lyse Himmel og Bakkerne kraftigt belyst af den nedgaaende Sols Straaler.

Gammel er Byen. Et gammelt Vadested, som Navnet antyder. Fund og Navne minder om Stenalderbebyggelse, men det ældste Privilegium er først fra 1327. Utallige Brande og Krige har hærget Byen, mange gamle Huse finder man derfor ikke, men den har — skønt moderne — bevaret et hyggeligt Præg. Nu er den en livlig og kraftig Handels- og Fabriksby. Adskillige landskendte Firmaer har deres Hovedsæde her, kendte Vejleartikler er Støbegods, Bomuld, Sæbe, Saaleleder, for blot at nævne nogle enkelte.

Om Byens daglige Liv og Borgernes Virkelyst vidner den udmærkede Havn med flere store Virksomheder, bl. a. Danmarks største Mel- og Grynmølle. Af andre Institutioner kan

Vejle, Bugten ved »Skyttehuset«.

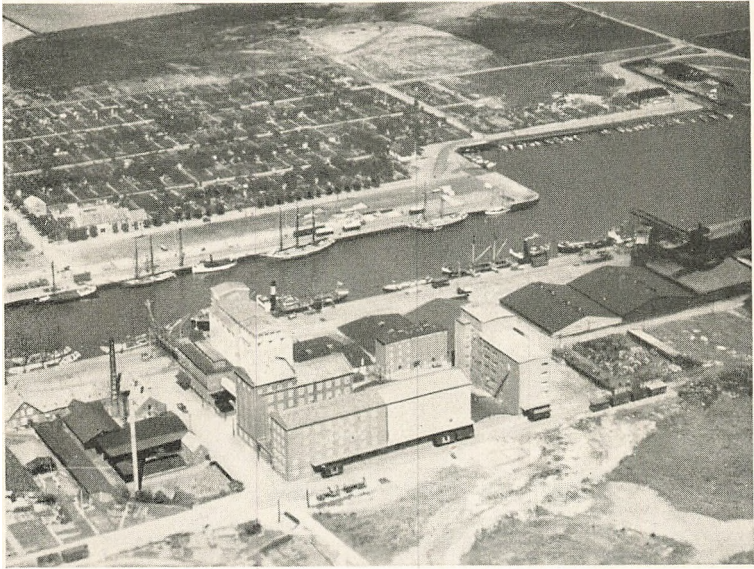
RONVIG FOT.

nævnes: Vejle Centralbibliotek, kendt i hele Norden, Vejle Museum med kultur- og byhistoriske Samlinger samt en, takket være Ny Carlsberg Fonden, absolut seværdig Kunstsamling; Badmintonhal, Ridehus, Alderdomsboliger, det store Amtssygehus o. m. a. Højbanen gennem Byen forhøjer Indtrykket af en moderne By; det gamle hyggelige Aaparti »Dæmningen«, som kendtes af alle, har maattet vige for en bred moderne Forretningsgade; ingen tænker nu paa, at Aaen løber under Gaden.

Byens ældste Kirke er Nikolaj Kirke, populært »den røde«. Den har, siden den blev bygget i det 12. Aarh., gennemgaaet adskillige Forandringer. Af Seværdigheder i Kirken kan nævnes Døbefont, Prædikestol og Liget af en Kvinde fra et Mosefund ved Haraldskær, almindeligvis fejlagtig kaldet »Dronning Gunild«. Endelig ejer Kirken et Portræt af Anders Sørensen Vedel, malet af Roed. Af andre berømte Mænd mindes i Byen Arkæologen I. A. Worsaae, Havnens Grundlægger Amtmand H. G. Treschow, Digteren Harald Kidde og Orla Lehmann, der var Amtmand her i 13 Aar.

Den besøgende vil dog mere fængsles af Byens Omgivelser. Selv i Gaderne har man Synet af Bakkerne, og fra Hjørnet af Raadhustorvet har man en herlig Udsigt. Mod Øst over Højbanen, Havnen med Masteskoven, glider Blikket ud over Fjor-

*Parti fra Havnen.
I Midten Vejle Dampmølle (Danmarks største).*

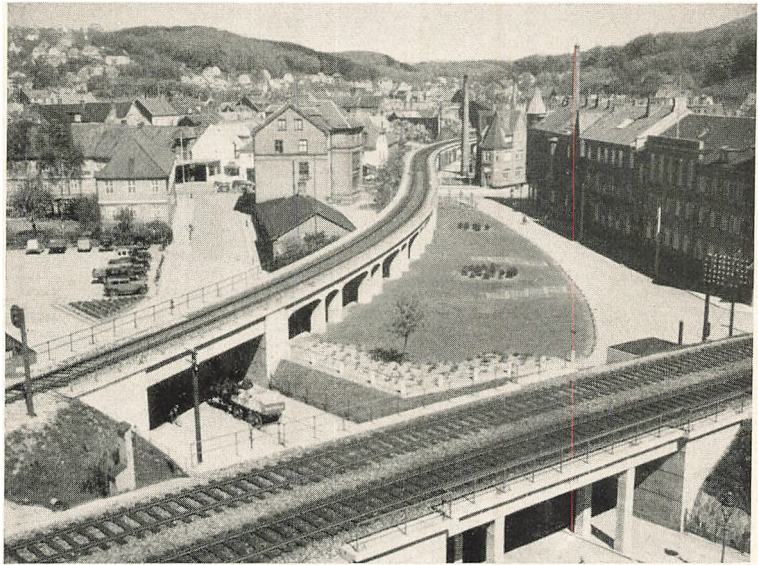
JYDSK-FYENSKE FLYVESKOLE.

den med Munkebjergskovene. Mod Syd rejser sig Møllebakken med Byens Vartegn, den gamle Vindmølle. Mod Vest ser man

Vejle Havn.

RØNVIG FOT.

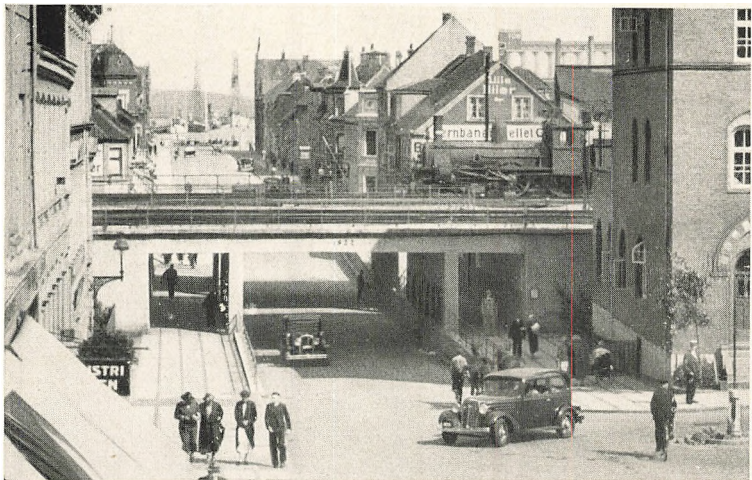

Højbanen til Herning og Horsens.

KONVIG FOT.

ud over de brede Vejleenge, et helt hollandsk Landskab med Møller og Vandingskanaler.

Fra Sønderbro har man paa den ene Side et idyllisk Aaparti

Havnegade med Højbanen.

Vejle, Søndergade med Møllebakken.

ROSVIG FOT.

med »hængende« Haver, til den anden Side Vejle Aa, der skal ses i Solnedgangens Skær, naar den hvide Dis lægger sig over Dalen. Fra Vestergade ser man Beriderbakken og Pilkebakken — overalt mødes Øjet af de grønne Træer.

Aftenen er et helt Eventyr, naar Lysene tændes paa Uhr Bakke, og Øjet ikke kan finde Toppen, da føler man sig hensat til andre Egne og højt berømte sydtyske Byer — men Synet har vi altsaa meget nærmere.

Er man ikke bange for Bakker, skal man foretage Spadsere-ture i den nærmeste Omegn. Vi forcerer den stejle Kiddesvej for at betragte Byen og Vejledalen fra Møllen, men drejer saa ad Søndre Villavej og Jagtvej ned ad Trappen, derpaa skarpt til højre ad Bjergstien til Tyrelodspynten, hvorfra man skuer vidt — hele Fjorden med de mange Sejl (en Sommerdag) og de smaa Fiskerlejer mellem Villabebyggelsen, Grejsdalen helt til Bøgeager Teglværks høje Skorstene og selve Byen: det store Banegaardsanlæg ser ganske lilliputagtigt ud herfra. Vi fortsætter ad den smalle Sti, ned i den romantiske Mølholmsdal, op ad Lille Munkebjergs mange Trapper til Tordenballebænken (Udsigt over Mølholm) videre igennem den pragtfulde Sønderskov

Udsigt fra »Verdens Ende«, Vejle Sønderkov.

KONVIG FOT.

til »Verdens Ende«. Her faar man et Indtryk af Jyllands bølgende Marker; ikke underligt, at en af de dybe Dale hedder Helvedeshullet. Vi fortsætter ad Anemonedalen over Søndermarksvej til Pugdalen og ender paa Koldingvej. Er vi trætte gaar vi atter mod Byen, men standser som alle Bilister ved en Drejning, hvorfra man igen har hele Byen. De gode Fodgængere kan fortsætte ud ad Koldingvej til Højen Hule, lidt forbi Tre Linde Kilde drejes til højre ad det skønneste Dalparti (Mørkedalen) forbi Ørreddammene (vigtig Eksport) langs Højen Aa ud til Nederbro ved Ribevej. Hele Tiden gaar man mellem høje Bakker, der luner for Blæsten, mange Stier opfordrer til nærmere Bekendtskab, det er den rene Idyl og Stilhed.

En nok saa kendt Tur er Grejsdalen, hvis Navn er uløseligt knyttet til Vejle. Der gaar Frasnagn videnom om dens Skønhed og Ynde, og i geologisk Henseende er den af stor Interesse. I de senere Aar er der klaget over den hensynsløse Bebyggelse, og der er noget rigtigt i det. Men de skønne skovbevoksede Højder er der endnu, og forholdsvis hurtigt naar man ud til den fredede Del. Men langt hellere drager vi til Fods over Beriderbakken ad den gamle Grejsdalsvej langs den stærkt rindende Aa, der er saa kraftig og har et saa stort Fald, at den kan drive flere store Virksomheder, selv om de ogsaa maa bruge anden Kraft. Paa højre Haand har man stedse de store Højder, f. Eks. Høje

Den fredede Del af Grejsdalen.

RØNVIG FOT.

Knøs. Noget før »Hammerværket« har man paa venstre Side »Skrædderbakken«, der i sin Tid var det berømteste Sted i Grejsdalen. Her omkring er der et Utal af Kilder, og i mange Aar forsynede disse Kilder hele Vejle med frisk og fint Drikkevand, nu maa der dog ogsaa skaffes Vand andre Steder fra. Ved Grejsdalens Station gaar vi ad Landevejen, gennem »Abrahams Skød« til Viadukten, hvorfra man har et pragtfuldt Skue over den fredede Del af Grejsdalen med den blinkende Aa, den frie Bevoksning og de høje Bakker. Fredningen er foretaget uden Udgift for det offentlige af Godsejerne Sass og Dinesen, Lerbæk, og Proprietær Carlsen, Højgaard. Et Eksempel til Efterfølgelse. Vi tager nu ad Vejen, der drejer til venstre lige i Skovkanten inden Viadukten og bliver mange Oplevelser rigere ad denne Skovvej til Lerbæk Mølle, der ligger lige ved den store Dam. Ad den stejle Bakke til venstre naar vi til Herregaarden Lerbæk, hvis Historie naar tilbage til det 15. Aarh., og paa hvis Marker Frederik VII 18. Septbr. 1848 ved en Tropperevue udtalte de stolte Ord: Det skal ej ske — som Svar paa en Sang af H. P. Holst. Ad Jellingvejens bakkede Landskab vender vi os

Udsigt fra »Himmelpind« ved Trædballehus.

RONVIG FOT.

mod Vejle. Her er mange Højdepunkter i Sognet, højere end Munkebjerg, og Farten ned ad Vejen til Grejs er spændende, men vi kan fortsætte til Vejle med en lille Afstikker ind til Bakken mellem Uhre og Petersminde, hvorfra man har en fortrinlig Udsigt over Fjorden og Dalene. Det sidste Stykke ad Vejen ned til Vejle er rig paa Udsigtspunkter, over Vejledalen, Fjorden og ikke mindst Byen, hvis Gader man næsten ser lodret ned i.

Ønsker man endnu at mætte sit Blik med store Syner, drager man ad Vardevejen ud til Trædballehus, et landskendt Udflugtssted, der ledes af den lige saa kendte Landsbyspillemand Frederik Iversen, en stovt Jyde. Her ligger Himmelpind; og Vejledalen er allerskønnest her med de udstrakte Enge mellem det blinkende Vand over til Nederbros Skove og ud til Skovene ved den gamle smukke Herregaard Haraldskær.

Man kan ikke træffe en Vejlenser, uden han i Samtalens Løb nævner Nørreskoven, Skyttehuset og de andre nære Lokaliteter Nord for Fjorden, Vejlenserne færdes der tidlig og silde, Sommer og Vinter, hver Plet rummer Minder for ham, og der er ogsaa mange smukke Ture til Fods eller pr. Bil. Lad os gaa ad Nørrebrogade forbi Sygehuset, en lille Afstikker lige til venstre fører os til Lille Grundet Hulvej med de stejle Bakker, selv en lys Sommerdag hersker en vis Dysterhed herinde, og om Efter-

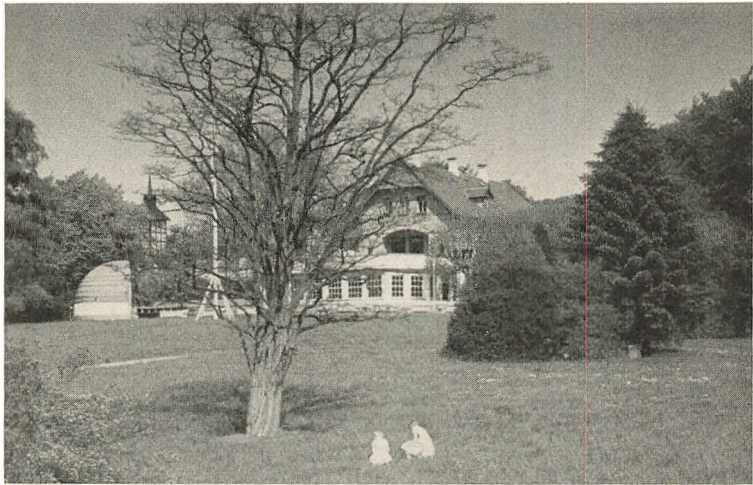

Vejle, Nørreskoven.

RONVIG FOT.

aaret, naar Bakkerne er dækket af det rødbrune Løv, føler man rigtig deres Højde.

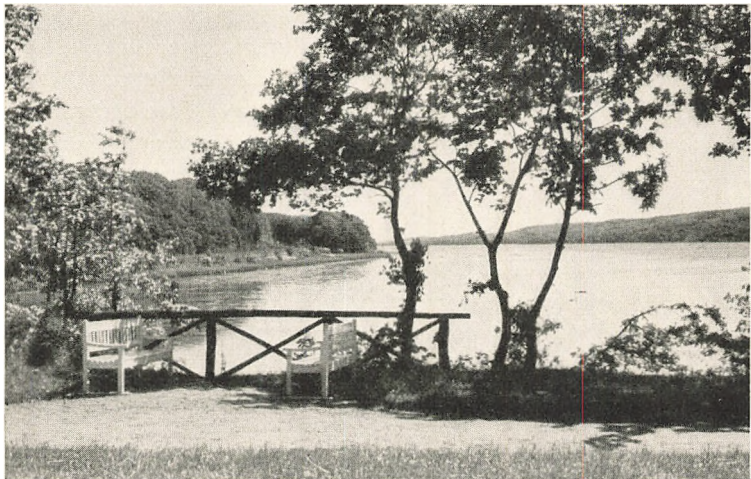
Vi fortsætter derefter ad Horsensvej (ogsaa dèr er der til venstre, lige efter Statens Forskoleseminarium, en Slugt af stor Virkning) og drejer derefter til højre gennem *Roms Hule*, en Hulvej, der om Vinteren spærres og benyttes til Kælkebane. Turen gaar nu op til Skovridergaarden. Bag denne ligger, som vi Vejleensere plejer at sige, Danmarks smukkeste Stadion, midt i Skoven, lunt og hyggeligt. Vi fortsætter saa ad Nørremarkensvej forbi Nørremarkens Teglværk, til Vejen gaar brat ned mellem Høgsholt Skov og Bredballe Klarskov. Her kan man lige i Skovkanten dreje til højre og ad rene »Bjergveje« køre over »Ørnebjærg« med Udsigt over Bybækdalen og Fjorden, videre over »Gyldingshøj« til Bredballevej. Maaske foretrækker vi at fortsætte lige ud oppe paa Nørremarkensvejen til Bredballe, til højre forbi den meget højtliggende Bredballe Kirke. Her er overordentlig smukt, baade i den lille By og ved Kirken, der kan ses videnom, og hvorfra man kan se videnom. Mens Udsigten stadig bevares, gaar Turen nedad til Tirsbækvejen og Brøndsodden Fiskerleje, der nu snarere er et Villakvarter for Vejle By. Her skal man bestige »Stejlbjerg«, hvorfra man har et Blik over hele Fjorden. Vi følger saa Vejen gennem Bybækdalen til

Skyttehuset.

RØNVIG FOT.

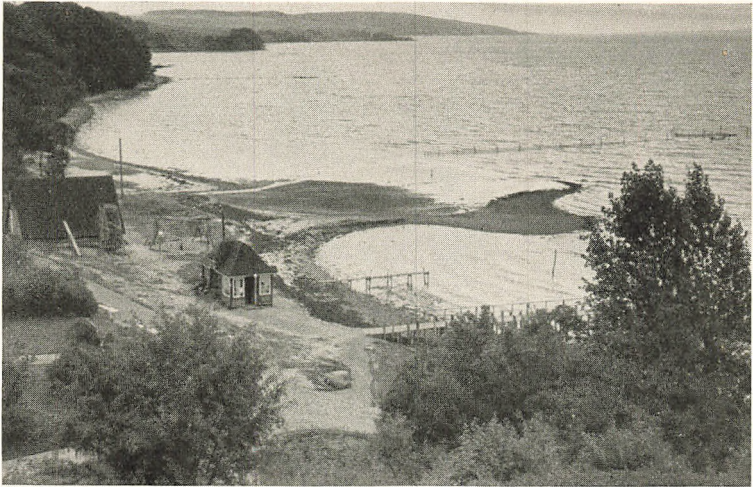
»Skyttehuset«. Oprindelig blev Parken anlagt af Vejle Skytte-
laug, der stadig holder sin Fugleskydning dér, senere blev
den overtaget af Kommunen og er nu et yndet Udflugtssted med
Restauration. Talrige Møder holdes her mellem Aar og Dag i
smukke Omgivelser, der let kan naas fra Byen ad den nye

Udsigt fra Skyttehuset mod Munkbjerg.

RØNVIG FOT.

»Ulhækhuse«.

RONVIG FOT.

Strandvej. Mange vil foretrække den gamle Vej, op og ned, ud og ind.

Ingen kan besøge Vejle uden at tage en Tur paa Fjorden, der »som en blaat anløben Klinge krummer sig mod Øst«. Talrige Udflugtssteder indbyder her til nærmere Bekendtskab, og ingen anden Fjord har saa mange Skove som den. Paa Nordsiden findes 20 og paa Sydsiden 10 navngivne Skove. En Sejlur paa Fjorden er uforglemmelig, hvad enten man benytter Dampbaadene, der stadig krydser Fjorden, Motorbaadene til Hvidbjerg eller, hvad der er allerskønnest, selv fører sin stolte Sejler over den ofte lunefulde Fjord. Intet er skønnere end en Sommeraften paa Fjorden.

Hvor skal vi standse? Hvad skal vi foretrække? Overalt er der noget at byde paa. Vi betragter først Nordsiden med de mange Skovpartier og det bølgende Terræn, gennemskaaret af Kildevæld, der baner sig Vej dybt nede, omgivet af høje Banker, hvor Agrene lyser i broget Farvepragt. Hele det første Stykke er en lang Række Villaer og Lystejendomme med store Haver ned til Fjorden, først efter Tirsbæk synes Rækken at holde op. Her kan vi gaa i Land. Her kan vi forvilde os i en hel Række store Skove. Midt i, omgivet af sin brede Voldgrav, ligger det skønne Tirsbæk Slot i et Dalstrøg. Ved Landings-

Stranden ved Fakkegrav.

KONVIG FOT.

broen er der et hyggeligt gammeldags Traktørsted; faa Minuters Gang derfra ligger Kurhotellet Selsbjerg, midt i en dejlig Have med Ro og Fred og skønne Udsigtspunkter.

Næste »Station« paa Nordsiden er »Ulbækshus«, der ligger frit paa en høj Bakke. Raske Fodgængere gaar ad Stien, der løber højt oppe paa den stejle Brink mod Øst til Adventist-Højskolen »Vejle Fjord« og bestiger det nærliggende »Askebjerg«.

Paa Sejlturen videre ud aabner sig Fjorden, vi runder Træskohage, og Kattegat ligger for vort Blik. En lang Række Skove præger Egnen, Luften er frisk og sund. Her grundlagde Professor Saugmann det første danske Sanatorium, der stadig har Førerstillingen. Efter grundige Undersøgelser fandt han dette Sted bedst egnet af alle. De mange Stier i Skoven med kendte Lægenavne og nøjagtigt udmaalte Afstande, fortæller om Kurgæsternes lange Vandringer og tiltagende Kræfter i disse helsebringende Omgivelser. Fra et Udsigtspunkt i Skoven gives Vejledning om alt, hvad man kan se herfra, lige til Skamlingsbanken.

Kort herfra ligger Fakkegrav, Baadenes sidste Station. Sanatorieskovene fortsættes her i Stouby Skov, og tæt ved Vandet ligger »Fakkegrav Badehotel«, fra hvis Terrasse man har en herlig Udsigt. Her er lunt og godt og alligevel friskt. For at faa endnu mere Udsigt bestiger vi lige bag Hotellet »Pallesbjerg«. Som

Vejle. Fjordbillede.

KONVIG FOT.

paa et Landkort ligger hele Egnen, men med de forskjelligste Farver i de forskjellige Belysninger. Fjorden er bred her — til højre paa den anden Side hæver sig Hvidbjergs hvide Klit, et Særsyn paa Østkysten, til venstre Trelldenæs.

Paa denne Side af Fjorden ser vi den skønt svungne Kystlinje til Rosenvold Hage, hvor Fjorden breder sig endnu mere; og yderst ude Fyns Land med Bogenses hvide Kirketaarn. I klart Vejr ser man over Fredericias rygende Skorstene, Lillebæltsbroens Staalbue og Skamlingsbanken.

Det er maaske lidt trættende med de mange Udsigtspunkter, naar man læser om dem, men de skal ogsaa opleves. Vejle frembyder unægtelig mange og ofte nævnte Udsigtspunkter, men det er ikke underligt i et saa kuperet Terræn, og altid er de forskjellige: dybe Dale, smilende Enge, Marker saa stejle, at man undrer sig over, at Heste kan trække Ploven, og saa Fjordens blin-kende Vande. En lang Kæde af Skønhedsindtryk. Men vi kan nu til Afveksling dykke ned i Skovens Dybder, over Stouby Made langs Vandet til Rosenvold, det gamle Staksevold. Fornemt og solidt ligger det ved de stejle skovklædte Bakker — midt i en dejlig Park med sjældne Træer. Inde i Skoven finder vi Rester af det gamle Slot.

Fjordens Nordside strækker sig længere mod Øst — lige til Bjørnsknude, ca. 33 km blev Fjordens Længde. Det er nok

Munkebjerg.

HVIDEHIUS BOGLADE FOT.

Umagen værd at gæste dette Land, men pr. Dampbaad lader det sig ikke gøre, man maa gaa landværts og fra Hovedvejen til Juelsminde og Strandhuse søge en eller anden Bivej, der fører ned til Fjorden.

Vi vender os nu til Fjordens Sydside, den berømteste. Vi kan sejle til Munkebjerg, forbi de mærkelige »Skove«, der stikker Toppene op over Vandet. Her »dyrkes« de berømte Vejle Pælemuslinger. Gamle Vejlesere beretter sære Frasagn om Muslingegilder, og Muslingehandelen er stadig stor. Men eventyrlystne Fodgængere vandrer ad Strandstien forbi Vindingland Villakvarter. Lidt før Ulvehave kan man gøre en Afstikker ind til »Hørmøllen«, en nu nedlagt Mølle, der blev drevet af Vandet i Jædersbæk, en idyllisk Plet. Vi fortsætter ad Strandstien, snart langs Vandet, snart højt oppe, til »Ulvehave Badehotel«. Et lille Stykke til og saa ind i Skoven, op igennem den saakaldte Djævelkløft. Man følger de røde Mærker, der fører en fra Sten til Sten over den sprudlende Bæk, der har boret sig dybt ned, saa Siderne er umulige at bestige. Man naar dog op til en Vej, følger stadig Mærkerne, over Blaabjerg, Ravnsbæk, Ibæk, og herfra atter stejlt op ad en smal Sti til Munkebjerg. Vejen har været afvekslende, fra knugende Følelse af Indestængthed til de frieste Udsigter, der kulminerer i Udsigten fra Badehotellets Terrasse, 93 Meter over Fjorden. Stedet kan ogsaa naas pr. Bil,

Udsigt fra Munkebjerg mod Vejle.

RONVIG FOT.

Bane eller Baad. I de to sidste Tilfælde vil man faa den ekstra Oplevelse at kunne benytte den rullende Trappe. Fra Terrassen og Udsigtsbænke storslaaede Udsigter mod Byen og Vejledalen, over Fjordens Nordside med det bølgende Landskab bag ved, fra Schweitzerpavillonen ud langs Fjorden, bestandig højt hævet over Træernes Toppe. Mange Ture kan gøres i Skovene, der er interessante ved Vegetationen: Kristtorn og vildtvoksende Taks nævnes altid som Seværdigheder — og med Rette. Ved Søen — denne mærkelige højtliggende Sø — ligger en Sten med tydeligt Aftryk af en Kæmpehaand, om hvilken Sagnet har digtet, hvad der jo er ganske naturligt. Selve Hotellet er berømt for sin Malerisamling af kendte danske Malere, der ofte har følt sig tiltrukket af Naturen og Stemningen her.

Turen søværts fra Munkebjerg byder paa mange smukke Partier ved Andkjær Vig, Holtser Hage, forbi Brejning Hoved; tæt derved er der en Anløbsbro. Vi passerer dernæst Mørkholt Hage og sætter Kursen mod Syd langs Hvidbjergs hvide Klit, et Særsyn paa Østkysten, ca. 50 Tdr. Land med lidt lav Bevoksning et enkelt Sted, ellers den nøgne Klit, der hæver sig 85 Fod op. Alle Vegne fra Yderfjorden tiltrækker den sig Opmærksomhed og er et yndet Udflugtssted. Hver Sommerdag udfolder der sig et broget Badeliv paa den brede Strandbred, og Vejles »Børnenes Vel« har sin Feriekoloni dér, ligesom

Hvidbjerg.

RONVIG FOT.

F. D. F. har sit Sommerhjem. Desværre har der rejst sig et Utal af Sommerhuse, der absolut ikke pynter, og hver Plet er snart saa optaget, at noget af Romantikken gaar væk. Spørgsmaalet om Fredning af Hvidbjerg er nu optaget til Kendelse. Ret for har vi Trelde Klint og Trelde Næs.

Vejle og Vejle Fjord hører sammen. Fra ganske smaa færdes Vejleborgerne paa Fjorden, og enhver rask Drengs Ønske er at faa sin egen Baad eller Kajak. Men mange andre finder ind i Fjorden, og Sommeren igennem besøges den af danske eller udenlandske Lystbaade. Og den er et Ophold værd.

Men Vejleegnen byder paa mere end Fjorden. Indlandet har ogsaa sine Skønheder, baade Nord og Syd for Fjorden, med tydeligt udtalt Forskel, store Vidder og velstaaende Gaarde, smaa hyggelige Landsbyer og idylliske Dalstrøg. Vi vil foretage et Par Ture mod Nord og mod Syd.

Lad os atter drage ud ad Nørremarken til Bredballe og fortsætte over Lavningen ved Tirsbæk til Assendrup. Syd for Assendrup har man fundet det største sydøstjyske Fund af Stensager. Om nyere Tid minder en stor Sten, der fortæller, at her stod en mindre Træfning i 1864, hvor frivillige danske Soldater udmærkede sig.

Fra Assendrup gaar Vejen over Daugaard Station til Dau-

Fjordbillede.

RONVIG FOT.

gaard By. Vejen ligger ret højt, og Landskabet mod Syd er overordentlig frodigt med Glimt af Fjorden i Baggrunden.

I Daugaard By ligger Hovedgaarden Williamsborg, oprettet 1650 under Navnet Bryskeborg, dens nuværende Navn stammer fra 1775. Kirken er meget gammel, der findes i Koret en Ligsten fra ca. 1200. Fra Kirkegaarden er der en pragtfuld Udsigt over Skovene, der følger den smukke Ørum Aa. Brødeskov, Skrædderskov, der omslutter den smukt beliggende Svends Mølle (ved Vejen Daugaard—Ørum), Syd derfor Skræpskov, Dyrtau, hinsides Aaen længere sydpaa Dueholt og Sønderskov, helt ned til Aarup Mølle, en herlig Plet, som vi naar ad Vejen, der drejer mod Syd lige ved Kirken. Ned ad Bakke gaar det i strygende Fart. Umiddelbart efter Møllen drejer vi til højre og een Gang til op igennem den meget stejle Bakke i Tingbjerg Skov og lige for os ligger »Rohden«. Fra den første Bakketop, hvor man skal standse, ligger hele Fjorden for os lige til Møllebakken Syd for Vejle.

Efter Grund passerer vi Stouby, hvorfra en Vej fører ned til Fakkegrav. Stouby Kirke ligger et godt Stykke fra Byen, helt paa den anden Side Gammelby. Udsigten fra Kirken er pragtfuld.

Vi tager Vejen fra Stouby til Staxrode. En Omvej, naar Maalet er Barrit, men den betaler sig rigeligt. Op og ned gaar Vejen, gennem Skove, over Bakker, ned igennem Dalstrøg, og Fjorden viser stadig sine blaa Bølger. Hele Egnen herfra til Barrit er endnu uopdaget Land, hvor man kan finde sig en eller anden Bivej og gaa paa Opdagelsesrejse for at ende ved Fjorden, der indbyder til et forfriskende Bad. Mange Steder ved Vandet er der bratte Skrænter med plastisk Ler i forskellige Farver.

Har vi fundet frem mellem de mange krydsende Veje, standser vi ved den gamle Herregaard Barritskov, om hvilken baade Sagn og Historie beretter. Vi kan nu fortsætte til Juelsminde og Strandhuse ved Bjørnsknude, men vi kan ogsaa fortsætte ind i Landet efter at have beundret den skønne gamle Allé af Æbletræer ved Herregaarden. Vejen gaar nu over Barritskov By, Barrithule, Over Barrit, Byerne gaar næsten ud i eet, man kører som i en lang Landsbygade, Danmarks længste, med hyggelige og morsomme Smaahuse. Lidt Nord for Over Barrit ligger Barrit Kirke paa en skovklædt Banke.

Kirkerne her paa Egnen er i det hele meget interessante, ikke mindst de mange Fraadstenskirker og de kullede Kirker, f. Eks. Urlev, Ørum. Den sidste ligger godt gemt i den smukkeste lille Landsby med yderst velholdte Huse og pyntelige Haver.

En smuk Tur er Vejen fra Ørum til Hedensted langs Ørum Aa, og hvor denne og Torup Bæk løber sammen, et Virvar af Drejninger og Sving, indtil man faar Torup Bæk paa højre Haand og vender Næsen mod Hedensted. Hedensted er en moderne Landsby med flere store Virksomheder, men dens Historie gaar langt tilbage.

Paa Tilbagevejen mod Vejle maa vi ved Bredal gøre en Afstikker ind til Engom Kirke. Er der Kirker, der er tarvelige og strenge i den indre Udsmykning, saa er denne til Gengæld overlæst med Billeder, Udskæringer og Inskriptioner i Barokstil, Guld og Blaåt møder Øjet overalt, og det kræver lang Tid at undersøge alle Billeder paa Stolestader og omkring Orgelet. Er man træt af at beskue al den Pragt, der skyldes Ejere af Tirsbæk Slot, drejer man om ad en Vej lidt Vest for Kirken og bestiger Tornsbjerg. Her har man hele det Landskab, vi nu har gennemvandret, liggende for sit Blik, begrænset af Fjorden mod Syd. I Nordøst hæver sig Bjerrelides Højdedrag og langt ude mod Nord ses et andet Højdedrag, hvor man i Kikkert kan

se Taarnet paa Ejer Bavnehøj. Vender vi Blikket mod Vest ses hele det store Omraade over til Grejs og Højderne Nord for Grejsdalen. Længe kan man blive staaende og udpege flere og flere Punkter, som fængsler Øjet.

Egnen mellem Vejle-Horsensvejen og Grejsdalen byder ogsaa paa gode og smukke Ture. Ad Viborg Landevej passerer vi over store Højder Lille Grundets og Store Grundets udstrakte Marker. En Afstikker over Grejs, Nord om Grejsdalen, frembyder mange Skønheder og betagende Udsyn over Dalen og de mange Kløfter, der hver fører en lille Bæk til Grejs Aa.

De mange Kirker i Egnen er et Besøg værd; *Hornstrup, Sindbjerg, Øster Snede*. Det er de »stærke Jyders Land«, og i flere af Kirkerne her paa Egnen bruges endnu den Dag i Dag Kingos Salmebog.

Men vi vender os til Egnen Vest og Syd for Vejle. Ad Ribevejen, der just ikke kan prale med sin smukke Bebyggelse, men som byder paa Synet af de saftiggrønne Vejleenge med de smaa Møller, der pumper Vandet op, naar vi Nederbro, hvor Mørkedalen drejer af mod Syd, og passerer Højen Aa. Nu stiger Vejen ganske godt, men Bakkerne paa Siderne er stadig højere. Et lille Stykke forbi Vilstrup Vandmølle drejer en Vej af til venstre, den fører ned til Tved Mølle, en idyllisk Plet. Fra Vilstrup fører en Vej ned over Bakkerne til Bunden af Dalen forbi Haraldskær og til Skibet Kirke.

Vi fortsætter ad Hovedvejen, der nu løber højt oppe med vid Udsigt, og passerer Jerlev og Ødsted. Byen ligger meget højt, og Farten ned mod Vingsted, der ligger omgiven af Skov i Vejledalen, er herlig. Ved Vingsted har Skytte- og Gymnastikforeningerne nu anlagt et storslaaet Amtsstadion med Svømmebassin, Boldbaner, Skydebaner og Opvisningsplads med naturlige Siddepladser op ad de stejle Bakker. Endvidere er der i Tilknytning til Omklædningsrummene indrettet to smukke Vandrerhjem.

Fra Ødsted kan vi søge mod Øst ind over mod Gl. Højen, hvor vi beundrer de mange anselige, smukke Gaarde. Byen ligger overordentlig højt og byder paa mange Udsigtspunkter fra de ofte over 300 Fod høje Bakker. Mærkelig nok er Kirken anbragt i en Lavning ved Højen Aa, der efter at have passeret Kolding Landevej, maa gøre en stor Bue uden om Højdepartiet Højen Tang, inden den løber ind i Mørkedalen.

Vinding Kirke.

RØNVIG FOT.

Lidt sydpaa, ad Kolding Landevej staar paa højre Haand den velkendte Mindesten over Dragon Niels Kjeldsen, der faldt her 28. Februar 1864. Vi fortsætter videre ad Landevejen med Højnehede paa den ene Side og Tyvkjærhede paa den anden Side, Landet er overordentlig skønt og har intet med Hede at gøre. Ved Blaakjær Skov finder vi en af de smukkeste Strækninger paa Landevejen efter Højen Hule. Vi kan her dreje ind i Landet gennem Viuf Skov og Søndervilstrup Skov til Landerupgaard, og derfra naar man let ned til Elbodalen, f. Eks. ved Højrup eller Hvamsbro. Elbodalen er en af de skønneste Dale i Østjylland. Oprindeligt har man vel kunnet sejle fra Gudsø Vig til Rands Fjord; Tavlov Sø og Rands Fjord, der ogsaa nu er en Sø, vidner om den større Vandmængde. Nu gennemstrømmes Dalen af en lille Aa, Spangs Aa.

Tilbage staar endnu et Omraade, nemlig Egnen mellem Vejle Fjord og Elbodalen. Vi drager da ad Fredericia Landevej gennem det store Villakvarter Mølholm, der viger sig med en stor, moderne Svømmehal. Vi fortsætter ad Vejen til Vinding, en Landsby med store Gaarde, Vinding Sogn er ret udstrakt, et af de smukkeste Sogne paa Egnen, med afvekslende Natur. Kirken ligger meget smukt med en pragtfuld Udsigt over Skærupdalen over til Svinholt og Skovene ved Skærup. Byen rummer ogsaa en Højskole.

Skærup Kirke.

RONVIG FOT.

Vi fortsætter ad Hovedlandevejen over Skærup Aa til Skærup Kirke, der er ombygget 1883, men som har bevaret et interessant Alterskab fra ca. 1500. Nede i Dalen ved Aaen var der før en Helligkilde, Thyras Kleve, hvor Dronning Thyra ifølge Traditionen hentede lægende Vand.

Vi vil følge en overordentlig skøn Vej langs den vestlige Side af Dalen, hvor Skærup Aa løber. Vi passerer Børkop Vandmølle og Brøndsted Vandmølle, ved Rørbæk fjerner Vejen sig lidt fra Dalen og Banelinjen, som følger denne, men løber atter noget nærmere, og ved Karensminde gaar der en Vej op til Brøndsted, som ligger smukt paa den anden Side Dalen. Fortsætter vi til Pjedsted, aabner Landskabet sig mod Sydøst, og vi ser hele Dalstrøget ned til Elbodalen. Paa hele Turen lige fra Vinding har vi bemærket den karakteristiske Landskabsform, det stærkt bølgende Terræn med stejle Bakker og de mange levende Hegn langs Vejene og Markskellene, ofte kilometerlange Nøddehegn eller vilde Roser, der Sommeren igennem smykker Hegnene, og om Efteraaret pranger med deres blodrøde Hyben; indimellem slynger sig andre Blomsters Pragt, og Caprifolien dufter sødt.

Vi følger Vejen over Skærup Aa, arbejder os op gennem Brøndsted Skov til Brøndsted, her findes et af de nyopdagede Kiselgurlejer. Videre over Rands til Nebbegaard. Et Eldorado

Rands Fjord.

KØNVIG FOT.

for Naturelskere er Engstrækningerne fra Hølsgaarde Kro til Rands Fjord — Øst for Nebbegaard. Vi er nu naaet ud til Hølsminde, Fjordens Udløb til Vejle Fjord, og nærmer os Hvidbjerg, som før er skildret. Vi fortsætter langs Kysten ud til Mørkholt Hage, hvorfra der er en herlig Udsigt til hele Nord-siden af Fjorden med de udstrakte Skove.

Vil De paa Eventyr, fordyber De Dem i Gaarslev og Gauerslund Skove og følger Madebæk ned til Stranden. Vi mere adstadige tager over Mørkholt, Gaarslev, Skikballegaard til Brejning. Egnen her er særdeles smuk med flere Højdepunkter. Stedet er ellers bekendt paa Grund af de Kellerske Anstalter, bygget 1898—1901, men ofte udvidet. Et stort og opofrende, selvforsagende Arbejde udøves her blandt de ca. 1500 Alumner; en hel By for sig udgør de mange Bygninger, der adskilles ved deres Farve: de hvide Arbejdshjem, de gule Asyl og det røde Skolehjem. Det er som sagt et Samfund for sig med eget Sygehus, Kirkegaard, Vaskeri, Vandværk o. s. v., og en Lykke for Patienterne er de sunde og gode Omgivelser i Stedet for trange Kaar i Byerne.

Vi kører derpaa ad den stærkt skraanende Vej langs den dybe Slut forbi Sellerup Møllested, over Jernbanen, hvorpaa vi atter kan arbejde os op til Sellerup og Andkjær. Paa Vejen passerer vi den anselige Gaard, Hvilbjerggaard, og en af de

gamle Rytterskoler, hvoraf der for Resten findes flere i Egnen omkring Vejle. I Andkjær By drejer Kørevejen til Munkebjerg af.

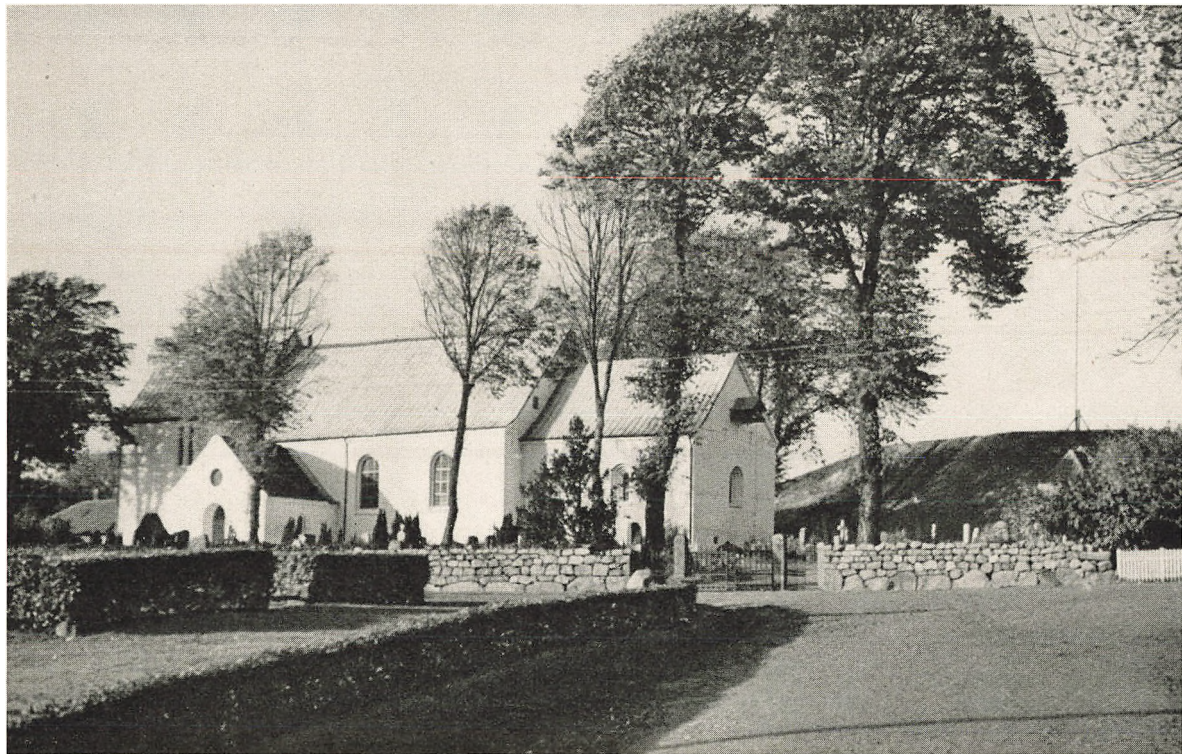
Ad Andkjærvejen med de mange levende Hegn naar vi tilbage til Vinding By. En enkelt lille Ekstratur kan foretages forbi Boeskjær—Kroghus og ned i Ibækdalen, hvor Vejen ofte gaar langs dybe Dale. Omtrent midtvejs standser vi og betragter det skønne Syn over Ravnsbæk og Fjorden over til Bredballekysten.

Vore Udflugter i Vejle Østeregn er til Ende. Vi har kun nævnt en Brøkdal af, hvad Byen som Udgangspunkt kan byde paa, meget er forbigaaet, meget er løseligt berørt. Egnen byder paa saa meget, at man kan besøge den Gang paa Gang og stadig finde nyt, ja, man kan bo der et helt Liv og ikke blive færdig med at glæde sig over Naturen — i Sol og Blæst, i Regn og Sne, i Sommerens Dis eller med Efteraarets gyldne Pragt i den høje, klare Luft, i de skiftende Belysninger fra Morgen til Aften.

Vi Jyder, dæ buer i æ Østerejn,
å plowwe wo Fuur imeld løwwend Hejn,
hvor æ Mulldjuer æ dyev å æ Banker æ grønn,
vi ka ett wal blyw fri for å si de kjønn:
æ Eng å æ Bæk å æ Skow å æ Strænd,
vi håer et jo ålldsammel lii ve æ Håend.

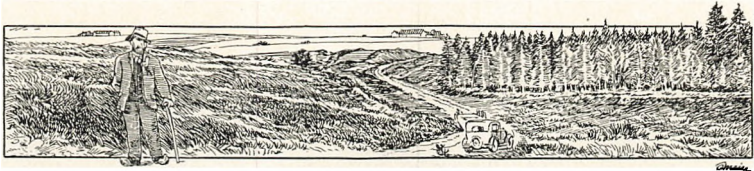
(Efter et Digt af Anton Berntsen.)

Jelling Kirke.

NONVIG FOT.

FRA BRYRUP TIL BÆKKE

Af RASMUS MORTENSEN

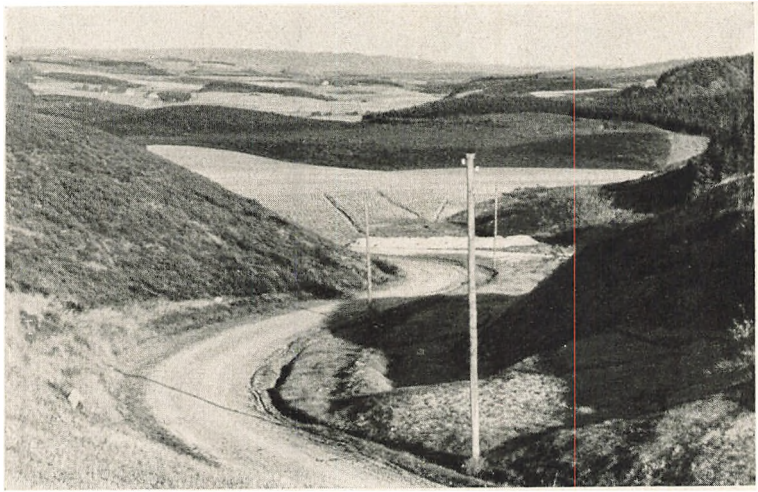
STÆRKE Naturkræfter medvirkede, da de midtjyske Højdedrag i sidste Istid byggedes op og fik den Skikkelse, vi nu har for Øje.

En uhyre Ispakning bragte Materialet. Isen havde skuret Nordens Fjælde og var med sin bugtede Forrand standset ved Linjen Sebstrup—Vrads—Nørre Snede—Tyregod—Give—Lindeballe—Randbøl—Bække. Her begyndte Isen at smelte, og dens Indhold: Stenblokke, Ler, Grus og Sand aflejredes i mægtige Lag foran og under Isranden. Nogle Gange rykkede Isen frem og tilbage, eftersom koldere og varmere Klima herskede, derved blev Ophobningerne omkring Standsningsbæltet skubbet sammen til overvættede store Volde: et System af Nord—Syd førende Bakkerækker med langstrakte Lavninger ind imellem.

Men medens Smeltningen fortsattes, og Isflagen trak bort i østlig Retning, brød kraftige Vandstrømme mange Steder Hul i Bakkepartiet — kunde Smeltefloderne ikke finde Gennembrud fremefter mod Vest, banede de sig Vej bagud under Isdækket østpaa. Den sammenhængende Højderyg, der nylig blev skabt, var nu af brede Slugter paa tværs opløst i Højdedrag og spredte Bakkeknuder.

Da endelig Is og Vandskyl havde fuldendt den fælles Tumlen med en ny Jords Overflade, lagt Ler paa Østsiden, Sand paa Vestsiden, bygget vældigt op og revet voldsomt ned — tog store Vinde fat. Soltørret, ubeskyttet Terræn glattedes, stejle Skrænter, spidse Toppe sledes af, Lavninger fyldtes, og Vandløb stoppedes til. Denne jævnnende Virksomhed blev i væsentlig Grad

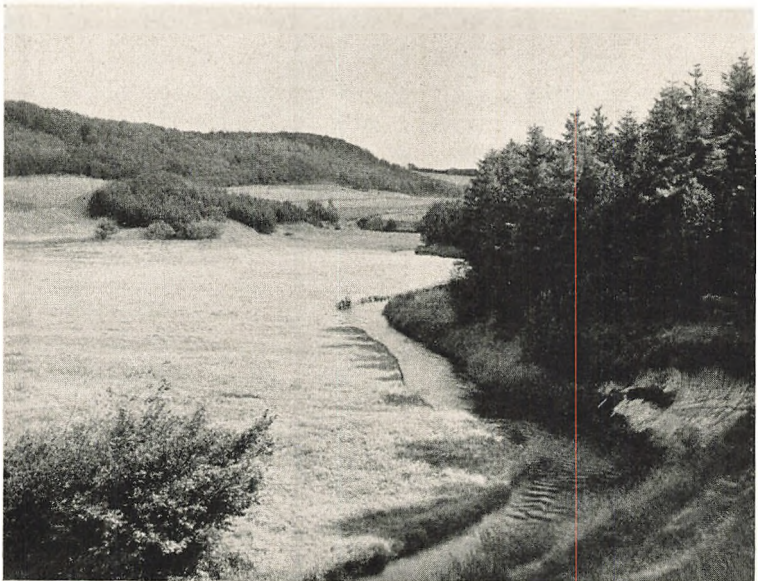

Dalsenkning, Velling-Vrads. Set fra Vest.

RØSVIG FOT.

bestemmende for Egnens fremtidige Udseende. Mangfoldige Steder satte skiftende Vinde fra Øst og Vest Mærker i Land-

Randboldal.

RØSVIG FOT.

Drivevejen ved Hundshoved.

RØNVIG FOT.

skabet, der staar endnu. Men rundt om ændredes ogsaa Jordens Kvalitet, før Plantevækst fik Vindens Magt dæmpet. Østestorm blæste Lerstøv tværs over Bakker og ned gennem Slugter vestpaa. Vedholdende Vestenvinde kastede Sandbyger langt ind i Østeregnet. Saaledes er Midtjylland en Blanding af Øst og Vest.

Det kendtes straks, da Planter og Dyr kom tilstede. Udviklingen gav Græs i Vesteregnet, Skov i Østeregnet, baade Græs og Skov i Midtjylland. Derfor blev ogsaa Dyrelivet usædvanlig rigt, Livsbetingelserne for Mennesker overordentlig gunstige.

Allerede under den første Bosættelse, medens hele Landet laa ledigt, Valget var frit, foretrak Folk Midtjylland fremfor samtlige andre Pladser. Langt ud over Sletten i Vest og ind gennem Aabninger i lavstammet Skov mod Øst kunde Højderne ses. Dem skænkede Solen sit fulde Lys, gyldne blev de Morgen og Aften. Attraaværdigt maatte Bakkedragene forekomme paa Afstand. Og havde Menneskene naaet det eftertragtede Maal, kunde de ikke andet end føle sig tilfredse. Her sprang Vandkilder frem, her groede Græsset frodigt, Dyrene flokkedes tæt, Læ ydede Skraaninger og Lunde. En god Ting var det ogsaa, at man fra høje Bakker kunde orientere sig i Omgivelserne.

Arkæologiske Fund ved Gudenaas øvre Løb og i talrige andre

Faarup Sø set mod Jelling.

RONVIG FOT.

Aadale viser udstrakte midtjyske Bopladser, som er væsentlig ældre end de hidtil trufne Kulturer i Danmark. Gravhøje, bevaret i stort Tal, giver vor Egn det Oldtidspræg, der er et iøjnefaldende Træk i dets mærkelige sammensatte Væsen.

Fra hver gennemlevet Kulturperiode findes stedlige Minder. Primitive Jæger- og Fiskerfolk bliver Kvægavlere, hvad Græsset og Vandingerne ligefrem indbyder til. Siden faar Agerdyrkning Betydning; smaa Jordstykker hakkes, at man kan faa nødvendigt Brødkorn. Denne Hakkekultur, der vel hviler paa Trællehold, har to Steder efterladt tydelige Spor: Nordvest for Bryrup og Syd for Randbøl.

Trosforestillinger i Forbindelse med Kamphandling møder vi i Vingstedfundet, Soldyrkelse ved Mørupstenen, religiøse Cereemonier paa Balders Offerplads.

Handel og Samfærdsel sled dybe Veje; den gamle Drivevej Vrads—Bække er Hovedstamme i et vidtforgrenet, endnu paa-veligt Vejnet langs med og tværs over det midtjyske Strøg.

Samfundsdannelse, Retsvæsen og Styre aabenbarer Tingsteder, Storgaarde og Landsbyer os. Om Daad og magtfuld Udfoldelse taler Runestene fra Vissing til Bække. Kongedømme grundlægges, og Riget samles med Jelling som Centrum. Jernudvinding af Engenes Malmlejer varsler en ny Tid. Egnen er et blomstrende Kulturstrøg, alle Vegne træffes Vidnesbyrd herom.

Kirker bygges, Sogneskel fæstnes. Ualmindelig tæt placeres Kirkerne; mange maa falde igen. Hvad er Aarsagen? Kan Indholdet ikke længere fylde Rammen?

Der skete det grumme alvorlige, at Menneskene tog fejl af Naturen, gik bort fra Kvægavl, pløjede Græsset ned, optog Korn dyrkning i stor Stil. Straffen blev meget haard, længe laa den over vor Egn, gjorde alt næsten ukendeligt.

Det var Landsbygrundlæggelsen, som medførte Fællesdrift af Bymarken, og som til Forudsætning havde Hjulplovens Indførelse og udstrakt Kornproduktion, der fik saa skæbnesvangre Følger for Landsdele med overvejende Sandbund. Ved idelig Pløjning og uafbrudt Kornavl udmagredes Jorden totalt. Agre gik i Lyng eller, hvad der var meget værre, i Sandflugt. Forfærdelig har denne Sandflugt raset, spredt Ødelæggelse vidt omkring, lagt et dræbende Dække over Mark og Kær — omtrent en Gentakelse af Forholdet efter Istiden. Forposterne og Vestranden af Jyllands gamle Skovbælte nedbrød Vinden, Kreaturerne og Menneskene. Langt inde fra Hedens oprindelige Plads i Fladernes Dyb, hvor Solen gik ned, kom nu Lyngen, vældigt bredte den sig ud. Det dyrkede Areal omkring Landsbyer og ældgamle Bebyggelser paa Højdedragene og ved Aaløbene blev stadigt mindre. Ødelæggende Krige, fjendtlige Indfald, Pest og Skattetryk kom til. I den bitre Kamp mod alt dette maatte Vesteregns Folk bukke under.

Da Kulturudslættelsen i Jyllands Midte ved ca. 1700 var saa vidt fuldbyrdet, at Lyngen raadete paa Størstedelen af Landbrugets og Storskovens tidligere Pladser, kom der Ro over Landskabet — det milevide Ødes tunge Ro. Udviklingen var

Norup Kirke.

KONVIG FOT.

SIGNE MORTENSEN FOT.

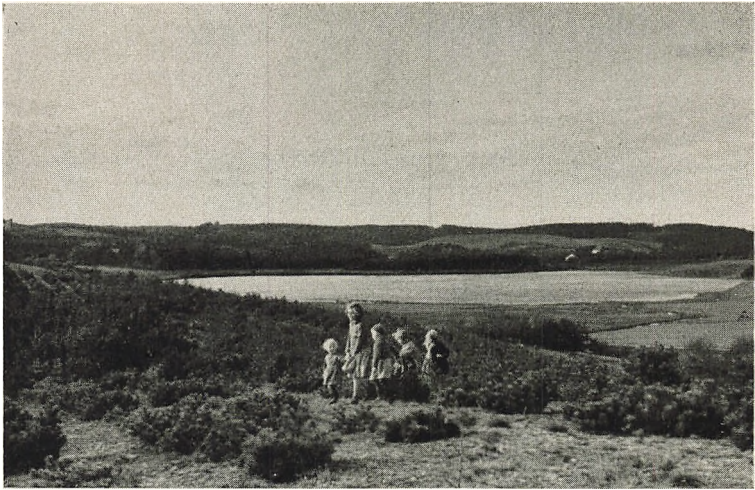
Gl. Eg, Skovkant i Lindeballe.

sat Tusindaar tilbage. En Rejse ad Halvøens gamle Folkevej blev nu fra Bryrup til Bække en næsten uafbrudt Hedevandring. Hvor man saa hen, laa Lyngens mørke Flor som Sorgens Tegn over nedkæmpet Land.

Det maatte være bedre Tidens paatrængende Op-gave at søge Generobring sat i Gang. Efter mange forgæves Tilløb til Opdyrkning indkaldtes 1759—60 og følgende Aar nogle tyske Nybyggere, som paa Randbøl Hede og Alheden fik overladt Boliger

og Jord. Statens Hedekolonisation var dermed begyndt, Skovplantning fulgte efter. Man erfarede snart, det skulde have været omvendt: Skov først, Opdyrkning senere — selve Naturen maatte jo ændres, og Midlet hertil var Trævækst. Arbejdet skred tungt frem, men lykkedes dog, trods uhyre Vanskeligheder, Ofre og Savn. Skuepladsen var atter de midtjyske Egne, den gamle Kamplinje, hvor modsatte Kræfter mødtes i Dyst, der fulgtes af alt Land og Folk.

Den storstilede Skelflytning fra Øst til Vest, Genrejningsværket paa tabt Grund blev gennem de sidste Menneskealdre et af vort Lands vigtigste indre Anliggender, en Sag, der efterhaanden greb alle Samfundslag, fandt stridende Partiers Interesse, løftede Sindene ud over Dag og Sted til enigt Fællesvirke for Fædrelandets Gavn og Pryd — opdrog det danske Folk. Netop fordi Land og By, Øst og Vest har Part i Fremgangen, ser man hen til vor Egn. Den interesserer enhver — nu som fordums virker Midtjylland dragende paa Mennesker. De kommer for at se, og de undres, naar de ser. Undren er Forstaaelsens Moder, Historien dens sande Vejleder. Forkundskaber er nyttige, Oplevelse og Glæde deres Løn.

Bryrup Sø.

RONVIG FOT.

Nu kan vi begynde vor Vandring i Horsens og Vejle Vesteregn.

— — —

Hvor Grænsen ligger mellem de to Nabokøbstæders Interesse-Territorium blev aldrig geografisk bestemt; historisk, d. v. s. hævdmæssigt, skulde Horsens gribe langt ned i Sydvest til Brande, Give, Nykirke, Givskud, Hvejsel, idet disse Sogne søgte Horsens, fordi Vejene til Vejle var saa yderst elendige. Under Nedgangs- og Stilstandsperioden betød det kun grumme lidt, hvor Vesteregnen gik hen med dens fattige Afsætning og ringe Købeevne. Efter at Forholdet er ændret, faar Byerne følge den gamle Regel: »Mand tager hvad han med Rette kan overkomme«. For Resten maa det erkendes, at baade Horsens og Vejle har ydet Vesteregnen uvurderlig Støtte paa Vejen opad.

Horsens Vesteregn.

»Højland med Skovensomhed« kalder H. C. Andersen Egnen omkring Himmelbjerget. Højlandet fortsætter ned forbi Nørre Snede, Skoven standser før Bryrup, men Ensomhed følger hver, der søger den.

Just her faar man let det Indtryk, at Verden er stor, Mennesket lille, Vejen fremad lang. Højt ligger Sletten hævet op, en

Egekrat paa Gravhøj mellem Boest Mose og N. Suede.

RONVIG FOT.

Kuppel med Fald til fjerne Sider, hvor Skov danner Rand mod Himlens Blaa.

Netop saa glat og afrundet, saa renlinjet og gammelpæret bliver Jord ved stadig Dyrkning, naar den er skabt dertil. Gunstige Levevilkaar maatte allerede Oldtidsfolket finde paa Græsgangene mellem Velling Skov og Sørækken i Syd, som var rig paa Fisk, og bag Søerne — Langsø, Kvindsø og Kulsø — kunde lignende Forhold træffes. 135 Gravhøje er talt i Bryrup Sogn. Langs Søbredderne laa de Bygder, Menneskene forlod, da de flyttede sammen i Landsbyer. Placeringen af Velling og Løve midt paa hver sin Runding Nord og Syd for Søerne er typisk. Landsbyernes Folk har straks ved Grundlæggelsen taget hele det velegnede, pløjelige Areal i Besiddelse. Rammen er fastlagt med det samme, større Udvidelse senere umuliggjort.

En storslaet Udsigt byder Velling Koller og andre høje Punkter i Egnen. Naturens Skønhed kan ret iagttages fra Toget ad Horsens—Bryrup—Silkeborg Banen og fra Landevejen Silkeborg—Nørre Suede. Intet Hegn hindrer frit Syn. Overskueligheden og de store Drag udgør et Hovedtræk i dette Afsnits Karakter. Det er vel nok ogsaa derfor, mange Familier bygger sig Sommerboliger her. Det kan, naar Held følger med, ske uden Skade — de fylder kun lidt i Landskabet.

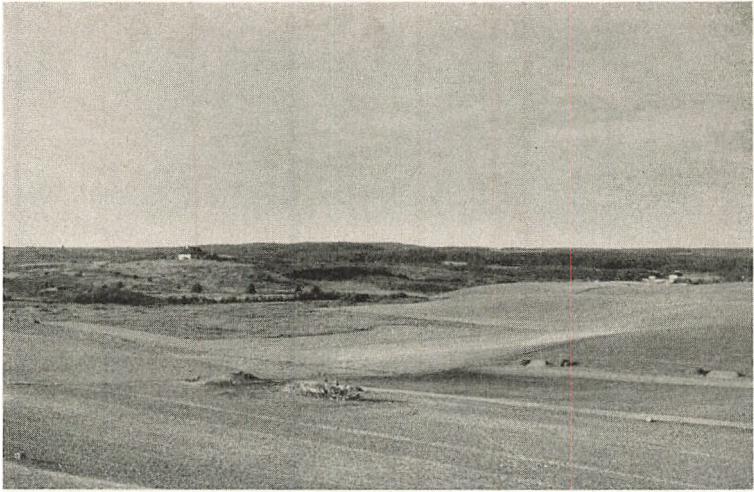
Vrads Kirke.

RONVIG FOT.

Undervejs mod Nørre Snede møder vi Nyskoven Kongsø Plantage, anlagt ca. 1899 paa Hede og udpint Agerjord. Ejer: Hostrup-Schultz. Plantagen ser velplejet og frodig ud og giver et smukt Billede af, hvad Plantning kan blive til. Tæt ved i Øst ligger Halle Sø.

Mærkelig oldtidsagtigt — med talrige Gravhøje paa hver Bakkeryg — er Egnen bag Boest Mose. Snart fører Vejen ind i Nørre Snede, mødes med den gamle Færdselsaare fra Viborg sydpaa. Vi kan vanskeligt forlade Silkeborgvejen uden at mindes de Rønnebærtræer, der som fint slyngede Guirlander har kranset vor Bane Mil efter Mil, en Pryd ikke mindst i Efteraarstiden, da Bærrene er modne og rødmer i Solllys langt frem ad Vejlinjen. Smaa og spinkle staar Træerne — hvor kan de være kønne i den Alder, gid Vejtræer aldrig blev store!

Fra Løve kan man komme til Vrads, Sognet med Plantage paa over Halvdelen af sit Areal — et Kendetegn paa bevæget Fortid. Kredsløbet er dette: rig Kultur i Oldtid og Middelalder (150 Gravhøje, Herredsting, Knudepunkt for Færdsel, Kirke, Landsbydannelse), Sandflugt, Ødelæggelse, Hede, Plantager. Vrads Sande vidner om Sandflugten; ca. 1000 ha uopdyrket Hede og ca. 4000 ha Plantage antyder Nedgangens og Generobringens Udstrækning.

Vrads Sande.

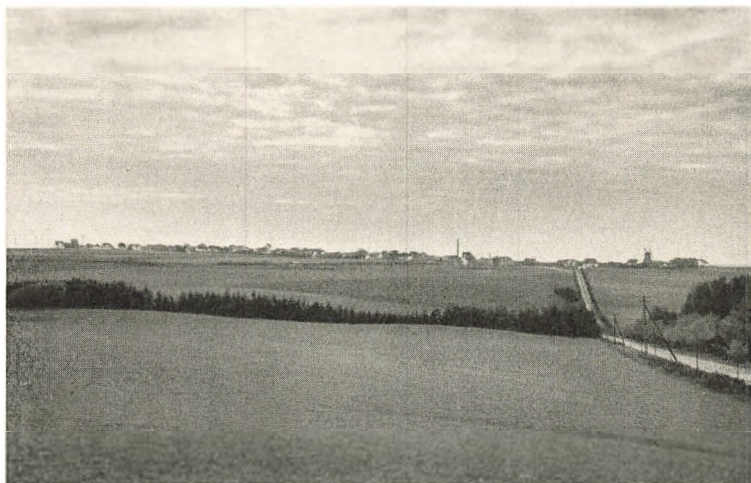
RØNVIG FOT.

Blandt de mange Plantager, store og smaa, har Skærbæk Plantage, fra 1898 og følgende Aar, faaet mere end almindelig Betydning, derved at Ejerne, Ingeniørfirmaet F. L. Smidt & Co., lod foretage en Række Forsøg med Gødning og andre Forsøgsarbejder, som skulde bidrage til Løsningen af vigtige forstlige Spørgsmaal. Store Hjøllund Plantage, ca. 700 ha, skyldes Greve K. Brochenhuus-Schack. Snabegaard Plantage hører ind under Palsgaard Statsskovdistrikt.

Vrads Kirke ligger særdeles malerisk. Et Museum ved det ejendommelige Hedeparti Vrads Sande viser gamle Ting fra Egnen. Pragtfuld er Udsigten over Slugter, Hede og Skove mod Nord og Øst og Vest.

Mellem Vrads Sogn og Viborgvejen breder sig den store Palsgaard Plantage, anlagt 1804 paa to øde Gaarde, Palsgaard og Søgaard, som var tilfaldet Staten for resterende Skatter. 1808 overtog Kongen henimod 150 ha af Snabegaards Jorder, og yderligere øgedes Plantagen med to tilgrænsende Gaarde, overtaget for Skatterestance samt en tilkøbt Ejendom. Palsgaardomraadet fik i Tidens Løb stor Betydning for Hedesagen og Egnen. Nu er her overordentlig smuk og værdifuld Skov.

Inde i Skovdybet, synlig fra Landevejen, ligger Hampen Sø, en Idyl, mange Mennesker fra fjern og nær søger til. Søen har,

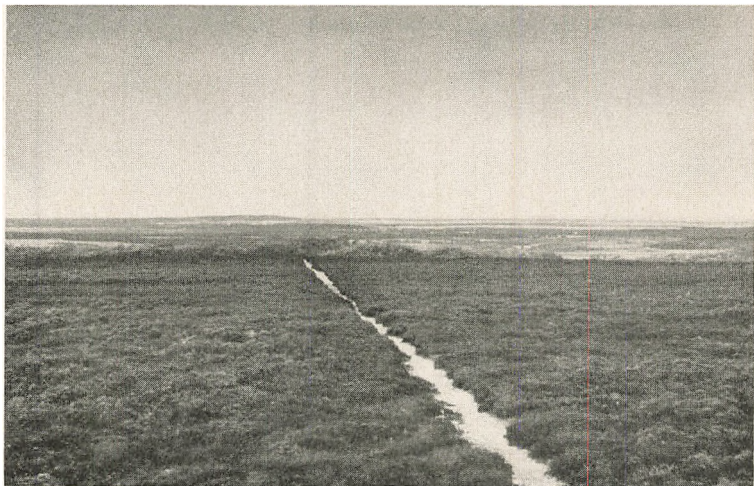
Udsigt mod Nr. Snede By.

RONVIG FOT.

siger Danske Atlas, »det sødeste Vand i Jylland«. Hvad der menes hermed faar staa hen.

Nu nærmer vi os Nørre Snede. Den gamle Landsby troner over en af de sværeste Bakkeknuder, midtjydsk Natur kan fremvise, og har fra hvert Synspunkt Himmel som Baggrund. Et Vartegn er Pladsen for Vejkending i milevid Omkreds, og det er vel ogsaa netop for Færdselens Skyld, Kirken lagdes saa højt. Gaarde og Huse maatte føjeligt følge efter, men de har tydelig nok Hang mod lidt lavere Terræn i Vest, hvor Egeskov gav nogen Beskyttelse for Blæsten. Imidlertid delte dette Bolværk Skæbne med andre udsatte Skovhoveder, Byen laa da nøgen tilbage. Først hen imod vore Dage fik Nørre Snede rigtig Vækst, voksede sig stor omkring de mange Veje, der her mødes og skilles: Viborg—Vejle, Silkeborg—Vejle, Horsens—Ringkøbing. Jernbanerne Rask Mølle—Ejstrupholm (Sidebane til Horsens—Tørring Banen) og Langa—Silkeborg—Bramminge gaar gennem Sognet, førstnævnte har Station i Nørre Snede.

*En stor, graa Stenblok er rejst for at vise Vej efter Viborg og Silkeborg. Den minder os om, at vi savner en anden køn Kæmpesten, som 1901 rejstes i Vejkrydset foran Kirkegaardshjørnet, men som nylig er fjernet fra Pladsen, der dog ellers passede saa glimrende godt. Indskriften: »I Aftes kom den

Lyng- og Egekrat, Brande-Ejstrup.

RØNVIG FOT.

jyske Post med Nyt fra Nørre Snede», hentydede til en lokal Krigsbedrift 1849, men udtrykte — videre opfattet — paa ramrende Vis Stedets Stemning. Det var her, man spurgte Nyt. Naar prustende Klepperter trak Jyske Postvogn, Datidens Lyn-tog, over Halvøens Bakkehvælvning til Vederkvægelse i Snede Kro, naar Flokke af Stude, Lam og Gæs søgte Hvile under samme gæstfrie Tag, Kræmmere og Godtfolk, Herrer og Svende satte Fod under Bord, er der ført aabenhjertig Tale, megen dulgt Snak — spredt igen blev alt dette for Vesteregn og Østeregn, for Nordland og Sønderland til Nyt fra Nørre Snede.

Sognet har haft en meget tæt Oldtidsbosættelse, hvad Mindesmærker viser; der kendes ialt ca. 400 Gravhøje.

Nedergaard Plantage, Syd for Nørre Snede By, skyldes hovedsagelig Lensgreve Ludv. Holstein-Holsteinborg, som fra 1858 stærkt udvidede og forbedrede et ældre, forblæst Skovparti paa Bakkeskraaningens med Fald mod Syd. Nu er Plantagen delvis udstykket.

Ejstrup Sogn fylder godt i Landskabet Vest for Nørre Snede. Mere end hundrede Oldtidsmindesmærker siger os, at Egnen tidligere har været ret tæt bebygget, navnlig mod Øst findes tarige Gravhøje. En nedbrudt Kirke paa »Kirkebakken« ved Krejbjerg og store Hedestrækninger antyder lignende historisk Skæbne som den, der overgik Vrads Sogn.

Dybdal ved Hundshoved.

RONVIG FOT.

Ved Opdyrkning og Plantageanlæg er meget betydelige Jordarealer dog igen bragt under Kultur. Gludsted og Nørlund Planterager hører til Palsgaard Statsskovdistrikt. Ind efter Brande ligger det smukke og ejendommelige Tykskov Krat, ligesom Hastrup Krat Rester af gammel Egeskov.

Skjern Aa er naaet. Ung endnu, men kraftig af sin Alder falder den ud i Hastrup Sø, yndig kommer den os i Møde, idet vi stiler mod Øst. Ensø, Kulsø og Rørbæk Sø, alle rige paa Fisk, binder Skjern Aa sammen, et blinkende Baand i Dalens Bund. Mindre og mindre bliver Strømmen, helt spinkel oppe ved Udspringet. Men hver Sø har sine Kilder, baade skjulte og synlige; i fælles Løb kan de trække Møllehjul — Hastrups og Vesters. Til Nord løber Lyngen langs ad Land, Tyregod—Vester —Nykirke-Siden bærer Trævækst; dog »Lundene er kun saa faa, og Buskene er kun saa smaa, og Bøgen staar i Stampe«. Det er Skjern Aa Dalens øvre Afsnit nær Vandskellet, Grundtvig mindes i Sangen om Jylland:

Men langs med Heden Bække smaa
 sig klare, vævre vinder,
 de mødes tit til mægtig Aa,
 og tit i Sø de rinder;
 der leger flinkt de Fiske smaa,
 og Møllehjul i Dammen gaa
 og varmer haarde Stene.

Brande Aa.

KONVIG FOT

Fager er den solfyldte Dal, en aaben Port gennem storslaet midtjysk Natur, mærkelig at se. Saa godt som fra en og samme Plet under Portens Tærskel vælder Skjern Aa og Gudenaas ud. Hver til sin Side stræber de straks mod dyben Hav langt borte bag Hvide Sande og Randers Fjord, favnende Halvøens fulde Bredde. Oldtidens Folk flokkedes her. Gravhøje og Fund viser deres Færden. Fra en stor Boplads ved Havstrup Sø og fra flere lignende Boplads nedefter Tørring og forbi Aale er de betydningsfulde Iagttagelser gjort, hvorpaa Betegnelsen »Gudenaakulturen« hviler. Nutidens Bønder er flyttet op paa høje Marker. Og Storfærdselen gaar uden om Stedet. Mennesker, som kører paa brede Veje, men ikke er bange for smalle Spor, kom herved! Brug medbragt Kortmateriale og find saa selv alle nævnte Seværdigheder og de mange flere unævnte. Glem ikke Dybdal, hvis tydelige Vandflodsterrasser bedre end geologiske Værker forklarer det Fænomen, at Dalfuren tager Form af Vandstrømmens Omfang: bred oventil efter Smeltevandets Behov i Istiden, smal forneden, siden Afvandingen krævede mindre Plads. Opsøg Enebærbuskene og Udsigtspunkterne, dvæl i Stilheden og nyd den Fred, Egnen tilbyder. Det er os ikke beskaaret nu om Stunder at opdage nye Lande, gaa derfor selv paa Opdagelse i det smaa — ret beset det vidunderligt store.

Rørbæk Sø.

KONVIG FOT.

Selv om Skjernaa—Gudena Dalen (1765 kaldt Storemose) synes ganske dyb, ligger dens Bund dog ret højt: 63 Meter over Havet, og Gudena har derfor straks en rivende Strøm. I Begyndelsen er Faldet 2 Meter paa hver Kilometer, og under hele det øvre Løb indtil Vestenden af Mossø falder Vandet 41 Meter. Dybt er Flodlejet slidt ned, store Jordmasser skyllet væk, stejle Brinker staar tilbage. Hvad Aaen fik ført bort fra Bakkeskraaninger, ligger bundfældet i Søer og Sumpe, som derved lidt efter lidt blev faste og frodige Engdrag langs Gudenaas Sider. Det er disse brede Grønninger, der præger Egnen mellem Tørring og Uldum. Andre Partier i Oplandet bærer Mærke af Nedslidningen.

Dristigt svinger Gudena mod Nord, bringer os nær vort Udgangspunkt ovenfor Bryrup. Skønt rundet ligger Landskabet Vest for Horsens, Midtjyllands kuplede Bryst. Talrige Slægter er næret her fra fordums Tid, aldrig kan det glemmes: stadig drager Strøget Mennesker til sig.

Vejle Vesteregn.

Karakteristisk for Egnen vestom Vejle, det vidtstrakte Landskab mellem Skjernaa—Gudena Dalen og Randbøl Hedes Syd-kant, er Terrænets Tilbøjelighed til at opløses i forskellige Af-

Ø. Nykirke.

RONVIG FOT.

snit, hvor Øst—Vest førende Bakkedrag med ret skarpe Rygge danner Synsrind, der skiller den ene Horisont fra den anden. Vi træffer ikke her de jævnt kuplede, svære Drag som mellem Velling og Hammer, ikke en Højslette, men et temmelig sammensat, af Bakkerækker og brede skaalformede Lavninger præget Landskab. Der var noget færdigt, afklaret, ældre over Nordlandets Overfladeformer; det sydlige Midtjylland gør gennemgaende et yngre, mindre afglattet Indtryk. Aarsagen er ingenlunde, at Vinden i sin Tid var blidere mod Vejle Vesteregns Jorder, tværtimod; Forholdet hidrører navnlig fra, at det glattende og bevarende Element, nemlig Leret, ikke var tilstede i særlig stor Masse, da Opbygningen stod paa, og det skulde have været brugt. Følgen blev ogsaa, at vi fik mere mager Overflade. Den forholdsvis sene Opdyrkning hernede og de omfattende Naaletræsplantninger med skarpt afsluttede Ud-kantsrande bidrager væsentligt til at give adskillige Strøg et uroligt Træk. Det er dog kun nærved og nedenfra betragtet, vi faar saadant Billede frem. Fra Højderyg og Bakketop gives vidunderlige Udsyn over rene Linjers Sammenspil til Harmoni i den store Stil, man aldrig glemmer, naar man har fattet dens Væsen.

Vi kan — ret symbolsk — begynde og slutte en Vandring

Thyregod Kirke.

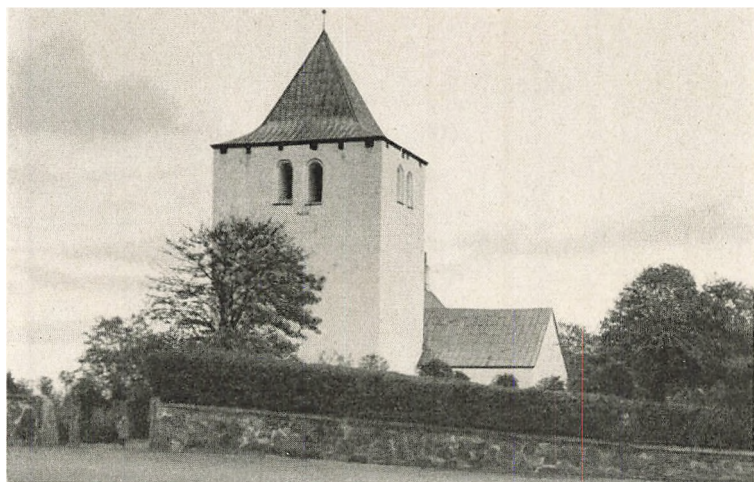
RØNVIG FOT.

Vejle Vesteregn rundt ved fredede Arealer, henholdsvis i Nykirke Sogn og paa Randbøl Hede. Førstnævnte Sted drejer det sig om et smukt Parti af Drivvejen, hvor ældgamle Spor er slidt dybe indimellem og forbi et Par Gravhøje, der rimeligvis har tjent som Sigte for Færdselens Retning over Skjern Aa i Vandskel-Dalens Bund. Et sjældent Mindesmærke, indrammet af ejendommelig Natur: Lyngbakker, Egekrat, Eng og Mose er her bevaret. Blot nu ikke ivrigt spøgende Planer om Vej-anlæg fra Hundshoved sydpaa skal blive virkeliggjort netop gennem det fredede Terræn, for saa ødelægges vel nok Idyllen!

Længere oppe ad gamle Viborgvej ligger Øst for Tinnet Krat en anden fredet Plet, den gamle Vejspærring »Margrethediget«. Der er desuden god Udsigt til, at meget betydelige Dele af det store Tinnet Krat i overskuelig Fremtid lægges under Fredning. Da vil Nykirke Sogn faa Ære for hæderfuldt Værn om dyre Minder og herlig Natur.

Det lønner sig at besøge den højtliggende Kirke, hvis lysende Rejsning og centrale Placering syntes ældre Tid saa iøjnefaldende, at Sognavn opstod heraf. Mellem Kirkebanken og Kollemorten, hvor man paaviser en nedbrudt Kirke, passeres en gammel Vejvisersten, som peger mod Viborg og Kolding. Ensom og upaaagtet, graa af Mos og piskende Blæst fører den spildt

Brande Kirke.

ROSVIG FOT.

Tale. Man *kan* endnu naa Viborg og Kolding ad denne Midtjyllands forladte Færdselsaare, men i Almindelighed vælges andre Ruter. Stenen har faaet Tilføjelsen Vester Mølle, dette mere lokale Sving tog mange. Dybe Hulveje er dannet gennem Egekrat ned ad stejle Slugter mod Vester Mølle og Rørbæk Sø, som vi atter genser, denne Gang fra Nord. Lige køn er Søen fra begge Sider. Fordums skal der have ligget en Borg paa Søbanken. C. A. Thyregod, Egnens Digter, har skrevet herom. Romantik og Historie blandes sært omkring Søens Bredder. Sikker er Hovedgaarden *Rørbæk*, mange Adelslægter nævnes som Ejere: Lindenov, Gøye, Rantzau, Bille, Skram og Krabbe. *Risager* var før en kendt Herregaard, der bl. a. skal have tilhørt Peder Skram til Urup. En Del af den forlængst udstykkede Gaards Jorder langs Søens Nordside er nu prægtig Naaleskov, et Minde om afdøde Fiskeriinspektør Løfftings Virksomhed i Egnen.

Over Vester, hvis lille romanske Kirke ligger godt gemt i Granplantage, drager vi mod Tyregod; ved Tyregodlund ses Præstegaarden, hvor N. F. S. Grundtvig tilbragte noget af sin Barndomstid. Talrige Plantager spredt over Terrænet langt ud vidner, at Sognet før var lyngdækket. Her har den vordende Digter set »Jydesvenden et lille Korn til Fugle smaa om Vinter-

Sandfeldt Bjerger.

RÖNVIG FOT.

dag udskifte«, haft den Oplevelse at høre »en Urkok gol i Dagningen mod Gyldensol alt paa den brune Hede«. Stemningen fra »Jyllands Pris« kan godt findes endnu. Vestlig i Tyregod Sogn ligger Hastrup, tidligere en Hovedgaard, siden Vandmølle, ingen af Delene i vore Dage, men Naturskønheden omkring Skjern Aa og Hastrup Sø er bevaret. I Hastrup Plantage, som hører under Randbøl Statsskovdistrikt, har Statens forstlige Forsøgsvæsen nogle interessante Prøveflader.

Brande Sogn udgør det vestligste Parti af Strøget langs Skjern Aa, der hører til Vejle Vesteregn. Hele Strækningen gennem de fire Sogne Øster Nykirke, Vester, Tyregod og Brande viser samme Udvikling gennem Tiderne: rig Oldtidskultur, paafølgende Nedgang og Stagnation indtil nyere Opsving indlededes. I Nykirke Sogn findes 270 Gravhøje, i Vester 90, i Tyregod 250 og i Brande ca. 200 Gravhøje. Nævnt er den nedbrudte Kirke i Kollemorten, Ø. Nykirke nuværende Sogn; Tyregod Sogn har ligeledes en ødelagt Kirke: Sættorp i Dørken. Udviklingslinjen er den almindelige. For Brandes Vedkommende ses den endda tydeligere, eftersom Jorden her mange Steder blev omfattende Flyvesandsarealer, bl. a. Alkjærhøj Sande og Hyvild Sande. Naturligt bliver det da at vente storstilet Virksomhed med Plantageanlæg og Hegnsplantning. Kratlund,

Brande, Hyvild, Sandfeld og Sandfeldbjerg udgør de største af et stort Antal Plantager spredt over Sognet. I Læ fra disse Plantninger grønnes Marker paany, og Sognet er kommet til Kræfter som fordums. Intet Under, at Dalgas og Hedeselskabet mindes her. Jernbaneanlæg og moderne Vejnet har bidraget betydeligt til Fremgangen. Brande blev en stor Stations- og Forretningsby, som efterhaanden fik Købstadspræg. Sandfeldbjerg byder paa en Udsigt, som det lønner sig at nyde; i Nærheden ses interessante Udgravninger fra Brunkulsbrud. Paa Vej mod Sønder Omme passerer Blaahøj; Nordvest i Sognet ligger Bakkepartiet Barslev Knap, hvor der er vid Udsigt til alle Sider, Brande, Blaahøj, Skarrild og Sønder Omme støder sammen her. I Blaahøj Sogn drives stor Tørvefabrikation.

Sønder Omme Sogn søgte i gamle Dage til Kolding, men forlængst har Vejle Købstad inddraget det store Sogn under sit naturlige Opland. 144 Gravhøje antyder Oldtidsbebyggelsens Omfang langs Aaløb og ved grønne Lavninger; mange Plantager, store og mindre, viser Landvindingen, hvorigennem Jorderne er frugtbargjort: Skovsende Plantage, A/S Sønder Omme Plantage, Vestergaard, Kirkeby, Guildal m. fl. En ikke ubetydelig Del af Arealet er dog endnu Hede. Juellingsholm er en gammel Herregaard, navngivet efter Ejere af Slægten Juel. Syd for Aaen Statens Arbejdshus. I Nutiden er Sønder Omme atter blevet et Samlingssted for Jægere og Fiskere. Ved Filskov laa Østerby Kirke — ingen Oplysninger af skriftlig Art siger noget om Tidspunktet for Kirkens Fald. Syd for Filskov By ses nær Vejen til Grindsted et Par interessante gamle Faarefolde i Heden: Digeindhegninger.

Geologisk interessante er en lang Række Sandbanker tværs over Mosearealet Simmel i Ringive Sogn.

Give Sogn havde i gamle Dage de tre Hovedgaarde Donne-
ruplund, Søndersthoved og Hestlund; 300 Gravhøje. I Læ af Bakker og Plantager ved Vejle—Holstebro-Banen har Give By vokset sig stor. Mindesmærke for Fr. VII overfor Torvet, Dragon Niels Kjeldsens Grav med Mindesmærke paa Kirke-
gaarden. I Farre, Give Sogn, nedbrudt Kirke.

Hvor Landevejen Vejle—Brande—Herning skærer gamle Viborgvej Syd for Kollemorten voksede Givskud frem. Velegnet var Jorden til Græsgang for Oldtidsfolkets Kvæg (275 Gravhøje), men ringe skikket til Agerdyrkning; Sognet blev øde

Jelling, Gorms Høj.

ROXVIG FOT.

Hede, nu »lodden« af Bjergfyr og Hvidgran, som lidt efter lidt baner ædlere Træarter Rodfæste. Herredstinget holdtes her; i Galgebanken traf man 1936 Hovedskal og Skeletdele af en

Runestene i Jelling.

ROXVIG FOT.

ung Kvinde — et Vidnesbyrd om, at Øvrigheden ikke forgæves bærer Sværd.

Gadbjerg laa ogsaa ved den store, alfar Vej. Kirketaarnet tjente som Vejmærke ligesom i Nord Nykirke og Snede paa hver sit tilsvarende »Bjerg«. Herregaarden Store Revstrups Historie kan føres tilbage til 1426. Tykhøjets Krat, er nu en Naaletræsbevoksning under Statsskoven Gjødning. — Nedbrudt Kirke ved Klavsholm, »Gadbjergs ældste Kirke«. Hvejsel har god Jordbund, var ligesom Langskov, Kollerup og Vindelev Sogn placeret paa den rigtige, d. v. s. østlige Side af Skellet mellem Øster- og Vesteregn, var vel oprindelig Skov. I Hvejsel Hovedgaarden Mindstrup, i Langskov Sogn Hvolgaard, i Kollerup de to Hovedgaarde Skovgaard og Brandbjerg.

Om Jelling — Kongebyen med Gorms Høj og Thyras Høj, Lille Runesten og Store Runesten, Harald Blaatands Hjemstavn, hvorfra Riget blev samlet, Danerne kristnet, Norge inddraget, Herredømme over Nordtyskland grundlagt — om Jelling kunde der skrives flere Aarbøger fulde. Paa Lille Runesten staar: »Gorm Konge gjorde dette Gravminde efter Thyra, sin Kone. Danmarks Bod«. Haralds Sten siger: »Harald Konge bød gøre dette Mindesmærke efter Gorm, sin Fader, og efter Thyra, sin Moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde Danerne kristne«.

Herligere Mindesmærker ses ikke i Danmarks Land, det Land, hvis Navn her nævnes første Gang i dansk Skriftsprog. Vi kan kun sige: kom selv og se, lyt saa dernæst ærbødigt til Historiens Tale paa dette Sted — man gaar altid rigere fra Jelling, end man kom. Virkelig Glæde er tilmed beredt os gennem et stort og dygtigt Arbejde med Højenes Frigørelse fra alt for nær Bebyggelse. Og Kirken er blevet grundigt og smukt istandsat 1935—36. Læg endelig Vejen over Jelling! Syd for Byen Faarup Sø og den gamle, nu udstykkede Faarupgaard, hvis Hovedbygning ejes af Københavns Kommune: Rekreationshjem.

Lindeballe Sogn afgiver ogsaa baade rigeligt og godt Stof til lang Skildring. De højtliggende Jorder er for en stor Del dækket af gammel, oprindelig Løvskov, blandet Eg og Bøg — et Parti kaldet Troldeeskoven er fredet; rig paa sjældne Vækster og Hjemsted for mangeartet Insektliv, er Skoven et yndet Omraade for Samlere. En middelalderlig Teglovn findes Vest for Kirken, Smelteovne for Jernudvinding er truffet flere Steder.

SIGNE MONTENSEN FOT.

Gl. Vejspor forbi Hamlets Høj paa Amlund Hede ved Aast, Lindeballe Sogn.

Paa Amlund Hede ligger Firehøje, hvor Kong Hamlet skal være gravlagt. I Skellet mod Nørup Sogn under Møllebjergs Læ har Oldtidens stedlige Mennesker hegnet en Offerplads til Baldersdyrkelse. Fra Geodætisk Instituts Maaletaarn paa Møllebjergs Top kan følgende Punkter ses: Rangtang ved Gram i Sønderjylland (Afstand 53 km i Luftlinje), Skamlingsbanken (45 km), Troldmosebanke med Juelsminde (43 km), Ejer Bavnehøj (44 km), Nørre Snede (25 km), Momhøj i Retning af Holstebro (43 km), Østtarp ved Ølgod (45 km), Grimstrup uden for Esbjerg (50 km) — kort sagt: Møllebjergs Horisont naar fra Hav til Hav, dækker Halvøen tværs over. — I Aast er der en fredlyst Kirketomt med Ruiner af Amlund Kirke.

Nørup By ligger smukt paa Bakkeskraaning mod Engesholm Sø, ved hvis sydlige Bred Engesholm Slot, Knud Brahes skønne Renaissancebygning, siden 1593 har prydet Egnen. Efter Tradition skal Tegning og Plan til det i flere Henseender ejendommelige Bygværk, en bred 2-Etages Hovedbygning med fire svære Hjørnetaarne, skyldes Bygherrens Broder Astronomen

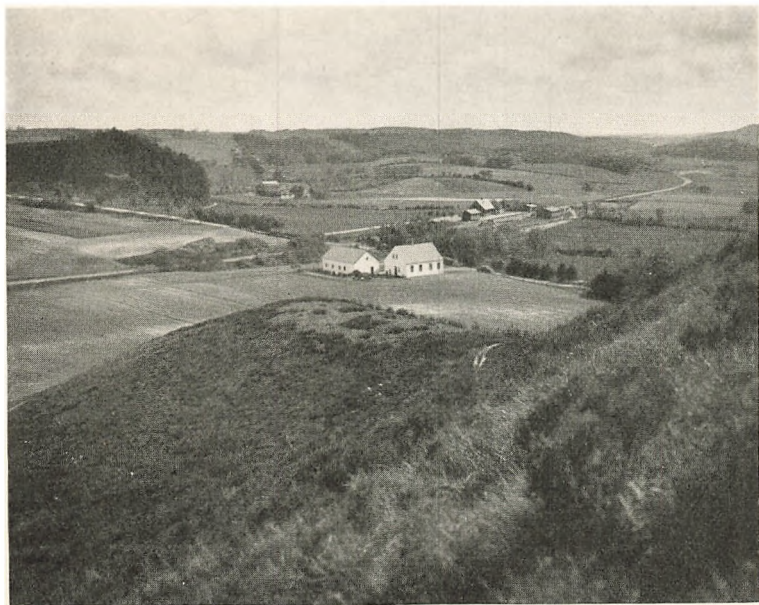

Bredsten Kirke.

RONVIG FOT

Tyge Brahe. Gennemgribende Istandsættelse i første Halvdel af 1700'erne (Gerh. de Lichtenberg) ændrede meget ved de oprindelige Enkeltheder. Nu er Engelsholm Jorder udstykket. Men Slotet staar tilbage som Minde om Adelsvældens svundne Storhedstid. Af Engelsholm Dyrehave og Godsets store Plantage er Skovejendommen Nøruphus oprettet. Iøvrigt præges Sognet af Gjødding Statsskov (mange gamle og meget tykke Træer er en sand Seværdighed) og Gjødding Vandmølles Skovstrækning. Ved Vejen fra Nørup By til Landevejen Vejle—Varde ses en Mindesten for afdøde Kammerherre C. Bech, Engelsholm. Over Sognets sydlige Del fører et Strøg med ca. 75 Gravhøje. Rundt om en usædvanlig bred Høj Syd for Mørup afdækkedes i sin Tid en mægtig Stensætning i Dobbeltrække; fra dette mærkelige Oldtidsminde stammer Mørupstenen med indhugget Solbillede, nu i Nationalmuseet — Høj og Stensætning er siden helt ødelagt.

Bredsten Sogn vender sit smilende Østeregns-Ansigt mod Vejle. Kærbølling Banker og Skraaningerne nedefter Kjeldkær og Vingsted hører til Vejledalens smukkeste Partier, men var længe en næsten uovervindelig Hindring for kørende Færdsel. Det blev Amtsvejnspektør Kiddes stolte Bedrift at gøre disse Stigninger og Fald farbare. — I Ravning har der vistnok været en Kirke, som tidlig blev forladt.

Vejledalen. Bakker ved Lihmskov St.

KONVIG FOT.

Fra Vingsted Mølle dams gaadefulde Dyb optoges for snart hundrede Aar siden et stort Antal itubrudte, ild- og kampmærkede Vaaben, Beslagdele af Vogn- og Seletøj m. m. Tæt herved har man i 1936 paa Vejle Aas græsgrønne Bred under Skovens Hang indrettet en ypperlig Idrætsplads.

I nuværende Ødsted Sogn, hvor igennem Bredsten—Kolding Vejen fører, laa tidligere Yding Kirke — nævnes øde 1545.

Egtved Sogn længere mod Sydvest omkring Vejle—Esbjerg og Kolding—Grindsted Vejene er flere Steder stærkt oldtidspræget; i Sognet kendes 260 Gravhøje. Under Rester af Storehøj Nordvest for Egtved Kirke fremdroges 1921 det overordentlig interessante og videnskabelig betydningsfulde Fund, hvert Barn kender under Navnet »Egtvedpigen«: Stammekiste af Eg med velbevaret Kvindeligt, Tøjrester, Smykker og Toilet-sager. — Hele to nedbrudte Kirker har man her fundet Ruiner af: Karbjerg og Øster Torsted.

Vi er nu naaet ud i de Egne, Blicher tænker paa, naar han saa mageløs anskuelig skildrer Overgangen mellem Østeregn og Vesteregn: »Dalene bliver dybere, Bakkerne brattere; Skovene

Randbøl Kirke.

HØNVIG FOT.

ser ældre og mere affældige ud, mangt et sivgroet Kær, mangen med kort Lyng bevokset Jordplet, store Sten paa de højryggede Agre — alt vidner om ringere Kultur og mindre Befolkning. Smalle Veje med dybe Hjulspor og høje Balkler i Midten hentyder paa mindre Færdsel og Samkvem mellem Beboerne. Disses Vaaninger vorde mod Vesten alt slettere og slettere, lavere og lavere, som om de dukkede sig for Vestenvindens voldsomme Angreb. Lige-

som Hederne bliver hyppigere og større, bliver Kirker og Byer færre og længere fra hinanden. ... Store lynggroede Moser, skodsløst og ødselt behandlede, siger os, at her nok af dem.»

Det er maaske Kolonierne og Plantagerne paa Randbøl Hede, Blicher har villet se, idet han fra »det dejlige Fyens Land« lægger Vejen mod Vest og »i Førstningen« finder »Halvøens Skikkelse« »beslægtet med Øerne«, men senere, ja ret snart, opdager den tydelige Forskel. Digteren kendte jo de tilsvarende Kolonianlæg og Plantageforsøg i sin Hjemegn nær Alheden.

I væsentlige Træk kan vi genkende vort Landskab efter Mesterens hundred Aar gamle Billede. Hvor er Dalene dybere, Bakkerne brattere, Skovene mere affældige end ved Nybjerg Mølle, Bindeballe, Spjarup og Lie, mellem Egtved og Randbøl? Opsøg, Turist, disse Partier — gaa, kø, rid ad Vejen mellem Limskov—Egtved, mellem Egtved—Bække, mellem Egtved—Randbøl, mellem St. Rybjerg—Bindeballe—Randbøldal! Det vil da forstaaes, at ogsaa denne Egn har kunnet bevæge en Digters Aand til sandt og gyldigt Udtryk. Blicher her, Grundtvig i Tyregod-Vester, H. C. Andersen oppe mod Nord: hvad kan Vejle og Horsens Vesteregn forlange mere!

Og saa er vi paa Randbøl Hede, Fladen under fjerne Bakke-
drags og store Plantagers Horisont, Fladen, som, før Koloni-

Staldbakkene — den fredede Del af Randbøl Hede.

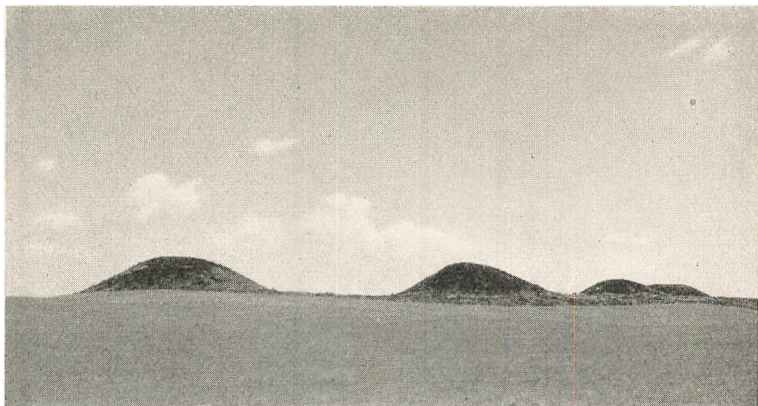
RØNVIG FOT.

sationen og Skovplantningen begyndte, naaede næsten fra Kolding til Sønder Omme, nu passende afgrænset — ca. 1350 Tønder Land fredet.

Ud over Randbøl Hede slynger sig Linjer og Brudstykker af ældgamle Veje: Viborg, Bække, Foldingbro, Slesvig, Vorbasse Studevej, Vejle—Ribe, Kolding—Vestjylland. Uforandret fra henfarne Dage henligger Vejene Spor ved Spor — 60 til 100 sideløbende Baner ses endnu — som de blev traadt af »Konger, Kæmper og andre«. Anders Sørensen Vedel har — 1591 — ført Randbøl Hede ind i dansk Litteratur med de malende Strofer om Kong Valdemars ilsomme Ridt:

Der han red over Randbøl Hede,
da fulgte ham femten Svende.

Øst for St. Rygbjerg staar paa en lav Høj en af Danmarks mærkeligste Runesten, rejst over en Kvindes Grav: »Tove Bryde rejste denne Sten efter sin elskede Turgunn. Meget længe monne disse Brydens Stave leve«. Hist og her paa Heden hæver sig lyngklædte Høje. I Randbøl Sogn findes tilsammen over 300 Gravhøje.

»Firhøje« paa Randbøl Hede.

RØNVIG FOT.

Sjældne Plantearter og et særegent Dyreliv giver Randbøl Hede Ophold, storslaaet Naturskønhed, Vidde og Fred byder den sin Gæst. Mærkelig er de sammensatte Terrænformer, dannet af Istidens Smeltevand og Sandflugt. Flyvesandspartiet Staldbakkerne er fremkommet umiddelbar efter Isperioden, hvad man kan se af den Omstændighed, at Oldtidsfolket har bygget en Gravhøj ovenpaa Klitformation. Fra nyere Tid stammer derimod de store Sandflugtsstrækninger i Frederikshaab Plantage, nu dæmpet ved Bjergfyrekultur. Alt dette Anskuelsesmateriale i Geologi, Naturvidenskab og Historie gør Landskabet til een stor, letfattelig, billedrig Lærebog. Paa Staldbakkerne har der formentlig været rejst en Oldtidshellighed, maaske uden Hovbygning, men med Stallen, Forhøjningen til Gudebilledet, staaende ude i det frie, saaledes som de oprindelige Anlæg ofte var. Langt borte fra har Folk kunnet se den ophøjede, i Solen lysende Staller — deraf Navnet.

Kort Nord for Randbøl Kirke — nær Vejen til Gjødning — ligger ogsaa en fredet Plet: Lyngareal med fire Gravhøje, Firhøje, og indenfor Kirkegaardsdiget findes Rans Høj.

Her vil vi høre Sagnet om Kong Ran: I ældgamle Dage levede i Randbøl Sogn en Konge ved Navn Ran. I sin høje Alder geraadede han i Trætte med Kongen paa Lundenæs i Aast, Lindeballe Sogn, og det kom til aaben Strid imellem dem. Kong Ran forskansede sig da i en Dal Nord for Randbøl, som endnu kaldes Kongsdalen, og oppebiede der sin Fjendes Ankomst.

Randbøldal Fabrik.

KONVIG FOT.

Dette skete i taaget Morgenstund, da Kongen paa Lundenæs nærmede sig fra Skoven. Men saasom han havde ladet alle sine Mænd udpynte med grønne Grene, lignede hans Hær en Skov, ved hvilken List de ubemærket nærmede sig Kongsdalen og overrumplede Kong Ran, som her fik sit Banesaar. Endnu vises paa Randbøl Kirkegaard Kong Rans Grav, og efter ham fik Byen Navn.

Sagnet gengives af Suhm og Thiele. Hos E. Tang Kristensen (Danske Sagn IV) lyder Beretningen saaledes:

To Konger havde Krig med hinanden. Den ene boede i Randbøl og hed Ran, den anden boede i Amlund og hed Amlæt. Amlæts Folk huggede Grene af Træerne og tog dem med, saa det saa ud som en vandrende Skov. Kong Ran tabte, og han selv ligger i en Høj paa Kirkegaarden lige Nord for Kirken, men hans Folk er jordede i de mange Høje, der er lige nord for Randbøl.

Hvor Vejle Aa i den dybe Dal kort Øst for Randbøl Kirke har stærkt Fald, anlagde Gerh. de Lichtenberg 1733 »Engelsholm Papirfabrik«, som senere omdannedes til Klædefabrik, der — flere Gange udvidet — fik væsentlig Betydning for Egnen. Den imponerende røde Fabriksbygning med 2 Længer, 3 Stokværk, Kamgavle og Taarn, den nærliggende lyse Hovedbygning i Palæstil og de talrige Funktionær- og Arbejderboliger er interes-

sante Rammer om en storstilet Virksomhed. Men desværre har Driften af Randbøldal Klædefabrik og Bomuldsvæveri (opført 1919) nu gennem adskillige Aar været standset. Gerh. de Lichtenberg og L. J. T. Grøns Navne er for stedse knyttede til Stedet. Grosserer Grøn, som 1871 erhvervede Randbøldal Fabrik og Randbølgaards Jordegods, oprettede heraf det Grønske Fideikommiss og skabte en Række pragtfulde Plantager — de gror.

Et Foretagende af anden Art pryder ogsaa den i sig selv saa skønne Dal: Friluftsbadet. Man kan næppe tænke sig noget kunstigt Bad have mere ideel Beliggenhed eller være bedre indrettet end det i Randbøldal.

— — —

I en kort Omtale af gammel Kulturegn med mange synlige Spor af Folks Færden og Virke maa den historiske Linje blive tydelig fremhævet, hvis nogenlunde Sammenhæng skal naas. Nutidsbilledet giver sig selv. Interesserede Læsere kan drage ud og se Virkeligheden, som den ligger aabenbaret i Landskabet. Men *hvorfor* alt blev netop saaledes, skulde Skildringen vise. Naar vort Hjem giver os Stolthed og Glæde, indbyder man frejdigt til Besøg. Opgaven vil da være at faa Gæsterne til at føle sig hjemme paa Stedet, saa de kan faa Part i Stoltheden og Glæden. Trygt tør vi sige: Kom hertil, det lønner sig at dvæle i midtjyske Egne mellem Bryrup og Bække!

FREDERICIA

MINDERNES BY — FREMTIDENS BY

Af S. P. N. SEJR

BLANDT Danmarks Købstæder er Fredericia absolut den mest særprægede. Medens Landets øvrige Byer voksede frem efter Tidens og Beboernes Tarv og Tykke med snævre Slipper, krogede Gader og Gyder, saa byggedes Fredericia efter Befaling af Konge og Rigsraad, anlagdes som Fæstning efter en kortlagt Byggeplan med brede og lige Gader, som skærer hinanden under rette Vinkler, og medens de fleste andre Byer nu udarbejder Byplan for fremtidig Bebyggelse og under store, økonomiske Ofre søger at forbedre Trafikforholdene i de nu alt for snævre Hovedgader, saa følger Bebyggelsen i Fredericia stadig den gamle Byplan, der tilfredsstillende alle de moderne Krav med Hensyn til Trafik, Lys og Luft i Gaderne.

Fredericia er en forholdsvis ny By, idet den først er anlagt i det 17. Aarhundrede. I Aarene 1627—29 havde kejserlige Tropper hærgnet og plyndret grusomt i Nørrejylland. For at værne Landsdelen mod slige ødelæggende, fjendtlige Indfald besluttede Chr. d. 4. at anlægge en Fæstning ved Lillebælt, men Vanskeligheder hindrede ham i at bringe sit Fortsæt til Udførelse.

Hans Søn, Frederik d. 3., tog Tanken op. Under Krigen 1643—45 var der bygget Skanser ved Bjergsodde, som havde vist sig bedre egnet til Forsvar end tidligere foreslaede Pladser ved Lyngsodde, Snoghøj og Skærbæk. Bjergsodde blev derfor valgt til Stedet, hvor Fæstning og By skulde bygges.

Med hvilken Energi man tog fat paa Arbejdet med Byens og Fæstningens Opførelse, ses bedst af de Forordninger, Kongen lod udgaa derom.

Den 11. December 1649 beordredes 9 jydskes Lensmænd til hver at levere 50 Spader, 50 Skovle og 100 Hjulbøre, »eftersom vi haver anordnet en Fæstning ved Bjergsodde i Jylland.«

27. December 1650 beordredes de jydskes Lensmænd, Kapitler og Rigsraader til at lade Bønderne arbejde paa Bjergsodde Skanse, eftersom Adelen har vedtaget »at ville til Fæstningsarbejde fremskikke en Karl af hver 100 Tdr. Hartkorn og hannem paa en fire Maaneders Tid underholde.«

9. Juni 1651 beordredes Anders Bille, Oluf Parsberg Gregers Krabbe, Mogens Høg og Henrik Rantzau til at have Direktion, Inspektion og Indseende med »den Fæstning, der skal bygges paa Bjergsodde, og hvorover Afrids gjort er.«

Den 13. April 1652 beordredes Jørgen Seefeld til at lade nedbryde Ullerup Kirke og flytte den ind til Frederiksodde, som Fæstningen kaldtes, indtil Kong Frederik d. 3. 1664 latiniserede Navnet og kaldte den Fredericia. Efter Dr. Hugo Mathiesen er dette Aar Fredericias Fødselsaar.

Samtidig paabød Kongen, at Landsbyerne Ullerup, Hannerup og Hyby skulde nedlægges, og at Befolkningen skulde flytte ind i Fredericia. Disse Beboere blev saaledes Grundstammen i Fredericias Befolkning.

Paa Byggeplanen var afsat Plads til en Havn, der i Form af Kanaler skulde omslutte en Ø, paa hvilken skulde ligge Slot, Børs og Administrationsbygning. Til Skade for Byens Udvikling blev denne Del af Byggeplanen ikke gennemført.

Byen fik almindelig Købstadsrettighed. Dens Borgere »50 Aars Frihed for alle ordinære og ekstraordinære Paalæg af Skatter, Ægter, Accisse, Told og hver Byrde af hvad Navn nævnes kunde« for derved at opmuntre til Indvandring og Bosættelse.

Bygningen af Fæstningsværkerne bidrog ogsaa til, at mange Haandværkere søgte til Byen, saa dennes Borgerskab voksede ret hurtigt, samtidig med at der arbejdedes ivrigt paa Fæstningens Fuldførelse. Hele Jyllands Adel ydede Bidrag til Arbejdet. Lensmænd og Kapitler maatte sende Penge og Arbejdskraft, saa en Mængde Bønder fra Jyllands fjerneste Egne Maaned efter Maaned har maattet trælle i det tunge Jordarbejde ved Opførelse af Voldene, hvis vældige Jordmasser og hele storslaaede Anlæg den Dag i Dag vækker Beundring.

Arbejdet med Fæstningens Opførelse var endnu ikke færdigt,

da Svenskekrigen udbrød i Juni 1657 og ca. 2 Maaneder efter den 24. August stod den krigsvante, svenske Konge, Karl Gustav, med sin Hær foran den ufuldendte Fæstning Frederiksodde.

Efter et Par Maaneder at have belejret Frederiksodde foretog Svenskerne den 24. Oktober 1657 en Generalstorm mod Fæstningen. Det første Stormløb afsloges. Men da det lykkedes det svenske Rytteri gennem den lavvandede Møllebugt at omride den ufuldendte Befæstning mod Søsiden og saaledes komme bag ind i Byen og falde Voldenes Forsvarere i Ryggen, maatte disse give tabt. Frederiksodde faldt i Fjendens Haand. Over 2000 Mand toges til Fange, mange blev nedhuggede, deriblandt en Skare Dragoner, som i Ly af Kirkevæggen kæmpede til sidste Mand. Paa Opfordring af Frederik d. 7., der 1838 opholdt sig som Guvernør i Fredericia, blev der i det sydøstlige Hjørne af Trinitatis Kirkegaard rejst disse Dragoner et Æresminde. Under et Egetræ paa en lille Høj staar et stort Ryttersværd med en Laurbærkrans om Klingen, og Spidsen stukket ned i en Stensokkel, mod hvis Forside en Metalplade hælder sig med følgende Indskrift:

»Pryd høje Heltesværd de kjækkes Grav,
hvem Døden intet var mod Pligt og Ære.
Den Krans erkendtligt Borgersind dem gav
til sildigst Efterslægt et Minde være.«

Efter Krigens Slutning indlagdes flere Soldaterregimenter i Byen. Disse arbejdede i flere Aar paa Voldenes Udbedring og Istandsættelse, som skete efter den oprindelige Plan.

Ud mod det omgivende Land vendte 9 store Bastioner, mod Bæltet 10 mindre, saakaldte Bolværker. Bjergsoddes Skanser omdannedes til et Kastel med Bastioner, Volde og Grave, en Kopi i mindre Format af den omgivende Fæstning, fra hvis Bastioner 62 Kanoner truede enhver Fjende, som nærmede sig.

Fæstningens Genrejsning gav Arbejde til mange Hænder, saa nye Folk strømmede til, og de fordrevne Borgere vendte tilbage.

Byen deltes i to Sogne »Dansk Sogn« og »Tysk Sogn«, Benævnelser, der endnu bruges af ældre Folk om henholdsvis Trinitatis og Michaelis Sogne, fordi der prædikedes paa Tysk i Michaelis Kirke, der var Garnisons Kirke.

Til hver af Byens 944 Byggegrunde svarede en Jordlod paa Marken, som gratis tilskødedes den, der byggede Hus paa Grunden. I et Bælte udenfor Fæstningens Forværker laa 440 Have-

pladser, de saakaldte Huslodder, som tænktes anvendte til Kaal-haver og Køkkenurter, Danmarks første Kolonihaver.

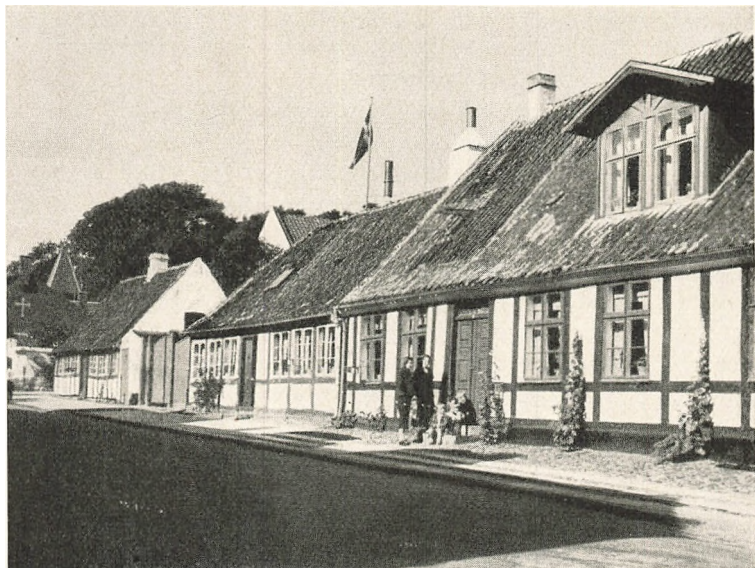
For yderligere at fremme Byens Trivsel blev flere Dele af Administrationen og Retsplejen henlagt til Byen. Desuagtet voksede Byen kun langsomt, væsentlig fordi Bestemmelsen i Byggeplanen om et Havneanlæg endnu ikke kom til Udførelse. Frederik d. 3. skænkede 1661 Byen Rettighed som Stabelstad, desuden 20 Aars Skattefrihed og andre Lettelser for at ophjælpe den ødelagte By.

Christian d. 5. viste samme Interesse for Byens Opkomst som Faderen, han stadfæstede alle Byens Privilegier. For yderligere at fremme Befolkningstilvæksten i Byen gjorde han denne til et Fristed for Fallenter og udenrigs Manddrabere. Denne Begunstigelse »Asylretten« i Forbindelse med, at Jøder og Kristne, »selv om de ikke bekendte sig til den lutherske Lære«, fik Lov til at nedsætte sig i Byen, havde til Følge, at Folk fra Ind- og Udland, hvis Fortid havde bragt dem i Konflikt med Lovene, søgte til Fredericia. Blandt de indvandrede var en Del Jøder og en Del Katholiker. De dannede hver for sig eget Samfund med egen Kirke og Gudsdyrkelse.

Jødernes Kirke, Synagonen, laa i Riddergade. I Menighedens Blomstringstid talte den 60 Familier. Da Grundloven af 1849 gav Landets Indbyggere Religionsfrihed, udvandrede Jøderne efterhaanden fra Fredericia. De sidste forlod Fredericia ved dette Aarhundredes Begyndelse, hvorfor Synagogen solgtes. Kun Jødekirkegaarden ved Voss Fabrik med de hebraiske Indskrifter paa Gravstenene minder om Jødernes Ophold i Fredericia.

Katholikerne, som fra første Begyndelse bestod af hvervede Soldater blandt vore Forbundsfæller, fik stadig Forøgelse i Tal og Velstand ved ny Indvandring, saa de kunde købe den Grund i Sjællandsgade, hvor deres Kirke, Skole og Hospital ligger den Dag i Dag.

De Reformerte ca. 20 Familier bosatte sig i Fredericia 1720. Kong Frederik d. 4. gav dem betydelige Privilegier. De blev saaledes fri for Indkvartering af Soldater, fik store Jordarealer, den saakaldte »Reformerte Mark«, og Halvdelen af de 440 Havepladser. Kongen tillod dem at indrette eget Samfund efter deres religiøse Overbevisning med Kirke, Skole og eget Forsørgelsesvæsen.

Gamle Bindingsværkshuse i Prinsensgade. CHR. PEDERSEN, ODENSE, FOT.

Disse Folk, som levede deres Liv efter Kalvins Lære med dens strenge Kirketugt og stærke Hævdelse af Flid og rene Sæder, blev af stor Betydning for Byen og dens Borgere, Deres Flid, Nøjsomhed og hele redelige Vandel aftvang Respekt. I Løbet af en Menneskealder havde de bragt deres Jorder i en saadan Kultur, at de ansloges til 6—8 Gange større Værdi end ved Overtagelsen.

Med de Reformertes Bosættelse standser Indvandringen til Fredericia som Helhed, og Byen havde faaet den Skikkelse, som den beholdt op til vore Dage, da Indvandring fra Land til By begyndte i det ganske Land. Dens Befolkning var en broget Blanding af mange Nationer, særlig fra Tyskland og Frankrig, de Reformerte var oprindelig franske Huguenotter, men Italien og Holland havde ogsaa ydet Bidrag til Byens Befolkning.

Byens Vækst var dog kun langsom. Dens Livsnerve, en god Havn, blev ikke anlagt før 1808, og dens Opland var for lille. I de Dage naaede en Bys Opland ikke længere ud i Omegnen end det Stykke Vej, som kunde tilbagelægges i eet Døgn med et Hestekøretøj; men ikke engang saa langt kunde Fredericias

naa paa Grund af Koldings og Vejles Nærhed. Mod Øst spærrede Lille Bælt, som ikke kunde passeres med Varer uden en Afgift under Navn af Provinstold.

Handel og Haandværk trivedes derfor kun smaat. Hovedparten af Byens Borgere var henvist til at leve af de store, udstrakte Marker, hvoraf hver Grundejer fra Præst og Apotheker til den mindste Haandværker, der selv ejede Hus, havde faaet sit Stykke.

Med Oprøret i Slesvig og Holsten 1848 kommer Fredericias Navn paa alles Læber. Efter Slaget ved Slesvig Paaskedag den 23. April 1848 trak den danske Hær sig tilbage til Øen Als, medens Forbundstropperne under den preussiske General Wrangel gik op i Jylland. Den 3. Maj rykkede han uden forudgaaende Kamp ind i Fredericia, da Fæstningen ikke var i Forsvarsstand, og Størsteparten af dens Mandskab var ved Hæren paa Als.

Preussernes Ophold i Fredericia blev dog ikke af lang Varighed. Fra en Damper og 6 Kanonbaade bombarderede Kommandør Steen Bille Byen, hvorved Proviantgaarden og flere Bygninger brændte. Bombardementet kunde dog ikke jage Preusserne ud, men en »Note« fra Ruslands Kejser bevirkede, at Wrangel den 8. Maj rykkede ud af Nørrejylland, og Aaret sluttede med Vaabenstilstand. I Foraaret 1849 begyndte Krigen paany. Efter Træfningen ved Gudsø 7. Maj indesluttede den slesvig-holstenske Hær Fredericia, som bombarderedes fra 16. til 19. Maj, hvorved store Dele af Byen ødelagdes, og dens Borgere maatte forlade Hus og Hjem, Bedrift og Forretning og flygte til Fyn, hvor de opholdt sig, til Fjenden var fordreven.

Efter at den indesluttede Fæstning havde faaet Forstærkning, General Rye med sin Afdeling fra Helgenæs og de Meza med sin fra Als, foretoges under General Bülow's Kommando det berømte Udfald 6. Juli 1849. Udfaldet kronedes med Held, Fredericia blev atter fri. Over 2000 Oprørere toges til Fange, en Mængde Vaaben og Ammunition faldt i Danskernes Hænder.

Men Sejren kostede os ca. 500 døde og 12—1300 saarede. De faldne Danske hviler i Kæmpegraven paa Trinitatis Kirkegaard.

Kæmpegraven, smuk og enkel, beplantet med Bøgetræer og Dannebrog vajende paa Toppen, er omgivet med en Ringmur af Granit, hvori de faldnes Navne er indhuggede. Paa Murens

Bissens Relief paa Krigergraven over de i 6³ Juli-Slaget faldne Soldater. FOGEFOT.

Forside ud mod Kongensgade ses Bissens smukke Relief: To Soldater som bærer en falden Kammerat til Graven.

Hver 6. Juli mindes det heltemodige Udfald med stor Festlighed i Fredericia.

Aftenen forud pynter Fredericia-Borgere Mindesmærkerne og Krigergraven med Blomster fra deres Haver og med Kranse bundet med nænsomme Hænder af Skovens Egeløv og Havens Blomster, og alt medens Orkestre spiller nationale Melodier, henlægger Korporationer fra Soldaterforeninger, Militæret, Spejdere o. a. store, signerede Kranse.

Selve Festdagen aabnes med Kanonsalut fra Volden og Musik i Gaderne. Kl. 11 samles den store Procession, der tæller mange Tusinde Mennesker, paa Raadhustorvet, og med samtlige Officerer og Byens Honoratiores i Spidsen skrider Processionen forbi Ryes Monument til Krigergraven med sænkede Faner, og medens Orkestret blæser Choraler. Ved Krigergraven mindes de Døde.

Derefter gaar Processionen videre til klingende Spil og blafrende Faner til »Landsoldaten« og Bülow's Monument, hvor der holdes Taler til Minde om Sejren.

Dagen slutter med en storstilet Folkefest med Friluftskomedie og lignende.

6' Juli Processionen paa Vej til Krigergraven.

ARLING FOT.

6. Juli er Fredericias største, aarlige Festdag.

I 1864 blev Fredericia atter belejret, men da Fæstningen paa dette Tidspunkt var forældet i Forhold til Fjendens moderne Skyts, rømmedes Fæstningen uden Kamp for at skaane Byen for Ødelæggelse. — Nu er Fæstningen nedlagt og Fredericia en aaben By.

Saa længe Fredericia var Fæstning, maatte ingen Bygning rage op over Voldene, hvorfor Byens Huse alle var lave og Kirkerne uden Taarne. I flere Hundrede Meters Afstand uden om Fæstningens Volde og Grave var afmærket en Linie, den saakaldte Demarkationslinie. Mellem denne og Voldene maatte Jorden vel dyrkes, men ingen Bebyggelse eller Beplantning med Buske og Træer maatte finde Sted.

Naar man dengang nærmede sig Byen, saa man intet til denne, idet den skjultes af de grønne Volde, der i Farve faldt sammen med de omgivende Marker. Vejene ind mod Fredericia var camouflerede, saa det saa ud, som de endte blindt. Kun paa Prins Christians Bastion, hvor nu Købestævnet ligger, stod en Vindmølle, der angav den bagved liggende By. — Denne Vindmølle var Tyskernes Sigtepunkt, da de i 1864 beskød Byen.

Demarkationslinien er nu ophævet, og Beplantning og Bebyggelse tilladt. Kolonihaver og hele Bykvarterer er derfor nu opstaaede uden for Voldene; men disse Volde, enestaaende i

sin Art, staar fremdeles med deres vældige Jordmasser, regelrette Skraaninger og dybe Grave foran.

Imellem Voldgravenes Siv ruger Mandarinand, Knortegaas, Svane, Gravand, Spidsand og mange andre, og i Træer og Buske langs Voldenes Sider slaar alle Slags Sangfugle deres muntre Triller.

En Spadseretur langs disse Volde er en Oplevelse og fortjener en nærmere Beskrivelse.

Fra Danmarks Bastion med Lundings Monument har man en pragtfuld Udsigt over Kattegat med Æbelø i Horisonten og over imod den maleriske Røjle Klint paa Fyn, og følger Øjet Kysten mod Nord, ser man længst ude den store, vildsomme Trelde Skov.

Følger man derefter Volden til Prins Christians Bastion, hvor Købestævnets Bygning ligger, har man derfra et prægtigt Udsyn over de store Bebyggelser uden for Voldene, over Voldgraven med de blomstrende Aakander, og ind over Byen, bag hvilken Fyns Kyster hæver sig med det hvide Taarn paa Strib, Kabelfabrikens høje Skorstene og Middelfart By.

Videre gaar Turen langs Volden til Bastionen med Genforeningsmonumentet Vest for Danmarksporten, hvorfra man har en Oversigt over det mere moderne Fredericia, den nye Bane-gaar og A/S Cohrs smukke Bygningskompleks med Hotel »Vasegaarden«.

Fra Oldenborgs Bastion med Lodstaarnet ses mod Vest Skovene ved Hannerup og Fuglsang og over Møllebugten Erritsø og Lyngsodde, medens Lillebæltsbroens Konturer fortøner sig i det fjerne.

Lundings Monument. FOGH FOT.

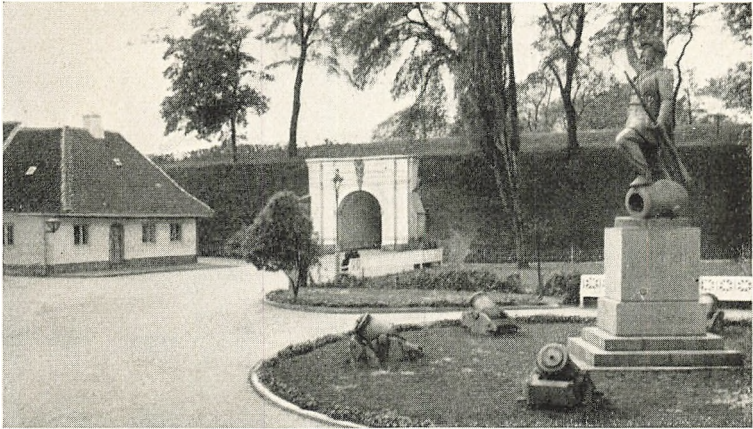
A/S Cohr's nye Ejendom med Hotel »Fasegaarden« vis-à-vis Bangaarden.

Er en Tur ad de høje Volde mod Nord og Vest smuk og rig paa Indtryk, er en Tur paa Østervold langs Stranden det ikke mindre. Det evigt urolige Hav giver Stranden et stadigt skiftende Udseende. Snart vælter Kattegats Bølger drevet af Stormen larmende og brusende gennem Bæltet ind mod Kysten, med Bulder og Brag knuses de i Skum og Sprøjt mod de beskyttende Stensætninger.

Badeliv ved Osterstrand.

FOGE FOT.

»Landsoldaten« ved Prinsens Port og den gamle Hovedvagt.

FOGÉ FOT.

Snart ligger Vandfladen smilende med Sommersolen blinkende i de svagt krusede Bølger, mens den 7 km lange Strandbred er fyldt med spadserende eller badende Mennesker, og Børnenes Jubel og skingre Røster naar vort Øre. Selv en Midvinterdag, naar Isflagerne under Skruning og Klingren af den stærke Strøm presses gennem Bæltet, har en Tur ad Østervold sin Tillokkelse med dens stadig vekslende Stemninger.

Fredericia kaldes undertiden »Mindernes By« og ikke med Urette, thi i Forhold til Byens Størrelse rummer denne mange historiske Minder. Vi har allerede set Lundings Monument og Genforeningsstenen paa Volden og begynder derfor en lille Rundgang i Byen. Vi standser ved Bissens smukke Statue af »Landsoldaten« tæt inden for den gamle Prinsens Port og Vagtbygningen. »Landsoldaten«, det første Mindesmærke, som nogen Sinde er rejst for »den ukendte Soldat«, afsløredes 6. Juli 1858. Billedstøtten er i overnaturlig Størrelse og forestiller en menig Soldat, der med Bøssen i venstre Haand sætter Foden paa en erobret Morter og i højre Haand løfter en Bøgegren i Sejrsglæde. Billedstøtten staar i et smukt Anlæg omgivet af 6 Mortere eller Bombekastere.

Vi gaar ad Danmarks- og Vendersgade til Raadhustorvet, hvor i en Triumfbue staar en Buste af General Bülow, Sejrherrn 6. Juli 1849. Vi betragter det smukke Raadhus, der er opført 1860 efter Tegning af Arkitekt, Etatsraad Meldahl. Ved Hen-

Danmarksgade med den gamle Hovedvagt.

FOGÉ FOT.

vendelse paa Politistationen i Raadhuset faar man Adgang til Byraadssalen, hvor der hænger et Maleri af Sonne, forestillende Erobringen af Oprørernes Belejningspark ved Hejse Kro 6. Juli 1849, samt Billeder af Frederik d. 3., Frederik d. 7. og Buste af Christian d. 9. I Forhallen hænger Billeder af de oldenborgske Konger fra Kristian d. 1. til Kristian d. 7.

Bag Raadhustorvet ligger Michaeli Kirke, der var Garnisonskirke og endnu har lukkede Stole til Fæstningens Kommandant og Officerer. Lige som ved Trinitatis Kirke gaar Kor og Skib i et.

Paa Kirkegaarden er der rejst en Gravhøj over 40 danske Soldater, faldne i 1864. Under et Grønsvær langs Kirkegaardens Yderside mod Norgesgade hviler 264 Insurgenter, faldne 6. Juli 1849.

Fra Raadhustorvet gaar vi ad Sjællandsgade forbi det nye smukke Sct. Josephs Hospital, katolsk Kirke og Præstegaard.

I Haven bag Præstegaarden ligger en spansk Rytterofficer, Antonio Costa begravet.

En lille Marmortavle paa Graven bærer Indskriften: »Recuerdos a Espania de Antonio Costa 11. August 1808.«

Vi kommer nu til Gothersgade, hvor der i et beplantet Anlæg, Ryes Plads, staar en høj Sokkel med en Buste af General Rye, som faldt under Udfaldet 6. Juli 1849.

Biilows Monument og Sct. Michaelis Kirke.

ARLING FOT.

Vi fortsætter op ad Gothersgade, paa Hjørnet af denne og Jyllandsgade ligger Garnisonens Kommandantbygning med Kontorer. Paa modsatte Hjørne »Den danske Landmandsbank« og paa modsat Side af Gaden ses paa Husfacaden et Relief af Forfatteren Carit Etlar (Carl Brosbøll), som fødtes i dette Hus.

Ad Jyllandsgade kommer vi til Akseltorvet. Her staar en Springvandsstøtte med Relief-Figurer, der symboliserer Fredericias første Borgere, deres kirkelige Forhold og deres borgerlige Erhverv og Virksomhed. Paa Støtten ser man saaledes en Jøde, en Katholik og en Protestant, Haandværkere, Fiskere og Tekstilarbejdere.

Fra Torvet gaar vi ad Jyllandsgade til Kongensgade, drejer til venstre hen foran Kæmpegraven med Bissens føromtalt smukke Relief og Bøgetræer paa Højen.

Vi betragter Trinitatis Kirke, opført 1689, der har Trappegavl. I Vestgavlen hænger to Klokker. Den mindste blev flyttet med Ullerup Kirke her ind 1652. Kirkens Indre er rigt dekoreret, har en Prædikestol i Barokstil, og ikke mindre end 8 af Kirkens Vinduer bestaar af Glasmalerier med bibelske Motiver.

Paa Sydveggen i Kirken er indmuret en Sten, og under denne staar paa en Tavle: »Af Guds og Kongens Naade samt kristne Børns Almisser er denne Kirke saaledes opbyggt.«

Vi gaar hen mod Kirkegaardens sydøstlige Hjørne, hvor vi

Trinitatis Kirkes Indre.

ARLING FOT.

ser den saakaldte »Svenskegrav«, et Minde om de før nævnte danske Dragoner, som nedhuggedes af Svenskerne ved Fæstningens Erobring den 24. Oktober 1657.

Ad en Laage kommer vi fra Kirkegaarden ud i Dronningens-gade og gaar mod Syd. Her ser vi reformert Kirke med Skole og Præstegaard. Kirken har sortglasseret Tag og vender Gavlene mod Nord og Syd. Dens Indre prydes af Kalvins og Zwinglis Billeder.

Ved Indvandringen var Fransk Menighedens Sprog i Kirke og Skole. Senere blev det Tysk. I vore Dage prædikes der hveranden Gang paa Dansk og hveranden paa Tysk. I Skolen læres og bruges begge Sprog.

Vi drejer om ad Sjællandsgade til Østervold og fortsætter ad denne forbi det gamle Krudttaarn med Chr. d. 5. Navnetræk forbi By- og Amtssygehuset, Døvstummeinstituttet til Kastels-pynten, hvor vi ser en smuk Billedstøtte af den unge Søofficer Peter Buhl, der faldt paa Korvetten »Najaden« ved Lyngør 1812.

Vi gaar uden om Kastellet og ser de store Tankanlæg, et paa hver Side Havnen.

Det gamle Vandtaarn paa de idylliske Volde.

FOGE FOT.

Men Fredericia er ikke alene Byen med de skønne Volde og de mange historiske Minder, det er ogsaa Byen med det rige Initiativ og de store Muligheder.

Fredericia nye Banegaard.

ARLING FOT.

Ved Bygningen af Lillebæltsbroen blev ikke alene hele Landets, men hele Europas Opmærksomhed henledt paa Fredericia, idet denne By med eet Slag blev gjort til Landets største Jernbaneknudepunkt.

Daglig passerer 155 Tog gennem Fredericia. Stationsarealet har en Længde af ca. 8 km og er forsynet med det mest moderne Sikkerhedssystem, som kan fremskaffes. Man faar en Idé om Stationsarealets Størrelse, naar man hører, at det Regnvand, der falder paa dette, opsamles i Reservoirer til Brug for Lokomotivernes Maskiner, og at der paa denne Maade aarligt opspares 100,000 m³ Vand.

En lignende Udvikling staar Fredericia overfor paa Havnens Omraade. Som før nævnt blev Havnen anlagt 1808. 1879 blev den udvidet, hvortil i 1912—13 anlagdes et særligt Havnebassin: Svovlsyrehavnen.

Denne Havn har imidlertid vist sig langt fra at være stor nok til den Trafik, der er paa Fredericia. Der er derfor udarbejdet Projekt til en virkelig Storhavn, og Udførelsen af denne tager sin Begyndelse i Foraaret 1937.

Den vil have alle Betingelser for at blive af den største Betydning for Sejladsen, saaledes som den er beliggende ud mod det dybe, altid isfri Lillebælt.

Den faar en Vanddybde af 27 Fod, saaledes at selv de største Skibe kan gaa ind og losse.

Som tidligere nævnt savner Fredericia i nogen Grad det nærliggende Opland, men til Gengæld har Fredericia den centrale Beliggenhed i Landet med gode Trafikforhold og god Tilknytning til Udlandet, hvorfor Fredericia ogsaa er blevet Samlingssted for Virksomheder, der strækker sine Arme ud baade til det hele Land og Udland.

Vi nævner: I. P. Schmidts Cigarfabrikker, to Tekstilfabrikker, Voss' Fabrik, Cohrs Sølvvarefabrik, Svovlsyre-, Blodfoder-, Møbel- og Fiskenetfabrikker, Fabrik for kondenseret Mælk, Margarinefabrik og Rørindustri m. fl.

Ligeledes bliver Byen paa Grund af sin centrale Beliggenhed ofte valgt til Mødested for større Foreninger, Møder, Udstillinger og lignende.

Langt den største Betydning blandt saadanne har Dansk Købestævne, hvis monumentale Bygningskompleks ligger paa Volden og som et Vartegn kan ses viden om.

Smukt Voldparti med Dansk Købestævnes Bygning.

FOGÉ FOT.

Her afholdes Landets eneste aarlige tilbagevendende Industriudstilling. Det oprettedes 1913 paa Foranledning af en Række Borgere i Fredericia.

Det tilsigter at sætte danske Producenter og Handlende i direkte Forbindelse med hinanden ved Afholdelse af aarlige Købestævner, udelukkende for danske Varer. — Som Forbrugere har ogsaa Publikum Adgang til Stævnerne for at kunne lære dansk Produktion at kende i videst mulig Udstrækning. — Det har hidtil været besøgt af over 1,440,000 Besøgende; i 1935 var Besøget 82,300 Personer. Stævnerne rummer altid en Masse Nyheder, saaledes at der her er rig Lejlighed til at se alt det nyeste, der er fremme.

Det bestaar i Almindelighed af en alm. blandet Industriafdeling, en Afdeling for Kunsthaandværk, en Maskinafdeling, en Landbrugsafdeling og en stor Møbelafdeling, en Patentafdeling og en Afdeling for Haandværket. Foruden disse Afdelinger findes ogsaa en udsøgt Udstilling af Malerier, Skulpturer og grafisk Kunst. Foruden de nævnte Afdelinger gennemføres lejlighedsvis ogsaa andre Afdelinger, som har Tilslutning til aktuelle Spørgsmaal.

Byens industrielle Virksomhed sammen med Statsinstitutioner og Garnison har ført mange Arbejdere, Tjenestemænd og Funktionærer til Byen, hvorved dennes Næringsliv og Folketal har

Den Johnsenske Stiftelse.

FOGE FOT.

faaet en stor Forøgelse, saa Fredericia nu tæller ca. 22,000 Indbyggere mod 7000 i 1880.

Af Skoler har Fredericia den højere Almenskole med ca. 500 Elever, en Døtreskole, 2 Realskoler med tilsammen ca. 600 Elever, en Børgerskole med ca. 2000 Børn, endvidere Døvstummeinsti-

Fredericia Museum med den gamle Tobakslade.

FOGE FOT.

tuttets Døvstummeskole, den reformerte og den katolske Skole.

Foruden det smukke Alderdomshjem findes flere velgørende Stiftelser i Fredericia, saaledes Fredericia Hospital, Den Johnsonske, Den Gelmuydenske og den Bruunske Stiftelse, samt Haandværkernes Friboliger.

Af offentlige Bygninger kan nævnes Raadhuset, Politistationen, Toldboden, Byens Administrationsbygning, den ny Jernbane-, Post- og Telegrafstation, den ny store moderne Kaserne samt Købestævnet, endvidere By- og Amtssygehuset og det nye Sct. Josephs Hospital.

En gammel, karakteristisk Fredericiagaard er flyttet uden for Voldene og indrettet til Museum.

Byen har 10 Hoteller, og et nyt er projekteret ved Landsoldaten, fortræffelige Restaurationer, »Hyby-Lund«, »Hannerup« og »Fuglsang« ligger overordentlig smukt lidt uden for Byen.

Fredericia Omegn.

De geologiske Forhold omkring Fredericia er paa mange Maader meget interessante. Elbo Herred har efter al Sandsynlighed i fordums Dage været en langagtig Ø, paa den ene Side begrænset af Lillebælt, paa den anden Side af Elbodalen, Rands- og Vejle Fjord.

Elbodalen, der strækker sig fra Gudsø Vig til Rands Fjord, er en ret dyb Dal, dannet af Gletcherens Smeltevand, medens de omkringliggende Bakker, hvoraf de højeste findes ved Taulov, skyldes Gletcherens Sidemoræner. Jordbunden er derfor stærkt grus- og lerblandet.

Den østlige Del af Herredet, nemlig Fredericia og Vejlbysogn, er karakteristisk ved sit Underlag af plastisk Ler, det saakaldte Valke-Ler, der igennem Tidens Løb har foraarsaget store Skred langs Kysten ved Lillebælt fra Fredericia til Trelde Næs.

Ved Rands Fjord i Vejlbysogn findes et Leje af Kieselgur.

Hertil kommer, at Elbo Herred vel nok er Vejle Amts frugtbareste Herred. Faa Steder ser man saa frodige Kløvermarker og bugnende Hvedeagre som her. Selv Vejgrøfternes og Markhegnenes Frodighed, ligesom den yppige Trævækst i Have og Skov vidner om den frugtbare Jordbunds Ydeevne.

En Tur rundt i Elbo Herred er derfor lønnende og rig paa Nydelse for enhver, der elsker Naturskønhed. Gang paa Gang

Falkeler-Skrænterne ved Lillebælt.

ARLING FOT.

mindes man ved de smukke Udsyn H. C. Andersens kendte Strofer: »Hvor reder Sommeren ved Blomstersengen mer rigt end her ned til den aabne Strand« o. s. v.

Gennem Kongens Port ad Fælledvejen forbi Alderdomshjemmet kommer vi til Restaurationen »Hyby-Lund«, som ligger tæt ud til den høje, kratbevoksede Skrænt, ad hvilken en stejl Trappe fører ned til Stranden og Anløbsbroen. Fra Resaturationens Veranda har man en herlig Udsigt mod Fyns Kyst.

Vejen gaar videre over Fælleden, hvor endnu ses Resterne af den meget omtalte Trelde Skanse, hvorfra Oprørerne i 1849 kunde beskyde Skibe, der førte Tropper og Materiel til den indesluttede Fæstning, og hvor de haardeste Kampe stod under Udfaldet den 6. Juli, under hvilket den tapre General Rye faldt.

En tilhugget Stenstøtte midt paa Marken viser Stedet, hvor hans Lig fandtes.

Ved Vejens Side er anlagt en Mindehøj med en Bautasten paa Toppen og beplantet med Bøgetræer.

Vi fortsætter ud mod Landsbyen Trelde. Fra Vejen syd for Byen har man den herligste Udsigt over den milebrede Vejle Fjord til Bjerre Herreds skovklædte Skraaninger. Mod

Trelde Næs med de berømte Træer.

ARLING FOT.

Vest snævres Fjorden ind, idet Gaarslev Sogn med sin ejendommelige Sandklit »Hvidbjerg« skyder sig ud i denne.

Trelde By ligger gemt i et lille Dalstrøg helt nede ved Fjorden, kun adskilt fra denne ved en lav Bakkeaa, Nørretofterne, som Øst for Byen gaar i eet med det flade Trelde Sande, hvor der de sidste Aar er bygget en Del Sommerhuse ved den ypperlige Badestrand, og hvor det smukke, velindrettede Rekonvalescent-hjem »Trelde Sande« ligger i en Granplantage ved Stranden. Længere mod Øst træder den høje Trelde Klint helt ud til Strandkanten, og længst ude Trelde Næs med de stormpiskede forblæste Træer. En Solnedgang set fra Klinten en Højsommerdag ved Vindstille og Havblik er en Oplevelse. Man kommer uvilkaarlig til at mindes Ingemanns Aftensang »Der staar et Slot i Vesterled«, naar man ser den gyldne Stribe, der dannes fra Klintens Fod ad det stille Vand.

Syd for Klinten, langs Lillebælt, har vi den ca. 1000 Tdr. Ld. store Trelde Skov. Den henligger i Naturstilstand uden banede Veje og Stier, og man skal være forsigtig med at vove sig ind i den uden at være stedkendt.

Den har paa mange Punkter en ejendommelig Flora, bl. a. er

det det eneste Sted, man finder den storblomstrede Gøgeurt *Orchis fusca*.

Paa Vejen gennem Trelde lægger vi Mærke til, at Byen har Huse med Bulvægge, mange gamle Frugthaver og store Gaarde, hvis Marker hæver sig i storladne Former mod Syd inddelte i firkantede Tavler af levende Hegn.

Over Bøgeskov, hvorfra vi ser over Rands Fjord mod Gaarslev, Nebbegaards Skov og Pjedsted, kommer vi til Egeskov, hvor Vejlbys Sogns Kirke ligger paa en Banke ud mod Rands Fjord. Fra Kirkegaardens nordvestlige Hjørne er der en smuk Udsigt over Fjorden til det gamle Nebbegaard, som omtales paa Valdemar Atterdags Tid, da Klavs Limbæk var Herre til »Nebbe«.

Paa Kortet kaldes Kirken Vejlbys Kirke, skønt den ligger i Egeskov. Rimeligvis er Vejlbys da Sognets ældste Landsby, siden baade Sogn og Kirke har faaet Navn efter denne. Kirken er ligesom Herredets øvrige Kirker gammel, efter Bygge- maaden at dømme fra det 12. Aarhundrede. Altertavlen har smukt Billedskærerarbejde og et smukt Alterbillede forestil- lende »Vandringen til Emaus« malet af Konstantin Hansen.

Paa en stor Kampesten, der bærer det sydøstlige Hjørne af Kirkens Kor, ses en cirkelrund Fordybning, antagelig et Sol- billede som de, der findes paa mange Oldtidsminder. Dette kunde tyde paa, at Kirken er bygget paa et gammelt Offersted fra Asadyrkelsens Tid i Hedenold.

Rands Fjord var tidligere en Udløber fra Vejle Fjord, men 1870 anlagdes en Dæmning med Sluse ved Høllsminde for at beskytte et Vejanlæg over Vadestedet ved Høllsgaarde. Ved denne Vej sattes Gaarslev og Gaverslund Sogne i lettere For- bindelse med Fredericia.

Som Følge af Slusedæmningen hindredes det salte Vand i at strømme ind i Rands Fjord ved Højvande, saa denne nu er en Ferskvandssø, ligesom et betydeligt Areal derved blev helt eller delvis udtørret.

De sydligste Gaarde i Egeskov ligger lidt afsondrede og kald- tes tidligere Gade. Tonekunstneren N. W. Gades Slægt skal stamme derfra. Skolen i Egeskov er, ligesom Skolerne i Bred- strup, Tavlov og Erritsø, en af Fr. d. 4.s Rytterskoler.

Vejen fra Egeskov til Vejlbys og videre gennem Egum, Stalle- rup til Bredstrup gaar paa tværs af de runde Bakkehaase og smaa

Engdrag, hvormed Markerne afsluttes mod Rands Fjord og Elbodalen. Undervejs er der mange smukke Udkik til Skov og Sø. Dette er særlig Tilfældet ved Gaarden i Tved mellem Egeskov og Vejlbj. Fra disse Gaarde har man en ganske fortryllende Udsigt over den røromkransede Rands Fjord, hvor Rørhønen, Vildanden og Lappedykkeren holder til.

Fra Vejlbj var der, før Dæmningen blev anlagt, livlig Baadfart over Fjorden her, da det var den nærmeste Vej for Beboerne i Rands, Brøndsted og Gaarslev til Fredericia.

Over Faarbæk gennem Endrup Krat kommer vi til Egum i Ullerup Sogn, der nu er Herredets mindste, i det som før nævnt Størsteparten af Sognet med Byerne Ullerup, Hyby og Hannerup med Kirke og Præstegaard blev henlagt til Fredericia ved dennes Anlæg. Nu er kun Egum og Stovstrup tilbage.

Stovstrup, der ligger ved Landevejen fra Fredericia til Vejle, har flere større Gaarde.

Vi passerer Stallerup og er nu i Bredstrup Sogn. Før vi naa Landsbyen, ser vi en Allé af høje Træer. Alleen fører mod Nord til Egnens største Gaard »Ødstedgaard«, der ligger for Enden af Rands Fjord tæt ved en ret betydelig Skov.

Landsbyen Bredstrup ligger smukt paa Randen af Elbodalens Skraaning, med Udsigt over den smukke Dal, hvis Sider veksler med smaa Skovpartier ind mellem de dyrkede Agre.

Kirken er gammel, Skibet er opført af utilhugne Kampesten. Taarnet derimod af brændte Sten.

Hvor Randsfjord ender, fortsætter Elbodalen med Spangaa forbi Kongsted og Tavlov Sogn ud til Gudsø Vig. Jo mere vi nærmer os Dalens Afslutning, desto højere bliver de tilstødende Bakkeskraaninger.

Paa en Bakketop syd for Tavlov ligger Tavlov Kirke, der ses viden om, og siges at tjene som Sømærke. Fra Kirkebakken har man et Rundskue, hvortil man sjælden finder Mage. Følger Øjet Elbodalen fra Nordøst til Sydvest, ser man de dyrkede Marker med de levende Hegn skyde sig ned mod Dalen mellem Skovene ved Højrup og Sdr. Vilstrup. I Bunden af Dalen ses den snart tilgroede Tavlov Sø og Gudsø Vandmølle. Over Gudsø Vig mod Syd fanger Øjet i klart Vejr Støtten paa Højskamling.

I Sydøst ser man paa den anden Side Bæltet Fænø, Galsklint og Kongebroskoven paa Fyen. Nede ved Vandet ligger Landsbyen Skærbæk, der har Fiskerihavn, og i det yderste sydøstlige

JENS ANDERSEN FOT.

Udsigt fra Lillebæltsbroen over Gymnastikhojskolen ved Snoghøj.

Hjørne af Tavlov Sogn laa det gamle »Høneborg« lige over for Hindsgavl paa Fyn. Slottet er nu helt forsvundet, men Lade-gaarden, som hørte til dette, er nu Erritsø Sogns største Gaard og kaldes Henneberg Ladegaard.

Ad Landevejen fra Kolding til Snoghøj kommer man forbi Restaurationen »Krybily«, der for den smukke Udsigts Skyld er et yndet Udflugtssted.

Nær den gamle Hejse Kro, hvor Fredericia—Kolding Landevej skærer Vejen til Snoghøj, er rejst en Sten til Minde om Erobringen af Oprørernes Belejringspark 6. Juli 1849.

Stenen bærer følgende Indskrift:

»Da Skansen var stormet og Fjenden kastet,
 Danskerne frem til Forfølgelse hastet,
 her fandt de, kørt sammen paa denne Mark,
 det meste af Fjendens Belejringspark.
 Med Hurra vore Jægre den tog
 og planted' over den Dannebrog.«

Lidt Vest for Snoghøj, hvor Lillebælt bøjer mod Øst, i Ly af den store Sønderskov helt ude ved Stranden ligger den smukke Lystgaard »Damgaard«.

Lillebæltsbroen.

FOGE FOT.

Ved Snoghøj ser vi Gymnastikhøjskolen, Hotellet med dets smukke Have, med de mange sjældne Træer og Blomsterbuske, men hvad der mest fanger Opmærksomheden her er den imponerende Lillebæltsbro med de gigantiske Konstruktioner.

Den idylliske Strandvej fra Fredericia til Lillebæltsbroen.

FOGE FOT.

Udsigt over Strandvejen med Lystbaadehavnen.

FOGÉ FOT.

Hvor i gamle Dage Baade og Smakker kæmpede mod Strøm og Vind for at føre de Rejsende over Bæltet, der durer nu Toget 34 Meter over Vandspejlet fra Kyst til Kyst.

Næppe noget Sted faar man et dybere Indtryk af Danmarks Rigdom og Skønhed, end et Udsyn fra Lillebæltsbroen eller en Sejlur gennem Lillebælt giver. — Der gaar daglig Rutebil fra Fredericia til Snoghøj.

Ad den nyanlagte Vej fra Snoghøj til Fredericia kommer vi gennem Erritsø Sogn. Kirken er ret ny, opført 1896.

Fra Vejen har man en overordentlig smuk Udsigt over Bæltet til Middelfart og Strib.

Fra Sandalhus følger Vejen Møllebugtens krumme Kystlinie og benævnes her Strandvejen. Det er en af Landets smukkeste Veje. Paa den ene Side har man Fuglsang og Hannerup Skove. Fra Restaurationen »Hannerup«s Veranda har man en aldeles fortryllende Udsigt over Møllebugten til Strib og ind mod Fredericia. Paa en Skrænt i Skoven er rejst en Mindesten for Abraham Devantier, som tilplantede Bakkerne her.

Ad slyngede Veje og Stier gennem Skoven til Restaurationen »Fuglsanggaard« kommer man forbi en Mindesten for en tysk Soldat, der faldt her i Skoven 1849.

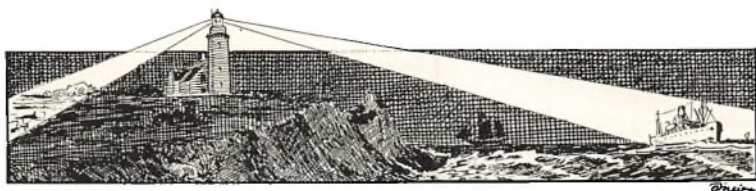
Fortsætter man derfra ad Prangervejen ind til Byen, passerer man den nye Bro over det store, udstrakte Jernbaneterræn, og efter en Rundtur i Omegnen, der har været saa rig paa smukke Udsigter og idylliske Dalstrøg, staar man igen overfor det moderne Fredericia, hvor man til den ene Side skuer ud over det store Jernbaneterræn, hvor Tog i alle Retninger kommer og gaar, og til den anden Side over Lillebælts bugtede, maleriske Løb, hvor de store Handelsskibe kommer tungt lastede til »Perlen ved Lillebælt«, Fremtidens By: Fredericia.

Kyholm historiske Kirkegaard med det nyrejste Kors (1931).

H. HEMMINGSEN, EKERET

SAMSØ

Af JON SIGURD

I det sydlige Kattegat, 14—16 km fra Gyllingnæs og omtrent lige saa langt fra Fyns Hoved og Røsnæs ligger Samsø, løftet op af Havet som en landskabelig Perle og et Stykke Danmark, der rummer næsten hele Landets mangfoldigartede Natur.

I geologisk Henseende er Samsø som det øvrige Danmark bygget op i Istider for en Snes Tusinde Aar siden. Det antages, at Isen under sin sidste Afsmeltning har ligget over Størstedelen af Samsø, saadan at der nordfra skar sig en Kløft ind i Isen omtrent til Nordby, medens samtidigt Nordby-Bakkerne dannedes som Endemoræne. Senere trak Isen sig videre tilbage mod Syd, saa Kløftens Spids kom til at ligge ved Brundby, og langs Siderne blev de østlige og vestlige Bakkerækker, der strækker sig henholdsvis til Onsbjerg og Besser, dannet som en Endemoræne.

Da Smeltevandet var gaaet til Havs, grønnedes det vaade Land under Solens Smil. Dyr og Mennesker rykkede ind.

Fra gammel Tid har Samsø været beboet. Den mørke Køkenmøddingjord findes mange Steder, og der er gjort talrige Fund af Sten- og Bronzeredskaber.

Paa Sydlandet ligger 25 Stenaldergrave og 125 Bronzealderhøje. Den eneste Runesten, der er fundet paa Øen, er desværre gaaet tabt. Rundt i gamle Gaarde og Huse findes indmuret Munkesten fra de sunkne Borge: Curia-Samsø (Gammel Brattingborg), Vesborg og Hjortholm Hus, og Øens anselige Kirker har sikkert hentet adskilligt Byggemateriale fra Borgbankerne.

Øen laa paa den alfare Vej mellem Landsdelene, og baade i Oldtiden og senere hen har den været Skueplads for Begivenheder, der har fæstnet sig i Sagn og Historie. I 1160 var Kong Valdemar paa Samsø sammen med Bisp Absalon, dels

for at forhandle med ham og dels for at gaa paa Jagt. I 1184 holdt Kong Knud Herredag paa Samsø, og ved denne Lejlighed var der ogsaa mødt Repræsentanter for fremmede Lande.

Om Øens Betydning i Middelalderen aflægges der Vidnesbyrd i Folkevisen, hvor Dronning Bengærd beder om at faa Samsø i Morgengave af sin Fæstemand. 1215 lod Valdemar Sejr sin 6-aarige Søn, Valdemar den Unge, hylde til Konge ved en Herredag paa Samsø, og Aaret efter var Kongen atter paa Øen og udstedte et Gavebrev, hvorved Tunø skænkedes til Aarhus Bispestol. Gavebrevet, der ogsaa blev underskrevet af Dronning Bengærd og flere nærværende Stormænd, er udstedt »In Curia Nostra Samsø« — i vort Hus paa Samsø — og hermed menes den Borg ved Tranebjerg Kirke, der 1289 blev stormet og »brudt« af Marsk Stig.

Christian den Førstes Dronning Dorothea fik Samsø som Livgeding, og i 1546 blev Christian den Anden, der var frigivet af sit Fængsel paa Sønderborg og havde faaet anvist Bolig paa Kalundborg Slot, forlenet med Samsø til sin Død.

Øen er flere Gange blevet udplyndret af Venderne, en Gang af Nordmændene og et Par Gange af Lybækkerne. I 1658 besatte Svenskerne Øen og brandskattede den haardt, og i Krigen 1709—20 mistede Samsø ikke faa Skibe, der kapredes af Svenskerne, og mange Samsinger, der gjorde Tjeneste til Søs, fandt deres Død. I den engelske Krig 1807—14 var Samsøs Forsvar derimod saa godt ordnet, at Fjenden aldrig fik fast Fod paa Øen.

Samsø er godt 26 km lang, dens største Bredde er $7\frac{1}{2}$ km. Arealet udgør 112 km² med henved 8000 Indbyggere. Øen hører under Holbæk Amt, men i gejstlig Henseende til Aarhus Stift og rummer 5 Sogne med 7 Kirker. Paa Sydlandet ligger 4 Sogne: Kolby, Tranebjerg, Onsbjerg og Besser. Nordlandet er et Sogn for sig: Nordby.

Befolkningens Hovednæringsvej er Landbruget, der staar paa et højt Trin. Der finder en betydelig Eksport af Avlsdyr Sted til Jylland. Ogsaa Øens Havebrug er stærkt udviklet. I flere Haver findes sjældne Vækster som Morbær samt Figen og Platan. Men især er Samsø kendt for sin Dyrkning af Kartoffler og Asparges, og af disse Varer finder en betydelig Eksport Sted. Ogsaa Fiskeriet spiller en betydelig Rolle for Øen, og dennes Fiskerflaade tæller 150 større og mindre Fartøjer.

Aspergesmark ved Kolby.

N. HJEMMINGSEN. ENERT

Samsingerne har fra gammel Tid haft Ord for at være duelige, kløgtige, flittige og livlige, en Karakteristik, der passer den Dag i Dag.

Over 350 Slægtsnavne har gennem Tiden været i Brug paa Øen og er det tildels endnu. Gennem Navnene kan Indvandring andetsteds fra spores. Paa Grund af det livlige Handelssamkvem i ældre Tid med Norge, var der mange Slægtsforbindelser med dette Land. Et andet Forhold i Henseende til Navnene var de hyppige Giftermaal med Øens Embedsmænd, og for flere Slægters Vedkommende skriver Navnet sig fra Soldater, der i 1807—14 var indkvarteret og efter Fredsslutningen blev boende paa Øen.

Sproget er i sin Kærne jysk, og særlig paa Nordlandet er Slægtskabet med Maalet paa Djursland hørligt. Men Samsingen er mere rask og fri af Væsen end Jyden og i Sindelag nærmest i Slægt med Fynboen.

Strejftog paa Samsø.

Selv om Samsø har flere Havne, er Kolby Kaas det Sted, hvor de fleste, der vil besøge Samsø, gaar i Land. Kolby Kaas Havn ligger paa Samsøs Vestside. Naturen er her barsk og

Vesborg Fyr, Samsø.

»jysk« med bratte Skrænter og store Granitblokke i Havstokken. Kaasen er en driftig lille Forretnings- og Fiskerby, og Havnen har betydelig Ind- og Udførsel. Der er god Amtsvej fra Kolby op gennem Landet. Et Stykke fremme ad Vejen passerer man Kolby med en Teglstenskirke i senromansk Stil. Vejen fortsætter videre gennem Permelille til Tranebjerg, men vi drejer mod Syd ud ad den lange Bygade for at komme ud til Vesborg. De yderste Huse ligger i »Ramsherred« med Gadekæret »Drukken Skorsten«. Her »druknedes« Leret, som Skorstenene byggedes af. Vejen gaar over en svagt bølget Slette forbi flere Bronzealderhøje. Den svære Bakkerække fra Kaasen naar sit højeste Punkt i Vesborg-Banken, Samsøs Sydvest-Hjørne. Her paa den vældige Knude ser man et af de betydeligste Voldsteder fra den tidlige Middelalder, som Danmark ejer. Den sydligste Banke har vistnok baaret Hovedborgen og ligger yderst, overfor den utilgængelige Skrænt mod Havet, som dog har bortskyllet saa meget af Skrænten, at nu kun et Hjørne af denne Banke staar tilbage. Paa den nordligste Banke, der nu bærer et Fyrtaarn og Fyrmesterbolig, har antagelig ligget en Avlsgaard. Graven om Borgbankerne omgives mod Landsiderne af en hesteskoformet Vold, uden om hvilken der atter er en tør Grav med foranbyggede Volde af betydelig Størrelse.

I Sydskræntens Banke mod Havet ses stærkt forvitrede Re-

Brattingsborg Slot.

H. HEMMINGSEN. ENERET

ster af en svær Mur fra tidlig Middelalder. Indtil 1875 stod heroppe en 7 Meter lang, 2,7 Meter tyk og 4 Meter høj Mur, nederst af Kamp, øverst af Munkesten. Julenat styrtede den i Havet. Uden for Muren kunde man for 100 Aar siden »køre og vende«. Gravene har i alt Fald delvis været stenkædte. I østre Grav har været en af Kamp sat Opsamlingsbrønd. En Løngang fra Borganlæget har ført ud mod Landsidens lave Terræn. Rester blev fundet for et halvt Hundrede Aar siden.

En sikker Rede har Borgen været i sin Velmagt. Hvasse Øjne har herfra stirret over Hav og Land. Men ogsaa denne faste Befæstning maatte falde, og i Aarhundredernes Løb har Havet bortskyllet omtrent Halvdelen af det gamle Voldsted.

Om Vesborgs Historie forlyder kun lidt, men Overleveringen knytter Marsk Stigs Navn til den.

Fra Fyrtaarnets Platform, 36 Meter over Havfladen, møder Øjet et Landskab saa skønt og typisk dansk, som det vel kan være: Bakker og Dale, Herregaardsmarker, Gaarde og Huses mindre Marktaavl, Kolby, Tranebjerg, Besser og Ørby Kirker, Brattingsborgs Spir og Skov. Bag denne skimtes Røsnæs, Kalundborg Kirke og Asnæs Skovene. Mod Syd Hav og Ør med Fyns Kyst midtfor. Fyns Hoved løfter sig med Halvøen Hindholm, hvor Stubberup Kirke sagnfast gemmer Marsk Stigs Grav.

Vi gaar tilbage til Kolby ud efter Brattingsborg. Denne hed tidligere Søllemarksgaard. Navneforandringen skyldes Griffenfeld, der 1674 erhvervede Samsø af Jørgen Bjelke, og lod sig kalde Herre til Brattingsborg og Visborg (Bisgaard). 1677 overgik Øen som et arveligt Lensgrevskab i den Danneskjold-Samsøske Familie. Brattingsborg Slot er opført 1870 og rummer bl. a. en Række skønne gamle franske Gobeliner, sjældne Renæssance-møbler samt fra Nordby Kirke et gotisk Kirkeskab fra 1519 med Aarhusbispens Niels Gades og Samsøprovsten Morten Jensens Navne og Vaabner.

I Skovbrynet ved Foden af Rævebakken med en dobbelt Jættestue ligger Ørnslund med den gamle romantiske Have med sjældne Træer, kunstige Øer og Grotter. Her boede fra 1839 til 1881 »Oldtidsmindernes Bevarer«, Godsinspektør August Kruse, hvis Mindesten staar paa den anden Side Vejen. Hans store Oldsagssamling findes paa Slottet.

Vi gaar ind i Skoven. Vejen snor sig og stiger opad. Vi er paa et Bakkestrøg, der skraaner brat ned imod »Festpladsen«. Højder og Bakker heromkring er gamle Holme. Havet skar sig fra Syd ind i Vige og dannede de to Hovedbugter Unarvogr og Munarvogr, som de gamle Søfarere nævnede dem. Et Steds udfør Munarvogr, »den skønne Bugt«, fandt efter Øvarodds Saga hin vilde Kamp Sted, hvor Osuræ Sønnerne kæmpede mod Hjalmar Ørvarodd. Inde i Skoven ligger Angantyrns Høj paa en tidligere Holm.

Vi gaar mod Stranden gennem det lave Terræn, hvor Bøgen snart afløses af Fyr og Gran. I Strandvolden ligger gamle Skanser fra den engelske Krig. Fra Havstokken ser vi Vesborg Fyr, og østerpaa langs Stranden naar vi snart Samsøs Sydøstspids, Lushagens uendelige Sand- og Stenmasser. Kæmpehøj ved Kæmpehøj kroner Markerne. Et Par Kilometer mod Nord rejser »Knøsen« sit stolte Dyssekammer.

Fra Brattingsborg tager vi Vejen over Ørby og videre til Brundby. Her ved Brundby ses den trehundredaarige Stubmølle, den eneste af disse, der endnu er i Brug her i Landet. Fra Genforeningsstenen i Brundby følger vi Vejen mod Øst ad Ballen til forbi Skolen paa Bakken. Langs Diget gaar »Forten«, den gamle Kvægevej. Det flade Land neden for Bakken er fordums Fjordbund og har Navne som Baadkær og Søllekaas.

Brundby Stubmølle, Samsø.

R. KLEIS. ENERET

Aalebækken snor sig igennem det frugtbare lave Land. Dens Udløb dannede en naturlig lille Havn for Fiskerbaade og Smaafartøjer. Fra Ballen var i ældre Tid Færgefart med Post og Passagerer til Kalundborg, indtil Postkontoret flyttedes til Kolby Kaas.

For nogle Aar siden byggedes en ny stor Havn i Tilknytning til den gamle, og Ballen er nu en By i kraftig Opkomst som Badeby. Der findes flere Hoteller og Pensionater, og i Sæsonen har saa at sige hvert Hus Badegæster. Nord for Byen er Forlandet fladt og sandet, og her paa Kysten ligger Sommerhus ved Sommerhus.

Fra Strandlyst ved Ballen følger vi Vejen gennem Øster-Lokken gennem Tranebjerg, Øens største Forretningsby med Dommer og Politikontor, Tinghus, Posthus med Telegrafstation, Toldkammer, Sygehus o. s. v.

Men det, der i Tranebjerg vil glæde den fremmede allermest, er Samsø Museum, bygget som en Samsøgaard var for 100 Aar siden, og indvendigt udstyret med alt, hvad der hører en saadan Gaard til. Paa Indgangsdøren staar et af de gamle Samsøvers:

Museet i Tranebjerg.

H. HEMMINGSEN. ENEKRT

Enhver, som Fred i Hjertet har,
hans Ind- og Udgang Gud bevare,
Men haver Nogen ondt i Sind,
gid det gaa ud, før han gaar ind.

I dette i sin Art enestaaende Provinsmuseum har Samsingerne med stor Pietet og Omhu søgt at værne de gode gamle Dage mod Forglemmelse og give den Fremmede et Indtryk af den Tid, og er man saa gaaet gennem alle Stuerne og har læst de gamle Vers paa Dørene, kan man sætte sig paa Kakkelstuen Bænk og føle en underlig stille Glæde ved at lade sig henflytte til en Tid, hvor man ikke havde saa travlt som nu, forstaa vore Forfædres Glæder og Sorger og deres Arbejde i Bryggers og Bagere, ved Rok og ved Væv.

Kirken er stor og smuk, opført fortrinsvis af Munkesten. Det store kraftige Taarn med to Meter tykke Mure, 18 Meter højt fra Fod til Tagskæg, er et middelalderligt Fæstningstaarn fra 1300-Tallet med Kaminplads, Skoldehuller og Skydehuller for Armbrøstskytterne. Taarnets oprindelige Indgangsdør ses over Skibets Hvælving. Kirken er senere tilføjet, antagelig omkring 1450. Altertavlen (1615) og Prædikestolen (1593) er rigt udskåret i Renæssancestil. Døbefonten er af Granit med

Tranebjerg Kirke, Samsø.

R. KLEIS. ENERET

Arkadedekoration. I Kirken er der Rester af Kalkmalerier, flere Ligsten og Mindetavler. Paa Skibets udvendige Nordside er der midt i en tilmuret spidsbuet Portal en Mindesten over Degnen Simon Kokansky, død 1796. Den største af Klokkerne er skænket af Sophie Amalie Moth, Grevinde Danneskjold-Samsøe. Den mindre bærer Aarstallet 1391. Ved Kirkegaardens Indgang ligger en meget stor middelalderlig Kirkelade fra Munketiden.

150 Meter Sydøst for Taarnet ved Vejen til Pillemark ligger det gamle Voldsted af »Curia-Samsø«, Gl. Brattingsborg, hvis Skæbne blev denne: 1289 lod Marsk Stig plyndre Samsø og bryde det derværende faste Slot Brattingsborg. Navnet Brattingsborg, som er tilføjet af Huitfeldt, synes her som andetsteds sagnagtigt. Langs Tomtens Østside er der Rester af Ringmuren, der kan følges i 100 Meters Længde. Man har opfattet Kirkens Taarn som en Del af det gamle Brattingsborgs Befæstning, og Traditionen fortæller om en Løngang fra Taarnet til Slotsbanken.

Fra Tranebjerg vandrer vi mod Nordøst til Byerne Torup og Langemark. Nybyggerhusene mellem Tranebjerg og Lange-mark er Udstykning fra Forpagtergaarden Sannholm. Mellem

Besser Gadestævne, Samsø.

H. KLÆIS. ENEBRET

Langemark og Besser Kirke ser man et Mindesmærke for M. S. Holm, Madebjerggaard, Samsø Landboforenings Formand fra 1886 til 1915. »Ildned med sit Ord til Daad, viste Vejen ved sit Virke«.

Vi følger Vejen videre til Besser. Besser Kirke ligger paa et Højdedrag. I Dalsænkningen mod Vest ser man Samsøs største Vandløb Sørenden. Fra Fjorden skal der ad den have været Sejlads op til Tranebjerg, hvor der i en Mose engang er fundet »et maadeligt Skibsanker«. Syd for Kirken ligger Hellemose, hvor Dødningerne efter Sagnet hver Nat gaar ned for at drikke.

Besser er en smuk By med kønne Gaarde og Huse. Lunden ved Indgangen til Byen hører til Præstegaardshaven. Der er mange maleriske Partier, særlig ved Gadekærene »Madekilde« og »Bowenskær«, der huser Klokkefrøer.

Kystlinien fortsætter sig nordud i Besser Rev, der skærmer Fjorden. Paa en Bakke ved Revets Fod ser man Levningerne af en Skanse. Vi vandrer de 6—7 Kilometer — glem ikke at bestige Hønsepul — ud til Batteriet, hvor Revet ender i Havnehage.

Efter at være gaet tilbage til Besser, vandrer vi nordvest ud over Lammeløkkebakke, i hvis Jordbund er fundet talrige

Tanderup, Samsø.

R. KLEIS. UENRET

Spor af Stenaldermaaltider og »Oldtidsporcelæn«. Vejen svinger og snørkler langs Maden over Sørenden og Græsløkkerenden. Højdedraget Vest for Vejen er en tidligere Ø, paa hvis Sydside der findes svære Lag af Cardiumskaller i 1½ Meters Højde over nuværende Havoverflade.

Det er Samsøs Østside, vi nu har gennemvandret, og vi vender os nu mod Vestsiden. Fra Amtsvejen oven for Kaasen gaar vi ud ad Vesterløkkenvejen gennem et sandet og stenet Strandbakkeland. Mod Landsiden er der svære Bakker Hop i Hop: Studebjerg, Fuglebjerget med sin glatte Top, Risbjerg og Løvhøj, hvor Gammelfar i Højen har en mægtig Udsigt over Aspargeslandet.

Paa Stranden findes en Helligkilde, hvorfra der endnu i Mands Minde hentes Lægedomsvand. Her drev ogsaa hin Kvinde i Land, hvis Krucifiks hænger i Onsbjerg Kirke. Tavlen paa Væggen beretter: »Thette forgyldt Krucifiks var bundet paa et Døt Menneske, Oc kom flydende her til Land ved Ilse Made i Tranebjerg Sogn, der di ville age Det til Kirkegaarden kunde 4 Heste ikke drage det, ikke Kunde De heller Fange Samme Lig til Koldbye Kirke. Mens der de Vende Vognen om til denne Onsbjerg Kirkegaard drog to Heste det Lettelig, blev

begravet Ved den her østre Gaul af Kirken. Og Haver Denne Kirke Sit Navn af Samme forgyldt Kors og kaldes paa Denne Dag Hellig Kors Kirke. Mitt Glas er udløben. Anno 1596.«.

Af Egeplanken, den Døde drev i Land paa, og som opbevaredes i en Gaard i Pillemark, er for faa Aar siden skaaret et Bord. Et Stykke ude i Stranden ligger den store »Sejlsten«, hvorom Sagnet siger, at det var den, hvorpaa den Døde kom »flydendes«.

Vi gaar videre mod Nord og drejer østpaa ind i det bakkefyldte Land forbi Tranemose til Pillemark, en stor Landsby med brede Gaarde og mange gamle Huse. Byen ligger i 3 Sogne. Fra Møllebakken og Tovbjerg er der smukke Udsigter. Derefter fortsætter vi videre forbi Kohøj ved Tranebjerg og følger derefter Landevejen til Onsbjerg. Terrænet stiger en Kende, indtil det naar sit Højdepunkt ved Tyvehøj, der nu kaldes Kongehøjen. Her findes en Mindesten for Frederik den Syvende og en Genforeningssten.

Fra Kongehøjen har man en prægtig Udsigt over det frugtbare Land. Mod Vest løfter »Dyret« sin vældige Dobbeltknode, Sydsamsøs højeste Punkt, 50 m over Havfladen. Lige for ligger Onsbjerg, hvor vi straks inde i Byen drejer mod Sydvest ud til Dyret med dets pragtfulde Udsigt over hele Samsø. Onsbjerg har faaet Navn efter Odin. Det er en stor Landsby med en smuk Kirke, »Helligkorskirken«, i romansk Stil. Paa en Trætavle i Koret er fæstet det berømte Kors, der har givet Kirken Navn. Det er et lille forgyldt Krucifiks af Kobber fra ca. 1200.

Vi fortsætter ad Havvejen langs Selvigbugten. Oppe i Landet ligger Hovedgaarden Bisgaard, hvis Navn Griffenfeld søgte ændret til Visborg. Bisgaards Bygninger er gammelt Bindingsværk. Gaarden har været omgivet af Grave, hvoraf endnu ses Spor i Haven mod Syd.

Videre gaar Vejen mod store og lille Vorbjerg, den første vender sin stejle Bringe mod Øst, den sidste falder brattest mod Havet. Mellem lille Vorbjerg og den fyrbevoksede Langdysse »Niels Hals« gaar en Vej nordøst op til den lille idyllisk beliggende By Stavns. Langs en gammel Abildgaard finder vi ned til Fjorden, et yndefuldt Sted med Siv og Tjørn langs den grønne Forstrand med Hjortholm lige for. Tilbage gaar Turen gennem Byen, nordvest op over Bakken med den smukke Udsigt til Hav, Hede, Fjord og Holme. Ved Kanhave, hvor Vejene

Dyret, Samsø.

H. HEMMINGSEN. EKERET

delers sig, ses i Jordsmonnet en Sænkning »Svenskekanalen«, der i lige Linie har forbundet Fjord og Hav. Sagnet fortæller, at Harald Blaatand engang har trukket sine Skibe herigennem. Muligt har Kanalen været et Led i en Oldtidsfæstning.

Gennem Plantagen, der dækker det meste af den tidligere Hede, stikker en Vej snorlige mod Maarup. Vejen mod Nordøst — med pinjekronede Skovfyr i Plantagens Udkant og halvt tilgroet Kær dybere inde — fører til Langøre. Nordpaa strækker sig uberørt Hede og Overdrev ud mod Flyvesandet, Sandlopperne, ved Østre Hedekrog, paa hvis Strand hin Havfrue efter Sagnet viste sig, der spaaede Christian den Fjerdes Fødsel.

Terrænet egner sig ypperligt for Teltning, og gennem flere Aar har forskellige Spejderkorps her haft Sommerlejr.

Langøre ligger ved Dybet, en mægtig Istidens Smeltevandsrende med stejle Sider, der fra Farvandet Eskeholm og Hjortholm gaar Syd om den sidste og fører Nord ud i Havet. Senere har Landet sænket sig, hvor Fjorden blev til.

Fra gammel Tid var Langøre den vigtigste Havn og Ankerplads. I 1711 havde Samsø 40 Skibe. Omend man ladede og lossede rundt hele Samsøs Kyst, overvintrede Skuderne dog

Udsigt fra Holmene i Stavns Fjord, Samsø. H. HEMMINGSEN. ENERET

ved »Langøre pæle«, og her til gik de fleste Skippere, der kom fra Norge. Hvad en saadan Norgesfarer førte med sig, kan ses af Toldregnskabet for 1705: Skipper Hans Svane af Alstrup agter sig til Norge med 200 Tdr. Byg, 200 Tdr. Malt, 33 Tdr. Rug og 70 Tdr. Ærter. Paa Tilbagerejsen medførte han til Samsø 9 Tønder Tran, 4 Tdr. Tjære, 20 Voger Tørfisk og andet.

Langøre Havn er Samsøs eneste naturlige Havn, og indtil i 1880'erne stadigt den vigtigste. Herud kom i Landgildets Tid Bøndervognene med Korn til Grevskabet, og herfra foregik Kornudskibningen til Norge og England. Men da Landbruget gik over til Produktion af Smør og Flæsk til Udførsel, udbyggedes Anløbsstederne, der laa nærmere det mere frugtbare Op-land. De store Pakhuse fra Langøres Storhedstid nedreves, og Kaasen, Ballen og for Nordlandet Maarup Havn er nu Samsøs Porte mod Omverdenen.

Af Stavnsfjordens Øer er Hjortholm den største. Hjortholms højeste Top er 26 Meter over Vandfladen. Paa den lidt lavere Tvillinghøj finder man Voldstedet af Hjortholmhus, der har været omgivet af Grave. Et stensat firkantet Hul i Jorden lidt Nordvest for Voldstedsbakken kaldes Marsk Stigs Kælder. Om Slottets Historie vides intet. Derimod nævnes i Valdemar den

Andens Jordebog, at Kongen havde et Jagthus paa Hjortholm. Sydvest for Hjortholm ligger den landfaste Gammelholm, hvorfra der tidligere var Udskibningssted. Baade her og paa Eskeholm fortæller Køkkenmøddinger og Flintestensflækker om Stenalderfolkets Færden.

Nord for Stavnsfjord ligger Øerne Kyholm, Lindholm og Vejro. De er ubeboede og benyttes om Sommeren til Græsning af Kreaturer.

Kyholm har en ejendommelig Historie. I Pestaarene 1709—11 tjente Øen som Karantænestation for jyske Søfolk, og et Pesthus blev opført. 1801 anlagdes »Kyholms Fæstning«, udbedret efter Flaadens Tab af Oberst Tidemand, og havde Kommandant og Mandskab indtil Fredsslutningen. Som Batterierne paa Besser Rev, Lilleøre og Langøre kunde Fæstningens Kanoner bestryge Indsejlingen til Langøre, hvis udmærkede Havn derved undgik at blive Basis for engelske Linieskibes Togter i de danske Farvande. Paa Kyholm lod Regeringen i 1831 efter Krav fra fremmede, søfarende Nationer som Vederlag for Sundtolden anlægge »fuldstændig Losnings- og Rensnings Karantæne«, hvor ethvert Skib, der kom fra oversøisk Fart, maatte ligge i Karantæne.

Det betydelige Anlæg omfattede et roterende Lampefy, 5 store Pakhuse, Lazaret med Sygestue, Badstue og Rygestuer, hvor Varer som Mandskab blev »røget«, Boliger for Karantænemester og Læge, Betjente og Arbejdsfolk, 4 Lodser og en Tolk, Stald til 4 Heste, Kirkegaard, Baadehavn og en 40 m lang Losningsbro. Endelig var der Kommandantbolig, Vagt og Kaserne for Garnisonen m. m.

Paa Grund af ondartede Rygter forviste i 1849 den sidste Kommandant, Kaptajnløjtnant Krüger, Kvinderne fra Øen. Drikkeri tog Overhaand, og Holmen forfaldt mere og mere, indtil efter Sundtoldens Ophør i 1857 Karantænen nedlagdes. Bygningerne blev nedbrudt og solgt ved Auktion. Øen var atter folketom, men stadig er den et Besøg værd. De nedrevne Bygningers Grundsten viser Vaaningernes Beliggenhed, og Brøndene findes endnu. Af Haverne er ikke faa Rester: Frugttræer og Frugtbuske, et mægtigt Kaprifolievildnis, isprængt Roser og Syren, og hvert Foraar gror Paaske- og Pinseliljer, Tusindfryd og Akeleje frem af Græsset. Kirkegården, der rummer op mod 100 Døde, ligger bag sit Gærde uden en eneste Gravsten, men

med et i 1931 rejst stort Egetræs Kors, en Kopi af Kirkegaardens oprindelige.

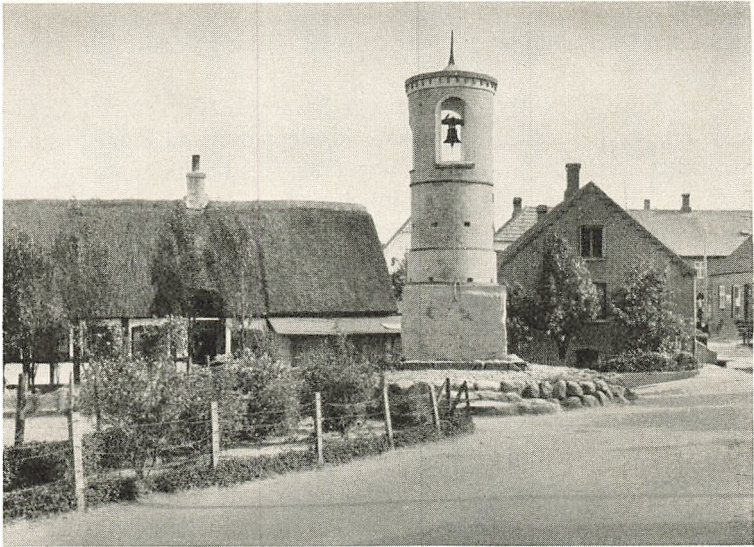
Øst for Kyholm ligger Lindholm med Rumpen, og helt til Havs Vejrø og Bosserne.

Smukkest er *Vejrø* med de lodrette 25 m høje Klinter og sit svære Tjørnekrat.

Klokkefrøen pauker i Kærene, Kaniner og Kvæg lever paradisk herude, og et evigt Fugleskrig hvirvler over Øen. Stenen »Blak« staar som et Skarreklit af Granit Vagt nær den hvide Strand.

Hvor nu den snorlige Vej stikker gennem Plantagen mod Maarup, var der for et Par Menneskealder siden ikke indgrøftet Vej eller Sti. Skulde man sydfra over Heden, færdedes man gennem Lyngen, spejdende i Horisonten efter de to høje Stolper »Brætterne«, der 3—4 km ude var rejst som Ledefyr, hvor Vejen fra Maarup drejede østlig mod Langøre. Den store flade Hedestrækning tilplantedes af Grevskabet for et halvt Hundrede Aar siden, Bjergfyr og Gran kvalte Lyngen, men endnu breder sig en smuk, uberørt Lyngstrækning Nord for Langøre gamle Kirkevej. Plantagen er omtrent 7 km i Længden, og afsluttes i Nord af en yndefuld Birkeskov, og her ligger Maarup. Fra Maarup Havn er der Dampskibsforbindelse med Aarhus. Ved Maarup er Terrænet lavt og sumpet, og det egentlige Nordland, der begynder her, nævntes i gammel Tid en Ø. Mod Nordby og Østerhavet er Terrænet en Slette, medens Vestsiden gaar jævnt op og danner et mægtigt Bakkeland, der fortsætter sig nordud i endnu voldsommere Formationer, bredende sig over Halvøens nordligste Trediedel.

Nordby Kirke ligger højt over Sletten med de mange Udflyttergaarde. I Havet ses Hjelm's høje Bakkeparti og Vejrø. Mod Syd Heden og Selvigbugtens krumme Linie. Kirken, der er Samsøs længste, er en gotisk Teglstenskirke med spidsbuede Dobbeltvinduer med Midtsøjler og med et smalt Taarn. Altertavle og Prædikestol har rigt Billedskærerarbejde. Kirkens ejendommelige Beliggenhed forklares ved, at Sognet fordem havde 3 Byer: to paa Sletten, Søby og Glistrup, samt Kongsbølle i Bakkerne, alle ødelagte af Lybækkerne kort efter den sorte Døds Dage omkring 1370. Minder om de forsvundne Byer er bevaret i Marknavne. Søby har ligget ret Øst for Kirken ved

Klokkelaarnet, Nordby, Samsø.

R. KLEIS. ENERET

Vejen til Maarup, Glistrup midt imellem Kirken og Nordby. Ved Bakken »Bejs Æhnd« (Bys Ende) ind mod Langdalen Vest for Nordby ligger »Glistrup—Kongsbøl Agre«, hvor det gamle Kongebol har ligget, der gav Bebyggelsen Navn.

I det høje, bølgeformede Land Vest for Kirken trækker Møgelskaar sine mægtige Smeltevandsfurer. Fire Strømme fra Bræen er skyllet sammen i en Hovedstrøm, der paa sin Vej mod Havet har skaaret sig dybt ned i Grunden. Den 22 Meter høje Klint er gennembrudt i en Bredde af 50 Meter, og Landskabet her ejer en Vælde og Vildskab, som næppe noget Sted i vort Land.

Nordby er Samsøs største Landsby og rummede, før Udflytningen i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede tog sin Begyndelse, 60 Gaarde og lige saa mange Huse. Endnu er den Øens tættest bebyggede By med en Labyrinth af navnfæstede Gader og Gyder, mange interessante gamle Bygninger og smukke Haver.

Gamle kommunale Ordninger har endnu Hævd i Nordby. Byen har en Oldermænd og deles i 4 Kvarterer eller Roder med hver sin Skaarsmand, en Bestilling, der gaar paa Tur blandt Husmændene. Ogsaa det gamle Bystævne er bevaret i »St. Pauls

Mødet« 25. Januar, St. Pauls Dag, da Sognets mandlige Beboere samles for under Sogneraadets Ledelse at drøfte de fælles Anliggender.

Den ældre Tids Bystævne fandt Sted paa Torvet ved Gadeklokken, og her er endnu Byens Mødeplads. Paa Torvet staar Majtræet med Fregat paa Toppen. Tæt ved Klokken stod Gabe-stokken, der først fjernedes omkring 1850. Den anvendtes særligt som Straf for Tyveri uden Øvrighedens Mellekomst.

Første Søndag efter Pinse rider de unge Karle »Sommer i By«. Da er Majtræet pyntet, og Flaget »Ungdoms Minde« hejst.

Et meget smukt Parti i Byen er ved det store Gadekær. De 4 gamle kampestenssatte Bybrønde er fredede under Nationalmuseet.

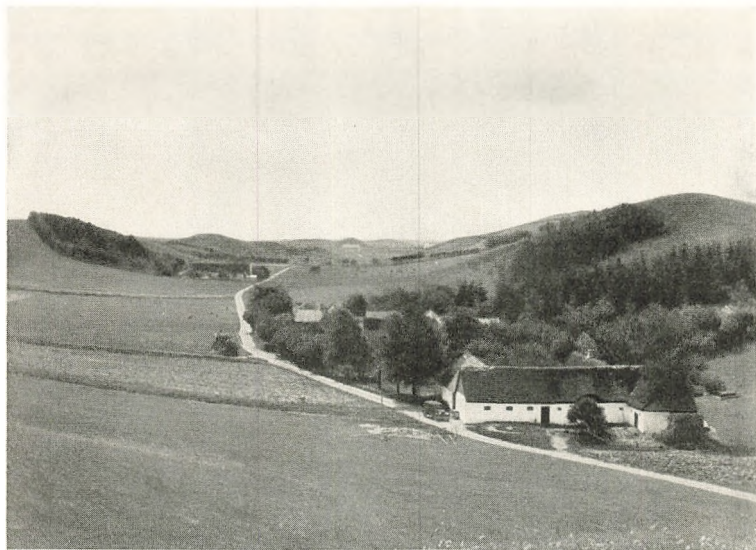
I Bakkelandet Vest for Nordby ligger Samsøs højeste Punkt »Ballebjerg«, 64 Meter højt. Paa Bakkens Top knejser et Udsigtstaarn, opført af den tidligere Sogneraadsformand, Gaardejer Morten Madsen. Heroppe fra er en storslaet Udsigt over det omkringliggende Bakkeland og over Landet viden om. Mod Øst ses Nordby paa sin Slette, i Havet Kyholm, Lindholm og Vejrs gyldne Skrænt, nordlig Marsk Stigs faste Borg Hjelm og Ellemandsberget paa Hels, vestlig Tunø som en lille Holm, og bag den skimtes den jyske Kyst med Domkirkespiret i Aarhus.

Paa den nære Strand ses Rygningen af Vestballegaard, den eneste Bebyggelse paa disse Kanter. Faa Meter Syd for Gaarden falder Staarenden i Havet. Her er Baadestedet Stæde (Staa), hvorfra Transport fra hele Samsø over Isen til Jylland fandt Sted i forrige Tider.

Vi vandrer videre mod Nord ind mellem Rovbjerg og Bakken »Bys Ende« og kommer ud i *Langdalens* mægtige Strøg med de højt optaarne Bakker.

Lidt Nord for »Bakkely«, den første af de 6 Langdalsgaarde, ligger »den store Røverstue«, en Stenaldergrav, hvortil Sagnet knytter Røverhistorier. Øst for »Thomasminde«, den næstyderste af Gaardene, ryger den mærkeligt formede »Stolbakke« til Vejrs, østligere igen Ørneas midt mellem Vester- og Østerhav.

Vi passerer den sidste Langdalsgaard, og Nord for et Bakkevirvar finder vi i en henrivende Sænkning Ruinerne af »Brøndkær« med det store Kær og Vildnishaven. Her er mennesketomt og skønt at dvæle. »Brøndkær« og »Mosegaard« omtrent ligeover-

Langdalen, Nordby, Samsø.

H. HEMMINGSEN. ENDRÆT.

for ved Kragemosen er de to første Gaarde, der udflyttedes i Bakkerne efter Udstykningen i 1790erne. Den første 1797, den sidste 1829. Den Brøndkær-Bonde fik af Grevskabet for hvert Fag Hus, han opførte herude i Ensomheden, 15 Mark. De mange Penge vakte Misundelse, men man kviede sig, og der skulde gaa tre kvart Aarhundrede, før Langdalen fik Bebyggelse og Mosegaarden Naboer.

Modsvarende Langdalen gaar Østenlands *Issehovedvejen*, hvor omtrent 1 km fra Nordby den store »Dywelsten« eller »Børnesteinen« ligger henslængt. Her skal unge Koner have haft travlt, ofrede de Stenen Grovbrød, velsignedes de med en Pige, men henlagdes der »Smaabrød«, blev det en Dreng.

Storslaaet og vildt er Terrænet her nordude. Vældige Kræfter har her tumlet med Landet, og det er som Jordsmonnet har skulpet i krappe Bølger og i et Nu er stivnet.

Vi har endt vort Strejftog over Samsø og staar ved Øens yderste øde Huk Issehoved.

Over Revet, der jager langt til Søs, mødes Vester- og Østerhav i en evig Skumstribе.

Marselisborg Slot.

JONALS CO. FOT.

HERREGAARDE I ØSTJYLLAND

Af OTTO ANDRUP

DE østjydske Herremænd sad gennem Tiderne og tjente sig svære Penge paa deres Oxefederi. Gaardene med de store Stalde og de brede Enge og Græsmarker var anskaffede og udstyrede til denne Udnyttelse, og aarligt vandrede store Drifter af fedet Kvæg syd paa ad Oxevejen til Udførselshavnene mod Holland, til Toldstederne mod Tyskland og gode Dalere vendte tilbage i Adelsmændenes Kasse.

Nutiden bedømmer Jorden efter andre Hensyn, og derfor ser vi, med Undren, at en Række Herregaarde fra Renaissance-tiden ligger paa Egne, som man ikke regner som særlig frugtbare. De ændrede Krav til Jorden har ladet mange Adelsæder forsvinde; men endnu staar der rundt om i dette Distrikt gamle knejsende og solide Vidnesbyrd om den ældste Tid.

Ind mellem Adelsjorden laa Krongodset, Kongens Ejendomme, hvis Afkastninger dels gik til at opretholde Lensmanden og hans Administration, dels gennem Lensmandsafgiften vandrede ind i Kongens og Rigets Skatkammer.

Ved Omlægningen af Administrationen efter Enevældens Indførelse og under Arbejdet med at afbetale den kolossale Gæld efter Svenskekrigene kom Frederik III og hans Hjælpere ind paa at sælge Krongodset, eller snarere man tvangsoverdrog det til Statens Kreditorer paa visse for disse ingenlunde gunstige Vilkaar. Saaledes opstod der i sidste Halvdel af 17. Aarhundrede en Del nye Herregaarde, samtidig med at enkelte gamle Besiddelser voksede og arronderedes.

Netop i det Afsnit af Jylland som Aarbogen i Aar behandler, laa mægtige gamle kongelige Len, Skanderborg, Stjernholm og

Bygholm, Havreballegaard, Aarhusgaard og Aakjær Len. Saa det er forstaaeligt, at Herregaardene her ikke har den samme egale Karakter, som i det øvrige Land.

Bispegaarden i Aarhus og Bispegods i Ning Herred kom efter Reformationen til at danne et Len Aarhusgaard, men Lensmandsresidensen flyttedes snart til Havreballegaard, Syd for Aarhus. Denne og alt Godset, ialt over 3200 Td. Hartkorn, blev 1661 for ca. 150.000 Rdl. tilskødet Storkøbmanden Gabriel Marselis, der drev sin Forretning fra Amsterdam. Han havde gennem lange Tider været en Hovedleverandør af Vaaben og Skibe, industrielle Frembringelser og Pengelaan til den danske Krone; nu skulde han have Betaling i dansk Jord, og blandt meget andet tilfaldt da alt Krongodset i Ning Herred ham, Gods, som han supplerede ivrigt ved Mageskifte og mægtige Tilkøb. Han havde fire Sønner; af dem arvede de to Aarhuskomplekset, Constantin, som fik Godserne nærmest Aarhus, Stadsgaard og Havreballegaard, og Vilhelm, der modtog Moesgaard og Skumstrup.

Bispegodset i Hads Herred laa samlet om Bispernes Slot Aakær, der ved Reformationen ogsaa blev kongeligt Len, og ogsaa her kom Svenskekrigens Følger til at gøre sig gældende. Krongodset i Hads Herred udlagdes 1661 til selve Rigets Hofmester Hr. Joakim Gersdorff som Vederlagsgods for de Ejendomme i Skaane, han afgav til Svenskerne, for at vi kunde beholde Bornholm.

En god Milsvej Vest for Aarhus ligger *Constantinsborg*. Det er den gamle Gaard *Stadsgaard*, som nævnes allerede i det 14. Aarh. og da ejedes af en Slægt, hvortil den berygtede danske Foged i Sverige Jøsse Eriksøn hørte. Valdemar Parsberg afhændede den 1583 til Frederik II ved et af de berømte Mageskifter, hvorigenennem denne natur- og jagtglade Konge sikrede sig gode Jagtrevierer. Kongen boede der stundom og lod opføre et lille Jagthus, men Godset lagdes til Havreballegaards Len indtil 1661, da Gabriel Marselis, som omtalt, fik dette Krongods, og Gaarden gik senere over til hans Søn Constantin, der 1677 byggede et stort Bindingsværkshus der og gav den sit nuværende Navn. Han var gift, men havde ingen Børn; hans Enke Sophie Elisabeth Charisius arvede Gaarden efter ham og hun oprettede 1703 Stamhuset Constantinsborg, som først tilfaldt hendes anden Mand, Admiralen Peder Rodsten, og derefter 1714 Charisius-

slægten; 1787 uddøde denne Familie og Stamhuset arvedes af den sidste Besidders Datter, der var gift med Jens Jørgen Fædder, der blev tysk Rigs greve, og nu kaldte sig Fædder Charisius. Sønnen fik Lov til at substituere Stamhuset med en Kapital og solgte saa Godset til sig selv, men Ejendommen gled senere ud af Familien og kom 1867 til den bekendte Storhandelsmand i Hamborg Generalkonsul Henrik Pontoppidan (d. 1901), der netop ved Erhvervelsen af Constantinsborg kom til at betyde saa meget for dansk Landbrug, idet han gjorde Gaarden til et Foregangsbrug og uddannede mange unge Landmænd. Hovedbygningen, der var bygget 1802, blev ombygget med Midterpartiet i 1868. Gaarden er stadig i Pontoppidan-Slægtes Besiddelse.

Umiddelbart syd for Aarhus laa Bispestolens Landgaard *Havreballegaard*, som senere blev Lensmandsresidens og 1661 afhændedes til Gabriel Marselis. Den tilfaldt ogsaa Constantin og gjordes 1680 til Hovedsædet i Baroniet *Marselisborg*, da Constantin Marselis blev ophøjet til Baron Marselis. Selv om man antager, at Kong Christian V foretog denne Naadesakt for at vise sig taknemmelig i Anledning af Fader Marselis' Virksomhed for Danmarks Sag gennem Tiderne — en Taknemmelighed, som fik et mærkeligt Modstykke, da han faa Aar efter optog alle de indtil halvthundrede Aar gamle, længst afsluttede Regnskaber til Revision og haardhændet inddrev paastaede Fejl, hvad der kom til at koste Marseliserne og deres Kompagnoner svære Beløb, — saa var det jo dog saaledes, at Kronen heller ikke var blind for den timelige Fordel, som den kunde vinde ved at forlene slig Hæder.

At faa et Gods gjort til et Baroni var for Ejeren en aarlig Fortjeneste, fordi Baronien som Garant for Bøndergodsets Skat fik visse Lettelser, men langt mere betød det i disse rangsyge Tider, at han derved opnaaede en betydelig Værdighed, gik foran de fleste Embedsmænd og hørte til dem, der kom til Hove. Det var fristende for Godsejere, hvis Sti ellers ikke let førte i Højderne, og man var derfor gerne villig til at ansøge om Kongens Naade og faa Lov til at skænke Kronen sit Gods mod at faa det igen som Baroni, altsaa dog med Bestemmelsen om, at det skulde falde tilbage til Kongen, hvis Besidderens mandlige Slægt uddøde. Constantin Marselis havde ingen Børn. Kongen kunde da 1699 ved hans Død overdrage Baroniet til sin egen Søn, Admiralen Ulrik Christian Gyldenløve, der da kun var en stor

Dreng, men senere gjorde sig bekendt i den nordiske Krig som Flaadefører og som Tordenskjolds varme Beskytter. Ogsaa han døde barnløs, og Baroniet blev atter bortgivet af Kongen til en Slægtning, til den afdødes Brodersøn, Frederik IV's Halvbroders Søn, den senere saa berømte Admiral, Flaadens Befordrer, Frederik Danneskiold-Samsøe, der 1719, da han modtog Lenet heller ikke var stort mere end en Dreng. Skæbnen forfulgte Marselisborgs Besiddere, ogsaa Fr. Danneskiold døde sønneløs 1770. Christian VII skulde da atter disponere over det smukke Gods, men fandt, at en af hans kongelige Forgængere, Christian VI, forlængst havde lovet det bort til en af sine Yndlinge, om det skulde blive ledigt. Løftet blev respekteret. Det var en Baron Gersdorff, der nu kunde tiltræde Baroniet; en Gren af denne Slægt var gaaet i russisk Tjeneste, og da det nu ved den første Baron Gersdorffs sønneløse Død, tilfaldt hans Broder og derpaa 1802 en russisk General, fik denne Lov til at erstatte Baroniet med en Kapital og solgte derefter 1805 Marselisborg til en Ætling af Baron Marselis' Broder, til Stiftamtmanden Frederik Julius Christian Guldencrone, en overmaade hæderlig, flittig og initiativrig Mand, der kun havde det Uheld, at Tiden stadig arbejdede imod ham og hans Arrangementer, hvorfor Pengekrisen og Møntnedskrivningen ganske ruinerede ham; thi han havde udstykket denne Gaard og ydet Kredit, men fik nu disse nystiftede Udlaan tilbage, nedsatte efter en stærkere Skala end de gamle Laan, som han selv ved Købet havde optaget. 1825 blev Gaarden, der nu var paa et Par Hundrede Tønder Hartkorn, solgt ved Auktion for 50.000 Rbd. og Køberen var en af de russiske Gersdorffer, vel af Hensyn til et i Gaarden indestaaende Laan. 1836 kom den i Familien Ingerslev's Eje for 120.000 Rbd. Tresinstyve Aar senere solgte Indenrigsminister H. P. Ingerslev den for det tidobbelte Tal i Kroner til Aarhus Kommune, altsaa en Prisstigning fra 50.000 Rbd. til 1.200.000 Kr. paa 70 Aar. I Bygningerne indrettedes bl. a. Kostskolen; nu er alle de gamle Huse forsvundne.

Men Navnet fik ny Glans, da Aarhus By besluttede af den erhvervede Jord at give Grund til det Slot, som Jylland vilde skænke Prins Christian. Omkring 1900 byggede HackKampmann oppe paa Højderne mellem Havreballe Skov og Kirkeskoven den store hvide Bygning, som er blevet Kongeparrets Sommerresidens, og som fik Navnet *Marselisborg Slot*.

Moesgaard, set fra Vest. Bygget ca. 1775 af Arkitekt C. J. Zuber.

Drager man Syd paa ad Oddervejen, ligger en Milsvej borte ud mod Havet, mod Skovene *Moesgaard*, ca. 1 Kilometer Øst for Vejen. Moesgaard er en gammel Ulfeldejendom, der senere kom i de Egern og Bjælke Frijsers Eje. Slægten var hverken rig eller særlig anset, men Mogens Frijs opnaaede kort efter Ulfeld's Flugt at blive Landets Rentemester, hvad der var en meget indbringende Bestilling; i hvert Fald forstod han, som ingen anden, at faa noget ud deraf, saaledes at han snart kunde begynde i største Stil at samle Jordegods. Han havde oprindeligt tænkt at gruppere det om sine arvede Ejendomme paa denne Egn og derfor faaet sig udlagt Krongods i Ning Herred; men da Gabriel Marselis ved Ordningen af Kronens Gæld fik store Domæner anvist her, arrangerede han sig med denne og afstod ham sit der-værende Gods. Den sydlige Del af Komplekset tilfaldt, som omtalt, Vilhelm Marselis, der 1678 blev Baron Güldenchrone. Moesgaard blev dog ikke indlemmet i Baroniet, men bestod som Baronernes Privatejendom, indtil Baron Fr. J. Chr. Güldenchrones økonomiske Sammenbrud efter Pengekrisen. 1822 overtog Staten den ved Tvangsauktion for 55.000 Rbdl. og solgte den 16 Aar efter for det dobbelte. Derved kom den til Politikeren og De-

partementschefen T. Chr. Dahl, der senere af Frederik VII gjordes til Stiftamtmand i Aarhus og som spillede en betydelig Rolle under Kongens og Grevindens Jyllandsrejse. I hans Slægt er den endnu.

Den store hvide Hovedbygning, som forbindes med Oddervejen ved en gammel Allé, er bygget af Arkitekten Zuber omkring 1775 for Baron Güldenchrone, og den har bevaret sit smukke og statelige Udseende urørt, en toetages Hovedbygning med en rund Udbygning midt paa Havesiden, og med to eenetages Sidepavilloner mod Gaarden, anbragt efter Længdesnittet af en Oval.

Hovedbygningens Indre med de to ovale Sale mod Haven staar endnu urørt som paa Frederik VII's Tid, et ejendommeligt og interessant Interiør, og Gaarden selv, i de skønne Moesgaard Skove og nær Aarhusbugtens blaa Vande, hører til de yndigste Steder i vort Land.

Omtrent som Moesgaards Skæbne er *Vilhelsborgs*, der ligger en tre Kilometer derfra paa den anden Side af Oddervejen, ved Gibberaa, der graver sig dybt gennem Bakkerne. *Skumstrup* hed Gaarden og den nævnes allerede 1486. Den har været i de Galters og Ulfelders Eje, tilfaldt Frijserne, og afhændedes 1662 ligesom Moesgaard, ialt ca. 1400 Tdr. Hartkorn, til Gabriel Marselis; Vilhelm Marselis gjorde den 1673 til Hovedsædet i Baroniet Vilhelsborg, for naturligvis skulde den rige unge Mand være Baron. Han var da forlovet med en Datter af Vicekansler Holger Vind, som meget behændigt, om end mindre diskret, fik indflettet i Patentet, at saafremt Baron Vilhelm skulde dø, før han var bleven gift, skulde Ejendommen, før den hjemfaldt til Kronen, nydes af hans Forlovede, saa længe hun levede, om hun ogsaa giftede sig igen, og af hendes Efterkommere i andet Ægteskab. Baron Güldenchrone opnaaede dog at blive gift med Regitze Sophie Vind og fik Børn, saa Baroniet kom aldrig til at hjemfalde. Derimod gav Baronessen Familien Güldenchrone et alvorligt økonomisk Stød, da hun som Enke ægtede Baron Jens Juel, Niels Juels Broder, og dermed overførte til ham og hans Slægt Marselisernes store og rige lollandske Godser, der senere bl. a. blev til Herregaarden Christianssæde.

Vilhelsborg gik som Baroni stadig i Arv paa Mandssiden, uanfægtet endog af Baron Fr. Jul. Chr. Güldenchrones ovenfor omtalte sørgelige Fallit, indtil 1923, da det efter Lensaflysningen

Rathlousdal, set fra Sydøst. Bygget ca. 1770 af Arkitekt C. J. Zuber.

som fri Ejendom blev solgt til Godsejer Hvid. Ejendommen hører til Landets bedste Hvedejord og var gennem det sidste Aarhundrede drevet frem til en ypperlig Landbrugsbesiddelse. Den nuværende Bygning, en hvidkalket toetages Længe, er opført ca. 1844 efter Tegning af Arkitekt Thielemann; men der ligger endnu en Rest af den gamle eenetages lave Bygning ved Siden, hvori Baronerne tidligere havde til Huse.

Syd for Ning Herred ligger Hads Herred, hvori Kronens Gods ogsaa kom til at danne Basis for nogle 17. Aarhundrede Herregaarde. Oddervejen fører videre mod Odder, og nær denne nu oplomstrende By laa *Loverstrup*, som Knud Mogensen Løvenbalk, Sønnen af »den skotske Kvinde paa Tjele«, gjorde til en Hovedgaard og 1580 mageskiftede til Frederik II, der lagde den til Aakær Len. Efter Svenskekrigen maatte Rigets Hofmester Hr. Joakim Gersdorff her modtage Betaling for sit Tilgodehavende hos Kronen, og hans Svigersøn Gregorius Rathlou oprettede den atter til Hovedgaard, gav den Navnet *Rathlousdal* og byggede en betydelig Bindingsværksbygning paa en Ø i Odderaa. Hans Søn Geheimeraad Christian Rathlou var gift med Sophie Dorothea Schack; deres eneste voksne Barn, en Datter, døde barnløs 1747,

og det gamle Ægtepar saa nu med Sorg hen til, hvad der vilde blive Fremtids Skæbne for det dem saa kære Gods. Da de fik Besøg af Fruens forældreløse Brodersøn Joakim Otto Schack, der var 19 Aar gammel, modnedes en Plan. Ret skulde være Ret og de to Slægter skulde ikke have Anledning til Klander; hvis altsaa den unge Mand vilde love at ægte en af Rathlous Slægt, skulde han udpeges som Arving, og man fandt da den niaarige Øllegaard Charlotte Juul. Sagen ordnedes. Rathlousdal gjordes 1749 til et Stamhus, endog paa Størrelse med et Baroni, og den gamle Geheimeraadinde tog med Alvor fat paa at forskønne og forbedre Ejendommen. Det gamle Hus afbrødes, hun begyndte at opføre et nyt efter Tegning af Zuber og alt blev gjort, for at det unge Par, naar de skulde tiltræde Besiddelsen, kunde finde et værdigt og rigt Sted. 1771 arvede det unge Par Ejendommen og han antog Navnet Schack-Rathlou. Han havde beklædt Posten som Gesandt i Stockholm og senere ledet Finanskollegiet, men var noget brutalt afskediget uden Pension af Struensee 1770, saa Arven kom ham vel til Gode. Faa Aar efter indtraadte han atter i Regeringen og sad 1772 til 1788 som Statsminister; han tog sin Afsked, fordi han ikke kunde hindre Stavnbaandets Ophevelse. Under hele hans Embedsvirksomhed havde Rathlousdal været ham en Kilde til Glæde og Adspredelse; han havde bygget videre paa Gaarden og iværksat Forskønnelse og Forbedringer, men da han i 1778 mistede det sidste af sine Børn, en højt elsket Datter, bragtes hans Virksomhed til Standsning. I Haven minder en Obelisk af Johs. Wiedewelt Eftertiden om hans Sorg.

Da han døde 1800, gik Stamhuset over til Slægten Holstein, som antog Navnet Holstein Rathlou. 1921 blev det fri Ejendom; Gaarden ejes nu af en i Canada boende Holstein Rathlou.

I 1910 hærgede en Brand en Del af Ejendommen og hele Ladegaardskomplekset foran Bygningen ødelagdes. Den gamle Zuberske Hovedbygning, en eenetages Længe med et taarnagtigt toetages Midtparti, er dog endnu tilbage. I Dyrehaven staar et stolt gammelt Egetræ af sjælden Skønhed; her skal Frederik VII have skudt et Krondyr, hvorfor det bærer hans Navn.

Lidt Syd for Odder ligger en anden Herregaard *Rodstenseje*, som oprindeligt hed *Hovedstrup* og var en gammel adelig Sædegaard, der dog af Oluf Brockenhuus var mageskiftet til Frederik II 1581 mod Seberkloster. Saaledes kom den under Kronen og atter 1661 til Hr. Joakim Gersdorff og videre til hans

Rodstenseje, set fra Nord. Bygget 1681, Taarnet ca. 1750.

Svigerson, Admiral Jens Rodsten, der tjente under Niels Juel i Køgebugt. Ham er det, der genoprettede den gamle Herregaard, som gav den sit nye Navn og som byggede den store trefløjede Bindingsværksgaard, som endnu staar. Hans Datterdatters Mand, Oberst Malte Sehested, rejste det store sekskantede Taarn midt paa Bygningen; og Traditionen fortæller endnu meget om Hustruen Sofie Amalie Rantzaus Godlidenhed og Dytighed, selv som Landbruger. Atter arvedes Gaarden af en Datter, Oberstinde von Weinigel, og stadig stod Landbruget højt. Men om den følgende Ejerinde og hendes Mand, den ældre Grevinde Trampe og den unge Kammerjunker von Voss, har Traditionen saa meget værre at berette, og om det skamløse Leven paa Rodstenseje; Kammerjunkeren har været Model for Blichers Baron Sonnenthal i »Fjorten Dage i Jylland«. I 1835 erhvervedes Gaarden af Otto Valdemar Hagemann, og her fødtes 1842 den kendte Kemiker, Geheimekonferensraad G. A. Hagemann. Siden kom den i T. C. Dahl fra Moesgaard og i Holstein-Rathlous Eje og den blev atter et vigtigt Centrum for Fremme af Landbruget, idet Forpagteren Chr. Fr. Jensen var overmaade

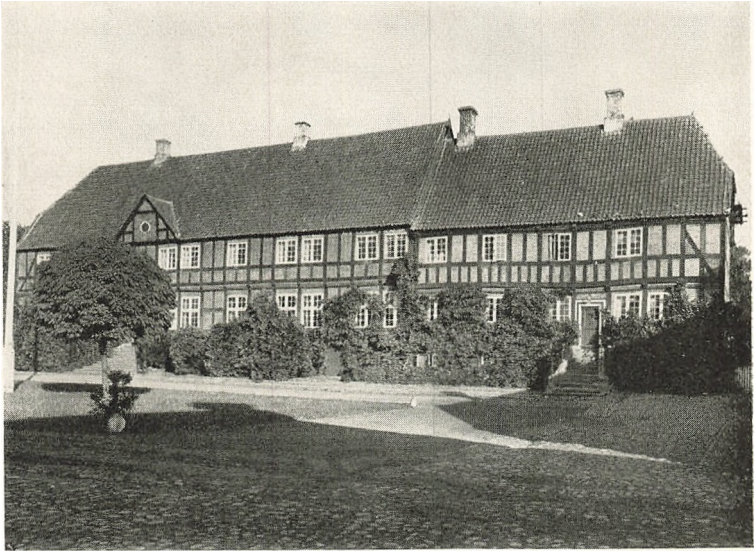
Aakær.

anset som Lærer for unge Elever. Nu besiddes Gaarden af Godsejer E. Schmiegelow.

Rodstenseje er en af de ejendommeligste Herregaardsbygninger i Bindingsværk i Danmark fra 17. Aarhundrede.

Fra Odder svinger Vejen mod Vest til Horsens, og hvor den naar Aakær Aa, der løber til Horsens Fjord, ligger den gamle Kongsgaard *Aakær* eller, som den endog en Tid kaldtes, *Aakær Slot*. Det Sted, hvortil Sagnene allerede fra Renaissancetiden knyttede den stærke Helt Svend Feldings Bedrifter, har selvfølgelig været en Adelsgaard, og paa Dronning Margrethes Tid nævnes de Rostruper som dens Ejere, men snart rykkede Kirken, altsaa Aarhusbispen, ind paa Gaarden og den blev hans Yndlingsbo om Sommeren. Ved Reformationen blev det kongeligt Len — Birgitte Göye havde det et Par Aar — og der blev opført et Hus, saa Kongen og hans Følge passende kunde bo der, naar han rejste i Jylland. Men alt dette er nu forsvundet. Aakjær kom med Kronens øvrige Gods i Hads Herred til Joakim Gersdorff, og det spillede med i den indviklede Godshandel, som Arvingerne drev i Christian V's Tid. Griffenfeldt ejede det en kort Tid, men det laa aldrig de lange Aaremaal paa nogen Haand, og

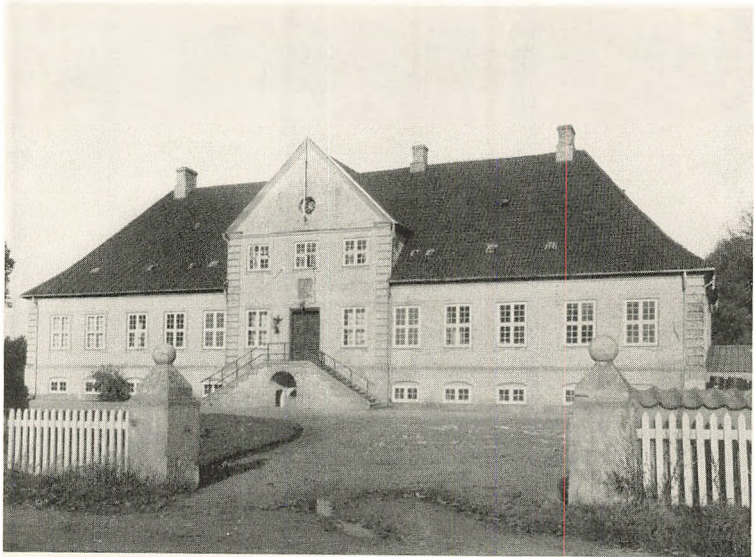

Lynghygaard. Bygget 1755 og 1775.

dets Ejerliste nævner Lüttichauer, Rigsgrever Münster-Meinhovel og von Dernath, Grever Reventlow og Baroner Bernsdorff. Bekendtest er hin Tønne Lüttichau, der var Hovedmanden for de jydsk Jorddroppers Klage over Bondefrigørelseslovene, og som maatte forlade Landet 1791, hvorefter han blev Preussens Minister i Hamborg. 1836—57 tilhørte Aakær en Mand med det sigende Navn Joseph Gerson Cohen. Derefter har Gaarden været i Slægten de Neergaards Eje. Hovedbygningen er en trefløjet, eenetages Bindingsværksbygning fra 18. Aarhundrede, men rejst paa høje svære Kampestensfundamenter, vel fra den gamle Bygning.

Nu er Egnen Syd for Aarhus ned mod Horsens Fjord, Ning og Hads Herreder, gennemvandret. Herrederne Nord for Aarhus, Hasle og Vester Liisberg Herred var ogsaa gammelt Bispegods, men havde ikke samme Skæbne som de to sydlige Herreder, og her træffes endnu enkelte gamle Gaarde. Omtale værdig er især den skovomkransede *Lynghygaard*, en halv Snes Kilometer Vestnordvest for Aarhus, lige Nord for Silkeborgvej, en statelig toetages Bindingsværksbygning fra sidste Halvdel af 18. Aarhundrede, men bygget paa svære gamle Kældre. Den

Favrskov. Bygget ca. 1750.

var paa Frederik II's Tid i Jomfru Anne Skrams Eje. I 19. Aarhundrede kom Gaarden til Hofjægmester Johs. Friis, og derefter til hans Søn, Hofjægmester Johs. F. Friis, hvis Virksomhed for Landbruget fik den største Betydning, idet han var Talsmand for det nøjagtige Regnskab i Landbrugets og Mejeriernes Drift.

Vestenfor disse to Herreder ligger Sabro og Framlev Herreder omkring Silkeborg- og Viborg-Vejene. En tre Mil nordvest for Aarhus i Amtets nordligste Spids ligger de Friisers Gaard *Favrskov*, bygget midt i 18. Aarhundrede af Sten fra Silkeborg; nu er der Købmandshandel i den statelige Hovedbygning. Den ejedes paa Frederik III's Tid af Rentemesteren Hr. Mogens Friis, om hvem der ovenfor er talt, og han besluttede, da Forholdene syntes ham gunstige for Afhændelse af Godset i Ning Herred til Gabriel Marselis, nu at anvende sin Kapital til at samle sig Jord i Egnen omkring sin Slægtegaard *Favrskov*. I Nærheden heraf, i Foldby Sogn ved Risgaard (*Nørringriis*) ligger i Skoven et Voldsted, som skal have været Niels Ebbesens Gaard, og der staar en meget gammel Eg, kaldet Niels Ebbesens Træ; men Videnskaben er ikke helt villig til at anerkende Traditionen.

Vest for de to nævnte Herreder ligger Gern Herred, hvis Grænser mod Syd er Himmelbjergsøerne og mod Vest Gudena. Her var det, at Hr. Mogens Frijs især satte ind med sine Godskøb og deraf opstod 1671 Grevskabet *Frijsenborg* med Herregaarden af samme Navn, det gamle *Jernit* ved Landsbyen Hammel, Nord for Viborgvejen, en tre Mil Vestnordvest for Aarhus. Ovenfor er det berettet, at Valdemar Parsberg 1583 overgav Frederik II Stadsgaard (Constantinsborg) ved et Mageskifte. I Stedet modtog han Jord i Jernit By; han fik efterhaanden al Jorden der samlet paa sin Haand, afbrød Byen og byggede en Herregaard. Den blev i Familien Parsbergs Eje, indtil Hr. Mogens Frijs erhvervede den 1665 og senere gav den sit nuværende Navn. Frijsenborg blev Danmarks mægtigste Grevskab og dets Værdi sattes ved Afløsningen 1920 til over 21 Millioner Kroner. I sin største Udstrækning, før Bortsalget af Bøndergodset i Begyndelsen af 19. Aarhundrede, havde det et Omfang af 8 Kvadratmil.

Hr. Mogens Frijs døde ung, kun 50 Aar gammel, og hans Søn Niels Frijs tiltraadte Besiddelsen og ombyggede det gamle Jernit, hvis Rester dog endnu findes i Gaardens søndre Fløj. Det blev en indvendig rigt udstyret, trefløjet Barokbygning, aaben mod Øst. Efter hans Død tiltraadte Geheimeraad Christian Frijs Ejendommen; men han havde kun Døtre. Først var den ældste Grevinde Wedel-Frijs Ejerinde, derefter fulgte den ældste Datter, der var gift med den finans- og handelskyndige Geheimeraad Desmercières, Grev Gyldensteens naturaliserede Søn, og endelig arvedes den af Datteren af den tredje Søster, af Sophie Magdalene Gram, der havde været gift med et Medlem af Slægten Vind, med Justitiarius Baron Jens Krag-Juel-Vind, der baade havde faaet de Juelers Baroni Juellinge og de Kragers Stamhus Stensballegaard. Hendes Søn, Baron Frederik Christian Krag-Juel-Vind, tiltraadte Grevskabet; han kaldte sig Greve Krag-Juel-Vind-Frijs. Det blev hans Søn, Greve Jens Christian Carl Krag-Juel-Vind-Frijs, død 1860, der bragte det mægtige, forgældede og forsømte Gods paa Fode ved Sparsomhed, Arbejdsomhed og Fasthed, og som i landbrugsmæssig Henseende kom til at betyde en hel Del ved sine Plantninger og sin Omlægning af Driften.

Hans Søn var Konseilspræsidenten Greve Christian Emil, hvis Position i Politiken som Forbindelsesled mellem de store og de

Frijsenborg, JONALS CO. FOT.
set fra Ost. Bygget ca. 1865 af Arkitekt F. Meldahl.

smaa Bønder og hvis dygtige Indsats under Forhandlingerne i 1870 om en Alliance med Frankrig, fik et for Danmark saa betydningsfuldt Resultat. Han hørte til de dygtigste og mest sympatetiske Adelsmænd i det 19. Aarhundredes Danmark.

Hans Søn, den fint dannede, politisk indflydelsesrige Greve Mogens Krag-Juel-Vind-Frijs (død 1923), traadte ind for Grevskabets Frigivelse og dette skete 1920. Successorfondene gik til Baronerne Krag-Juel-Vind-Frijs paa Juellinge, men Frijsenborg selv tilfaldt hans ældste Datter, der er gift med Greve Wedell til Wedellsborg.

Frijsenborg selv blev ombygget og moderniseret i Aarene 1861—67 af Kammerherre Meldahl. Paa de gamle Mure og Fundamenter byggedes en stor trefløjet Bygning med Endepavilloner og med høje Taarne paa Hovedbygningens Yderhjørner. Det er Frederiksborg-Stilen og den franske Renaissance, som præger Bygningens Ydre med de røde Mure og de høje Tage. Om Bygningen gaar, som før, en bred Vandgrav. Det indre smykkedes rigt i Tidens Stil af Kunstnere som Otto Bache og C. F. Aagaard. Rundt om Hovedbygningen ligger den store og skønne engelske Park. Ved Hammelvejen staar den Malmstatue af Greve Christian Emil, af Vilh. Bissen, som Grevskabets Beboere 1872 rejste for den højt agtede Jorddrot, mens han endnu var i Live.

Hermed er Aarhus Distriktet helt bevandret. Det næste større Centrum er *Skanderborg*, Byen ved det gamle Skanderborg Slot, der var de danske Renaissance Kongers jyske Hovedresidens. Om Slottet er der dog skrevet andetsteds i Aarbogen.

Hjelmslev Herred laa nær Kongsgaarden Skanderborg, saa her kan man ikke vente at finde gamle Adelsgaarde. Men da Ryttergodset 1767 blev solgt, opstod der dog et Par Gaarde, der har opnaaet et vist Ry og en Anseelse ned til vor Tid.

Nær ved Skanderborg Sø, mod Øst, ligger *Herschendsgave*, oprettet 1788 af Kammerraad Peder Herschend, der ved Ryttergodsets Salg havde købt en Del Lodder og nu af dette og tilkøbt Jord oprettede et Stamhus, der endnu er i Slægtens Eje; men den gamle Hovedbygning i Gesing Ødemølle blev 1868 erstattet af en toetages Bygning af gule Mursten og med Taarn og Spir.

En halv Snes Kilometer Nordnordvest for Skanderborg findes Veng Kirke, en pragtfuld Fraadstensbygning fra Valdemar den Stores Tid. Her laa en Tid et Kloster for Benediktinerne og Cistercienserne; det flyttedes senere til Øm ved Rye, og endte som Frederik II's Slot Emborg. Gaarden Venggaard ved Vengsø hørte derimod med til Ryttergodset; den var Bolig for Overførsteren for det nordlige Jylland, og købtes 1767 af Amtmand von Woyda og fik Navnet *Sofiendal*; vel solgtes Gaarden 1805, men maatte overtages 1820 af Arvingerne og har siden været i Baronerne Rosenkrantz's Eje.

Hovedbygningen er opført 1876—84 af H. B. Storck. En smuk, rød trefløjet Gaard, bygget i Stil med Rosenholm, de Rosenkrantz'ers gamle Gaard.

Vore Herred naar fra Skanderborg helt mod Horsens, og dets Sydgrænse dannes for en Del af Horsens Fjord; mod Vest og Nord naar det Gudena og Mossø. Det er fed og god Jord og har ikke som de øvrige Herreder, vi har omtalt, været i Kronens Eje. Derfor er de gamle Herregaarde her hyppigere. Et Par Mil Sydvest for Skanderborg ligger *Urup*, de Skram'ers gamle Slættegaard. Her boede Rigens Admiral, den tapre og ridderlige Søhelt, Hr. Peder Skram; senere kom Gaarden i Ulfeld-Slægten Eje og gik med saa meget andet af Corfitz's Gods 1663 over til Kronen, der dog snart afhændede det til Hamborgerkøbmænd, hvorfra den første Baron Güldenchrone 1680 erhvervede den. Urup gik senere ud af Slægten og passerede fra Haand til Haand, blandt Ejerne var den historiske Forfatter Landsdommer Casper Peter Rothe, død 1784. Senere kom den i den kendte Gaardslagter Ulrik Christian von Schmidts Eje. Han bortsolgte, hvad han kunde af Gaardens Jord; dens Glanstid var forbi.

Urup efter Ombygningen 1810.

Den gamle Gaard var bygget 1592 af røde Sten med Sandstenstrekanten over Vinduerne, trefløjet, tre Stokværk høj, med Taarne og med Grave. Nu er Herlighederne forsvunden og kun en lav hvid Etage med Kvistgavle er tilovers af det høje Hus, der lidt efter lidt nedbrødes. En ny Ejer, der var Hospitalforstander i Horsens, brugte Materialer fra Urup til at bygge et Apotek i Horsens 1738, derved forsvandt den øverste Etage, og 1810 den næste, saa Gaarden viser sig nu, som den da fik sin Form.

En halv Mils Vej Øst for Horsens, Syd for Oddervejen og ud mod Horsens Fjord ligger *Stensballegaard*, en statelig, hvid, trefløjet Bygning med Hovedfløjen i to Etager og to Sidebygninger i een, og med en stor Fronton til begge Sider midt paa Hovedbygningen. Gaarden ligger paa sin gamle Plads; foran laa til for faa Aar siden de store lave Bindingsværksbygninger i Ladegaarden; bagved findes Haven med den lange snorlige Allé op til Kraghøj, trukket efter Kompleksets Midtakse. Anlægget skyldes Gesandten, Stiftamtmand, Baron Frederik Krag og er udført 1694—96. Stensballegaard er en gammel Herregaard, der allerede nævnes paa Valdemar Atterdags Tid og den kom

Stensballegaard, set fra Øst. Bygget ca. 1695.

i Kristjern I's Dage i Slægten Rosenkrantz's Eje. Den kendteste Mand under den gamle Periode var Frederik II's Ven, Lensmanden paa Aakær og Aarhusgaard, Folmer Rosenkrantz, død 1586, der her 1582 opførte en Gaard, hvoraf Rester endnu synes at være bevaret i det staaende Hus' Sydfløj. »Stiensballe er hindedes fordoms Nafven, Gud wnde hinder att staa min Børn till Gode oc Gafn«, staar der paa en gammel Stentavle. Ved Enevældens Indførelse, da de nye Rigmændsklasser, som vi har set, ivrigt skaffede sig Jordegods, erhvervedes den af Rentemesteren Henrik Müller, der hørte til den Marseliske Koncern, og kom derefter over til københavnske Handelsfolk, som stod Griffenfeldt nær; hans Broder Admiralitetsraaden, »den gyldne Vintapper«, Albert, der adledes Gyldensparre, eller Griffenfeldts Hustru Karen Hansen synes at have ejet den, saaledes at Datteren Charlotte Amalie Griffenfeldt i hvert Fald medførte den i sit Ægteskab med Baron Frederik Krag. Og nu blev den i denne Slægt; efter Krag's tredie Hustrus Død ejedes den af Døtrene, blev 1748 oprettet til et Stamhus og tilfaldt derefter 1771 Baron Jens Juel-Vind, der var gift med en Datterdatter, og nu tog Navnet Jens Krag-Juel-Vind, og da han døde 1776 tiltraadte en yngre Søn Jens

Serridslevgaard. Bygget 1777.

Carl Stamhuset — den ældre fik jo bl. a. Frijsenborg; — han besad det i næsten 80 Aar indtil 1855. Han klarede sig stolt igennem de onde Tider ved Hjælp af sin storstilede Studedefning, saa han kunde afsætte en Tusind Stykker Slagtekvæg om Aaret. I 1797 tilfaldt ogsaa Stamhuset Sæbygaard ved Sæby ham og Navnet blev da forøget til Krag-Juel-Vind-Arenfeldt, og blandt hans Efterkommere forblev Stensballe til 1867, da Linjen uddøde og Stamhuset tilfaldt Frijsenborg-Greven og hørte sammen med Frijsenborg til efter Lensaflysningen 1920. Nu ejes den skønne og smuktliggende Gaard af Greve Ahlefeldt-Laurvigen, en yngre Broder til Lensgreven. Sognekirken, Vær Kirke, huser Griffenfeldts Lig.

Ogsaa Nabosognet, Nebel, har en gammel Herregaard *Serridslevgaard*, som 1424 af Karen Krumpen blev skænket til Maribo Kloster. Dette blev jo indrettet til en Slags adelig Jomfrustiftelse og derfor tog Kronen ikke foreløbig Godset. Men 1599 fik Gaarden atter en adelig Ejer, af Slægten Mund, men den gik hurtigt fra Haand til Haand. Horsens Matadoren Gerhard Lichtenberg ejede den en Tid lang; hans Svigersøn Major Beenfeldt, der havde sin Andel i Tønne Lüttichaus Affærer mod Jordlovgivningen, er den, som 1777 har bygget den trefløjede, statelige, hvide

Den gamle Lade ved Tyrrestrup.

Gaard med den anseelige Portal. Den yndige Park er aabnet for Befolkningen om Søndagen.

En halv Mils Vej Øst for Stensballegaard ligger en anden gammel Gaard *Tyrrestrup*, omgivet af Grave og med sine lavstammede tre Fløje, delvis af gammelt Egebindingsværk fra 1720. Den har været i de Galters Eje; senere tilhørte den Kronen og afgaves til Rentemester Henrik Müller, i hvis Slægt den forblev til 1735, men kom senere over til Slægten Søltoft, hvor den forblev indtil 1914. Ved Gaarden staar en pragtfuld gammel Lade.

En Mil Nordvest for Horsens i Nim Herred ligger *Tamdrup Bisgaard*, en af Aarhusbispens Gaarde, der senere kom i Adel-eje, Borgereje og Bondeje, indtil den i Slutningen af 18. Aarhundrede genopstod som Proprietærgaard; den eenetages Hovedbygning er typisk for saadanne jydsk nye Gaarde fra Tiden op mod 1800. Her har de spanske og hamborgske Jøder de Lima holdt til. Senere var Finansfolk som Henrik Møller og Hans Hansen dens Ejere.

Syd for Horsens Fjord, mellem den og Vejle Fjord, ligger Bjerger og Hatting Herreder, en skovrig, frugtbar og meget skøn Egn, fra gammel Tid rig paa Herregaarde. En lille Mil fra Horsens, nær Fjorden, skærmet af Bakker og omgærdet af Skove,

Tamdrup Bisgaard. Bygget 1784.

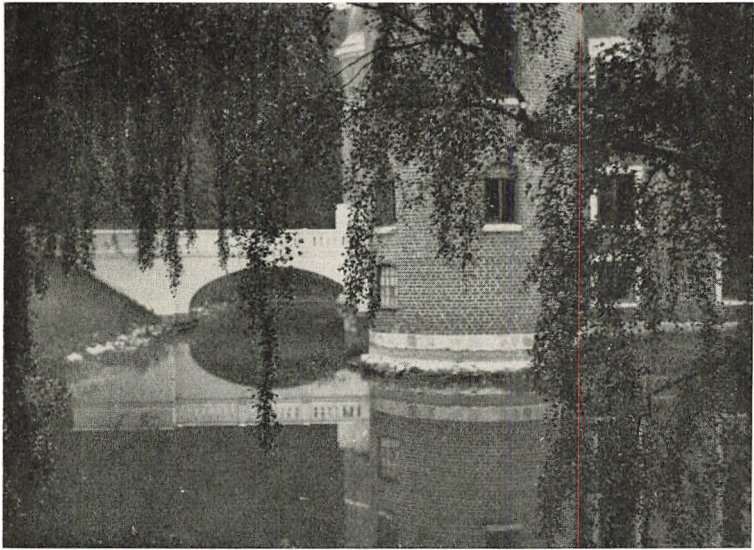
ligger den stolte gamle Gaard *Boller*, der paa Kristjern I's Tid ved Arv tilfaldt de Rosenkrantz. Den betydeligste Mand i Gaardens Historie er Rigsraaden Holger Ottesen Rosenkrantz, som 1551 arvede den. Hans Farbroder og Formynder Marsken Holger var faldet i Spidsen for Adelhæren ved Svendstrup, og i samme Fejde var der ogsaa fra Søsiden gjort Angreb paa Boller, saa man forstaar, at han nu for at sikre sig selv og den skønne Ejendom anlagde en fast Borg. Indenfor brede Grave byggedes et solidt Stenhus, den nuværende Nordfløj, med Bygningsdele hentet fra en nedbrudt romansk Kirke. Holger Rosenkrantz blev en meget anvendt Mand i Landets Tjeneste, Statholder i Nørrejylland og Rigets Marsk; ham var det, der samlede det store Gods, som hørte til Stedet. Han døde 1575. Men hans Enke Fru Karen Gyldenstjerne fortsatte hans Arbejde. Hun byggede Østfløjen 1588 og drev stærkt paa med Ejendommens Drift, saa at hun snart fik Ry for at have en af Jyllands bedste Kvægbesætninger. Boller tilfaldt den ældste Søn Otte Christoffer, og det gamle Ord om, at efter en Samler kommer en Spreder, fik til visse sin Bekræftelse. I Løbet af en Snes Aar satte han ved utidig Pragtudfoldelse og letsindige Kautitioner hele den rige Arv

Boller, set fra Nord. Det store Hus (ombygget) fra ca. 1550, Østfløjen fra 1588.

over Styr. Da han døde 1621 var han fallit; Boller maatte Familien sælge. Den nye Ejer blev Fru Ellen Marsvin. Om det var for egne Midler, hun erhvervede Gaarden, faar staa hen; Christian IV synes at have staaet bag ved; maaske var det dog for Datteren Kirsten Munks Fædrearv, at Anskaffelsen skete; i hvert Fald forlangte Majestæten, efter Bruddet med Kirsten Munk, at Moderen skulde rømme Ejendommen, hvad hun dog først efterkom efter at have afklædt Gaarden, saa vidt det var hende muligt. 1630 holdt Fru Kirsten da sit Indtog paa Boller, og denne Gaard blev for Fremtiden hendes Opholdssted, ja Fængsel, skønt hun kunde sidde der i Velstand og Pragt som »en Princessinde«, som Christian IV sagde. Hun skal ellers som Godsejer have skikket sig vel og gjort meget for sine Folk. Da den mægtige Arv efter hende skiftedes, blev Boller udlagt til Marseliserne og Baltzer Bern i Hamborg for Grev Valdemar Christians Gæld til dem, og 1663 kom den derfra til Rentemesteren Mogens Frijs og forblev i hans Slægt, til den 1844 lagdes ind under Grevskabet Frijsenborg. Her tilbragte Konseilspræsidenten Greve Christian Emil Krag-Juel-Vind-Frijs sine sidste Aar. Gaarden staar endnu, som en mægtig firfløjet Bygning; de to sidste Fløje er opførte

Fra Rosenvold ved Vejle.

HONVIG FOT.

omkring 1760. Efter Lensafløsningen blev Boller solgt af Greve Frijs' Arvinger.

Ned mod Vejlefjordens Udmunding i en meget skøn, bakket og skovrig Egn ligger *Rosenvold*. Den var en gammel Gaard *Stagsevold*, som blev belejret og ødelagt af Valdemar Atterdag. Stedet kom Aarhundreder senere til Bollers Ejer, Marsken Holger Rosenkrantz; her samlede han Gods og her opførte hans Enke Fru Karen Gyldenstjerne 1585 den prægtige Borg, som endnu staar. En Tavle paa Stedet fortæller om Husets Opførelse »i mit Encke seede, thil mine tho Sønner Otte Chrestoffer Roszenkrans och Frederick Roszenkranzis Beste. Gvd almechtigste bevare os, at wi maa lefve wdi Gvdtz Frøcht, Aamen«.

Hendes Bøn blev ikke hørt. Frederik Rosenkrantz, hvem Gaarden tilfaldt, levede velset og straalende ved den unge Christian IV's Hof; men her kom han den strenge Lensmand Laurids Brockenhuus's Datter Rigborg for nær. Hun var en af Dronningens Jomfruer, saa det var en meget slem Sag, og den vrede og krænkede Fader modsatte sig enhver Mægling, ja kunde endog insinuere, at Kongen ikke var dadelfri i Datterens Skændsel. Retten maatte gaa sin Gang. Rigborg Brockenhuus blev sendt til Faderen og straffet med Indspærring, »Indmuring«, paa

Egeskov. Frederik Rantzau maatte forlade Landet; Dommen 1599 var endnu strengere. 1602 døde han paa et Krigstogt mod Tyrkerne; hans Søn med Rigborg Brockenhuus, Holger, fik ikke Godset; han blev dansk Oberst og legitimeredes og hans Børn blev Baroner til Rosendal i Norge. Men Rosenvold kom i Broderens Eje, og led Skæbne med Otte Christoffers øvrige Gods. Ogsaa paa denne Borg drog Ellen Marsvin og Kirsten Munk ind; men ved Bofordelingen efter Kirsten Munk tilfaldt Gaarden Elisabeth Augusta, Pens Hustru, og hun solgte den til Stiftamtmand Henrik Rantzau. I denne Slægt har Gaarden siden været; en Tid fra 1756 til 1921 som en Bestanddel af »det Rantzauske Grevelige Forlods«. Den berømteste Ejer var Norges Vicestatholder, den senere Stiftamtmand paa Fyen Greve Christian Rantzau, der døde 1771, en højt dannet, lærd og dygtig Embedsmand, der stod i nøjeste Forbindelse med hele Tidens aandelige Liv. — Rosenvold, der ofte stod ubeboet, da den rige Slægt besad saa mange andre Herresæder, forblev uforandret til 1817, en svær toetages Bygning med runde Hjørnetaarne og et Trappetaarn mod Gaardsiden, samt omgivet af brede Grave. Nævnte Aar skete der en Nyindretning af det Indre, og 1865 moderniserede Professor Nebelong det Ydre, forhøjede Taarnene og forstørrede Vinduerne, saa Ejendommen har mistet noget af sit oprindelige Præg. Men den er stadig en af Jyllands ejendommeligste Borge, ikke mindst efter at den nuværende Ejer har faaet nogle af Restaureringens værste Forsyndelser reparerede.

En Milsvej Nordøst for Rosenvold ligger *Barritskov*, nu en ny Herregaard, opført 1914—16 af Arkitekt Gotfred Tvede, delvis af Egetømmer og Sten fra den gamle Bygning; den ejes af Greve Knud Brockenhuus Schack. Den gamle Gaard gik helt tilbage til Valdemar Sejrs Tid. Det var efterhaanden blevet til en firfløjet Gaard om en diminutiv Gaardsplads, 10 Gange 12 Meter stor; den ældste Fløj var fra ca. 1500; Østfløjen var fra 1597. Blandt Ejerne har de berømteste været Tyge Brahes Broder, Hr. Steen Brahe, der var Medlem af Regeringsraadet for den unge Christian IV, Rigsraaden Hr. Frederik Reedt og Statsminister Frederik Christian Rosenkrantz. Bygningerne forfaldt efterhaanden; Udtørring af Sø og Grave bragte Piloteringen til at raadne, saa Bygningerne sank, og det hele var saa nær Undergang, at en Restaurering antoges for ugørlig. Saa byggedes det nye Hus

Palsgaard, set fra Nord. Bygget 1804.

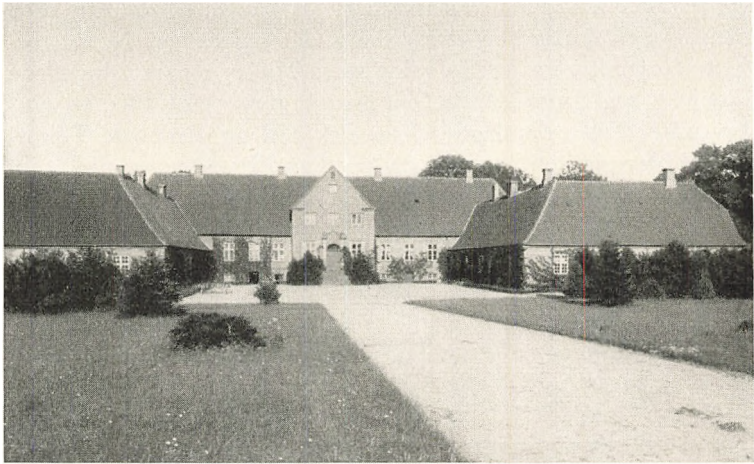
As Sogn danner en Halvø, som gaar ud i Kattegat midt imellem Horsens og Vejle Fjord. Her ligger *Palsgaard*, hvis faste Hus, der 1412 skal være opført af Axel Kalf eller Knob, endnu findes i Hovedbygningens Mure. Gaardens nuværende Udseende skriver sig fra 1803—05, da Niels Juel Rosenkrantz moderniserede de gamle Bygninger og føjede to nye Sidefløje til. Der har staaet Ufred om Palsgaard i gamle Tider; Sagn og Dokumenter taler om grove Voldshandlinger og Mord paa Medarvinger og fremmede. Senere vandt dog Retten Overhaand og den store Besiddelse kunde nydes i Fred. Blandt Ejerne kan nævnes Landsdommeren Mogens Munk, der overbragte Kristjern II den jyske Adels Opsigelse, og Kansleren Hr. Peder Reedtz, der bistod Frederik III med Indrettelsen af den nye Regeringsform; i hans Slægt blev Gaarden i et Par Hundrede Aar, berømt for sit Avlsbrug og som Opfodringssted for Stude. Udenrigsministeren i 1850—51 Holger Reedtz ejede Palsgaard, hvor han gennem hele sit Liv havde til Huse. Hans Enke blev Grundtvigs tredje Hustru, og 1877 solgtes Gaarden til Prins Emil von Schönauich Carolath, en fin og gennemdannet Personlighed og en ikke ubetydelig Lyriker. Da han efter Kammerherre

Oppen Schilden arvede Hasseldorff i Holsten, solgte han 1898 Palsgaard til Baron Wedel Jarlsberg, der senere blev Norges berømte Gesandt i Paris. Med sine store Midler og sin udprægede Skønhedssans gjorde denne overmaade meget for Stedets Forskønnelse; Haven omlagdes i engelsk Stil og den store Tilkørselsallé blev plantet. 1908 afhændede han Ejendommen til Direktør Einar Schou, der som Ingeniør havde gjort vigtige Opfindelser indenfor Margarineproduktionen. Nu ledes den store Gaard og de dertil knyttede Foretagender, som f. Eks. Juelsminde Havn, af hans Enke Elisabeth Schou, født Døcker. Palsgaard er unægtelig en af Landets skønneste Besiddelser.

Landet Vest for Bjerge Herred, omsluttende Horsens mod Nord og gaaende til Vejle Fjord mod Syd er Hatting Herred, højtliggende med lerede og muldrige Jorde, mod Vest dog sandede, saa de særligt egner sig til Skov.

Umiddelbart Vest for Horsens ligger *Bygholm*, et gammelt kongeligt Slot, formentlig anlagt af Erik Menved for at kue Jyderne. Det blev i de følgende Aarhundreder et vigtigt kongeligt Len og indehavdes gennem mere end et Aarhundrede af Slægten Gyldenstjerne og derefter af den ovenfor omtalte Statholder Holger Rosenkrantz til Boller. 1617 flyttedes Lensmandssædet fra Bygholm, der var forfalden, til det gamle St. Hans Kloster i Horsens, som Holger Rosenkrantz havde faaet ombygget og givet Navnet *Stjernholm* til Ære for Hustruen Karen Gyldenstjerne, og som Kongen nu efter hendes Død erhvervede fra den forgældede Otte Christoffer Rosenkrantz. Dermed var Kongsgaardens Saga ude; 1617 blev den nedbrudt, og da Kronens Gods efter Svenskekrigen blev afgivet som Dækning for Gælden til Kreditorerne, kom Bygholm og Stjernholm til von Uffeln'erne i Hamborg for 40,700 Rdl., ialt 700 Tdr. Hartkorn stort. Gaarden købtes saa af Landraad Jokum Verner von Bülow fra Lauenborg, der brugte Stjernholms Materialer til en Nyopførelse af Bygholm. 1617 blev Gaarden solgt til den berømte General Jørgen Rantzau, der 1705 afhændede den til General Theodosius von Levetzau; men da dennes Søn Hans Frederik var død som Justitiarius i Højesteret, kom Gaarden til Lars Thygesen, der var gift med Gert de Lichtenbergs Datter, og som med Iver, Dygtighed og Nænsomhed overfor Bønderne drev Godset frem til en betydelig Værdi; hans Kvægbesætning regnedes omkring 1800 for den bedste i Jylland, og han gennem-

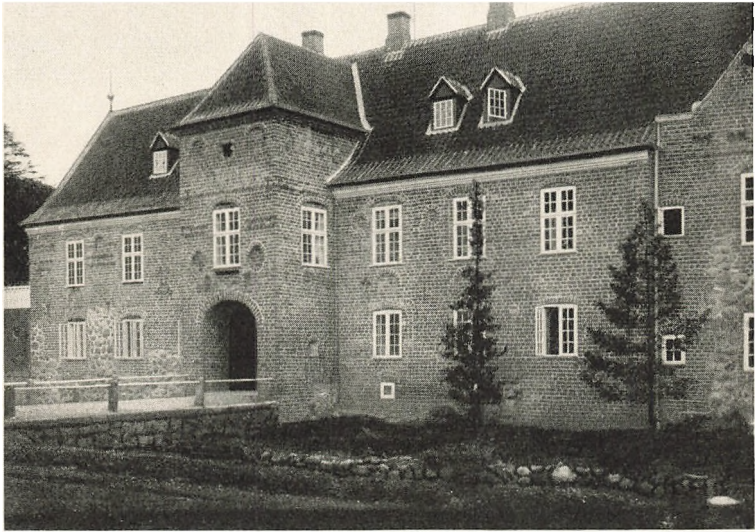

Bygholm, set fra Vest. Bygget 1775 af Bygmester Anders Møller.

førte Udskiftningen af Bondegodset og Udflytningen. Han blev adlet med Navnet de Thygeson, og opførte 1775 ved Bygmester Anders Møller den nuværende Hovedbygning, et trefløjet Anlæg med Frontespicer mod Gaard og mod Have. Kort før sin Død 1812 solgte han Bygholm til sin Brodersøn Stiftamtmand Niels Emanuel de Thygeson. Trods sin Foretagsomhed kunde denne ikke bjerge Besiddelsen gennem Pengekrisen og de vanskelige Aar derefter. 1827 tog Statskassen Ejendommen som ufyldstgjort Pantehaver og tre Aar efter solgtes den til A. T. Schütte for 308,000 Rdl., og i hans Slægt forblev den til 1916, da den solgtes til Greve Werner Schimmelfmann for 1,700,000 Kr. Under Krigstiden gik Værdierne saaledes i Vejret, at Bygholm i 1918 kunde afhændes for 3½ Million til Horsens By. Hovedbygningen er nu Hotel og Restaurant; Parken, som har meget smukke og sjældne Træer, er blevet offentlig Anlæg.

En Milsvej Øst for Vejle, helt nede ved Vejle Fjord, ligger *Tirsbæk*, en ældgammel Herregaard, som allerede 1401 var i Slægten Dyre's (Lunge's) Besiddelse og som længe gik i Arv indenfor Slægten. En af Ejerne var den berømte Slægtbogsforfatterinde paa Christian IV's Tid Fru Lisbeth Bryske. Da hendes Sønnedatters Datter Karen Rosenkrantz af den skaanske Linje ægtede en ung Mand af den nye jydsk Godsejeradel Niels de Linde, kom der i Midten af 18. Aarh. ny Foretagsomhed paa

Tirsbæk, set fra Nord. Bygget ca. 1550.

Ejendommen. Bl. a. blev der skabt et pragtfuldt fransk Haveanlæg og det indre blev standsmæssigt udsmykket. Da Fru Karen var død, blomstrede der en stor Roman frem paa Tirsbæk. Hønskepigen, den kønne Maren Loos fra Horsens, havde efterhaanden forstaaet at sætte sig fast i Niels de Lindes Gunst, saa hun avancerede til en ret herskerbetonet Husholderske paa Tirsbæk; nu kastede hun, allerede før Herren døde, sine Øjne paa den noget abnorme Søn Christen Linde, der ogsaa vilde ægte hende, hvad dog Familien af Hensyn til hendes formentlige Forhold til Faderen fik forpurret, indtil Højesteret, efter at hun havde aflagt Renselsesed, hævdede Forbuddet. Christen Linde blev gift og havde det siden strengt med at holde hende Elskerne fra Livet; særlig var han uheldig med en ung Forvalter Jørgen Hvass. 1756 døde Christen Linde og det følgende Aar ægtede Maren Loos Forvalteren, der nu, da han blev rig og betydningsfuld ikke alene blev Cancelli-, ja Justits-raad, men endog blev adlet med Navnet Hvass de Lindenpalm, med to Loss'er som Skjoldholdere, en Ophøjelse, som maatte vederlægges med 4000 blanke Dalere. Ogsaa paa anden Vis rullede Rigdommen og 1774 maatte Svigersønnen overtage Tirsbæk og

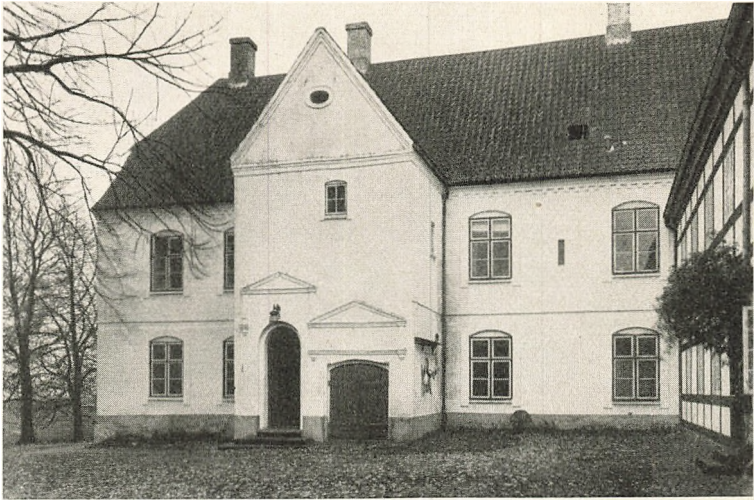
Jørgen Hvass levede saa sine sidste Aar stille paa Williamsborg, som han havde faaet i Afstaaelse. Han havde kun en Datter Christine, der havde ægtet den fra Indien hjemvendte Nabob, Brigader William Halling. Senere kom Tirsbæk i Slægterne Benzons og Beckers Eje, tilhørte en Tid Grosserersocietetets Formand, Etatsraad A. N. Andersen og erhvervedes 1912 af Hofjægermester Frode Neergaard og Hustru Adda, H. N. Andersens Datter.

Tirsbæk er en trefløjet Bygning af Tegl og Natursten, to Stokværk højt og med et Trappetaarn. Husene er opførte i Tiden 1550 til 1577. Der er brede Grave om Borgen. Det sidste Ejerpar har ladet Bygningen restaurere, de gamle Sten er atter kommet frem, og Taarnet har atter faaet Spir.

Endnu vestligere end Hatting Herred ligger Nørvang; det strækker sig baade ned om Vejle og langt ind over Hederne og bestaar derfor baade af gode, muldrige Jorde og øde ufrugtbar Lyngmarker. Man kan ikke vente her at finde gammelt Kronogods; saa meget mere var der Plads for Studegaarde i Adelstiden og en Række er endnu bevaret, omend i en sørgelig beskaaret og ombygget Tilstand; men Opregning af dem falder udenfor denne Aarbogs Plan.

Umiddelbart udenfor Vejle ligger mod Nord *Store Grundet* med den statelige toetages Hovedbygning, som Overpræsident Lüttichau lod bygge 1840—47. Det er en gammel Sædegaard, som Vinderne ejede og senere de Brockdorffer, Lüttichauer og Knuther. Til sidst kom den til den store Hestehandler Niels Skov, der fra 1891 ejede Lille Grundet.

Vest for Vejle ligger Tørrild Herred, det gamle Jelling Herred og her findes en Mils Vej fra Byen Gaarden *Haraldskær*, som var de gamle Skaktavle-Friisers Ejendom allerede fra Erik af Pommerens Tid. Rigsraaden Albert Friis, som døde 1601, byggede her en Gaard, som endnu delvis bestaar, selvom den er stærkt ændret i det 18. Aarhundrede, den Tid, der ogsaa byggede Sidefløjene, der nu er grundigt restaurerede. Stedet havde sin særlige Betydning, fordi det laa nær ved den vandrige Vejle Aa, som kunde give Kraft til Fabriksdrift. Derfor er det forstaaeligt, at den driftige Horsenskøbmand Gerhard de Lichtenberg 1751 købte den og drev en Fabrik for Leer og Søm dér i Nærheden, senere blev Anlægget til en Papirfabrik; nu er det Elektricitetsværk. Men selve Gaarden gik gennem mange Hænder. En af

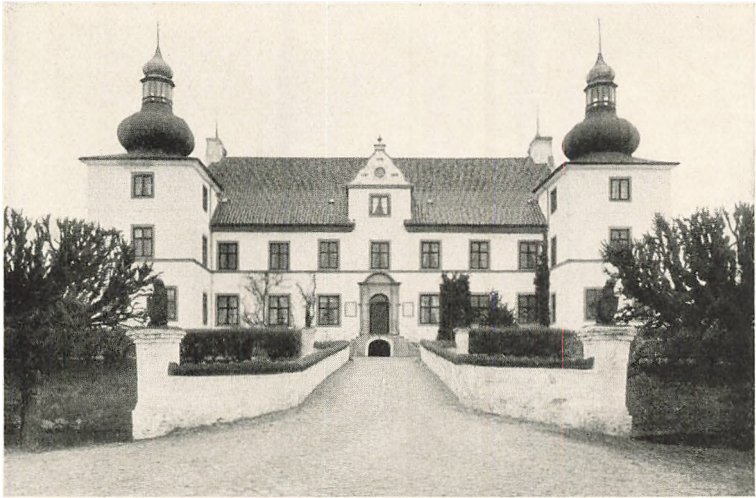

Haraldskær, set fra Øst. Bygget ca. 1585.

Søltfterne fra Tyrrestrup drev Landbruget i Vejret i Midten af 19. Aarhundrede og siden ejede Familien de Bang den igennem et halvt Aarhundrede, til den 1916 solgtes til Jernstøber C. M. Hess i Vejle, i hvis Familie den endnu er.

Et Par Mil Vest for Vejle ved Vejle Aas Udspring ligger *Engelsholm*, en af de stateligste gamle Herregaardsbygninger i denne Egn af Jylland. Det er et stort toetages Hus af Mur paa Granitsokkel, med Frontespice over Porten og med fire store Taarne paa Hjørnerne, nu forsynede med karakterfulde Løgspir fra 18. Aarhundrede, og omgivet af brede Grave. Man mener, at det er Hercules von Oberberg, Frederik II's Arkitekt, som har bygget Huset. Gaarden var paa Kristjern I's Tid i de Rosenkrantzers Eje, og gik derfra over til Slægten Munk, som kaldtes Lange, hvortil den bekendte Guldmager Erik hørte; han giftede sig med Tycho Brahes Søster, den lærde Margrethe. Guldmagerriet gjorde Erik Lange til en fattig Mand, og Ejendommen kom saa igennem Svogeren Knud i Brahernes Eje gennem et hundrede af Aar. Det var Knud Brahe, som omkring 1593 lod Huset opføre. Før 1730 købte den senere saa berømte Admiral Frederik Danneskiold Ejendommen, og han har ladet det indre udstyre paa den fornemme Maade, som det sømmede sig en Kongeætlings Bolig, og hvoraf man endnu ser Spor i Stuklofter og

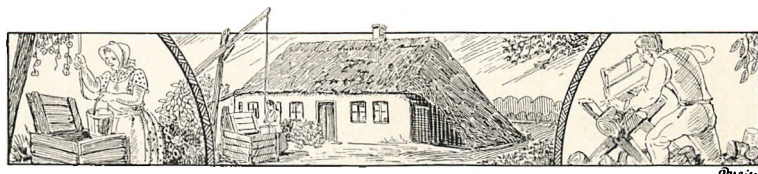
Engelsholm, set fra Ost. Bygget 1593.

Paneler. Men allerede et Par Aar efter solgte han Gaarden til Horsens-Matadoren Gerhard de Lichtenberg, som 1733 i Nærheden af Vejle Aa anlagde en Fabrik for Papirtilvirkning, de nuværende Randbøldal-Fabrikker, der baade drives som Klædefabrik og Bomuldsvæveri. Efter den Lichtenbergske Slægt havde Engelholm mange Ejere, af hvilke de kendteste er den ovenfor omtalte Tønne Lüttichau (1780—84) og Hofjægmester Bech (1873—1920), hvorefter Ejendommen stadig har været i Handelen, og er blevet mere og mere forringet, set fra et historisk Synspunkt.

Hermed er Beretningen om de historiske Ejendomme i Distriktet endt. Man ser, hvorledes Tiderne har ændret Forholdene; ikke een af de nævnte Gaarde er forbleven i samme Slægt fra Christian IV's Tid, kun enkelte (Rosenvold, Frijsenborg) fra Frederik III's Periode. Vilkaarene for Godsdrift er ændrede. Studedefederi, Fabriksdrift, Korndyrkning og Mejeribrug har skiftet. Men stort set, er Jorden stadig steget i Værdi og har mættet mange Munde. Om Storgodserne er utallige Smaaejendomme opstaaet, og Nivelleringen af Standarden er gaaet raskt og stærkt frem; men endnu staar en Række statelige og værdifulde Minder tilbage om svunden Tid, en Pryd for Landskabet og en Øjenlyst for den Turist, der vil kende sit Land og dets Historie.

GAMLE BONDEBYGNINGER I ØSTJYLLAND

Af H. ZANGENBERG

DEN Del af Østjylland, som langs Kysten strækker sig fra Kolding og op til Randers, og som ind efter i Landet tangerer Heden omkring Brande, er i høj Grad rig paa Afveksling i saa mange Henseender, og især hvad Bønderbygninger angaar. Kystlandskabet gennemføres som bekendt af flere Fjorde, der hver har sit Særpræg og sin Naturejendommelighed og skærer sig ind i Egne, der maa regnes til de frugtbareste i Østjylland.

Man skulde vel derfor have nogen Anledning til at formode, at der kunde være en vis Forskel i Byggeskikken mellem de gamle Bønderbygninger paa disse Halvøer mellem Fjordene samt Landet omkring Aarhus og paa Halvøen Djursland. Dette er egentlig ogsaa Tilfældet i nogle af Egnene i Omraadet, hvor man finder visse lokale Ændringer, men i deres Helhedsvirkning adskiller de gamle Bønderbygninger i disse frugtbare Egne sig i det Ydre dog ikke synderligt fra Østjyllands øvrige gamle Gaarde og Huse, de fremtræder i Reglen som solide og velbyggede Bindingsværksbygninger.

Bindingsværket er — ligesom paa Fyn — altid synligt i Bygningernes Ydervægge, idet saavel Tømmeret som Vægfladerne mellem Tømmeret, de saakaldte »Tavl«, er malede og kalkfarvede. Som oftest er Bindingsværket sort og Tavlene gule og røde, undertiden med hvide Streger — »Randfuger« — langs Tømmeret i Væggene, men adskillige Steder ser man dog ogsaa hvide Tavl og rødbrunt, sjældnere grøntfarvet Bindingsværk. I det Hele taget vil man, selv paa en kortere Rejse, møde en meget afvekslende Farvesammenstilling, hvorved den stærke An-

*Stuehus og fritliggende Udhuslænger
i en Gaard i Trelde By. Elbo Herred i Vejle Amt.*

M. ZANGENBERG FOT.

vendelse af rigeligt og svært Tømmer kraftigt understreges, (se især Billederne af Stuehusene i Erritsø, Svejstrup, Holmstol og Engkjær), og viser, at disse gamle Bygninger er blevet til i en Tid, da der var stor Rigdom paa Egeskov i Østjylland. Skovrigdommen gav ofte Anledning til et større Træforbrug end nødvendigt var, og da de østjydske Egeskove ogsaa har maattet forsyne Hedeegnene med Bygningstømmer, omend dette her var ret spinkelt (se Billedet af Stuehuset i Amlund), maatte Kronen skride ind for at hindre, at Skovene blev rent ødelagte.

Allerede i 1554 udstedte saaledes Christian III et aabent Brev om, at ingen Nørrejde derefter maatte bygge Huse med Bulvægge, eller jordgrave Stolper, Fodstykker eller andet Tømmer, og at Stolperne skulde sættes paa Sten for at Tømmeret i Bygningerne kunde holde des længere. At Befolkningen imidlertid ikke har taget sig dette Forbud altfor nær fremgaar af de Bulhuse, man her og der indtil vor Tid har kunnet finde i Østjylland helt op mod Mariager Fjord baade i Bøndergaarde, Præstegaarde og større Hovedgaarde, dog har der i de senest byggede Bulhuse næppe været anvendt slet saa meget Træ som i tidligere Tider.

Stuehus med svært Bindingsværk i en Guard H. ZANGENBERG FOT.
i Svejstrup, Dover Sogn. Hjelmlev Herred i Aarhus Amt.

Som vi kender Bulhusene i Sønderjylland, hvor der trods gentagne Kongeforbud er blevet bygget Bulhuse endog saa sent som i 1816, bestaar disse Huse af lodret stillede Stolper med vandret liggende Planker »Buller« eller »Bulfjæle« mellem Stolperne som Væglukkelse. I Jylland fra Kolding og nordpaa synes denne Form at have været noget anderledes, idet man omtrent midtvejs mellem Stolperne anbragte vandrette Tømmerstykker, »Løsholter«, paa samme Maade som i det almindelige Bindingsværk, og udfyldte de underste Vægtavl med Bulfjæl, medens Overvæggene deltes med en eller to lodrette Tømmerstykker, der kaldtes »Peblinge« eller »Stivere«, mellem Stolperne fra Løsholt til Tagrem, og de smallere Tavle, som derved opstod, blev enten lerklinede eller udmurede med raa Lersten eller brændte Teglsten.

Det er dog ikke usandsynligt, at det før omtalte Forbud har gjort nogen Nytte, idet Præsten Niels Blicher i den Topografi, som han udgav over Vium Præstekald i 1794, skriver om Forholdene i hans Sogn, at: »Bygningerne ere, som det sig bør i en god Skov Egn, vel opsatte af got Eege-Bindings-Værk. Stolperne sætter man ikke i Leeder (som de her kaldes), d. v. s. Fod-

H. ZANGENBERG FOT.

Uilhuslænger med Bulvægge i en Gaard i Trelde By. Elbo Herred i Vejle Amt.

stykker, men paa troefast liggende skikkelig store Kampesteene, og det saa højt at Vandet ingensteds kan naae Træværket; ...«. Det er ganske vist fra en Egn, der ligger noget vestligere end det Omraade, der her skulde omtales, men naar han samtidig skriver: »Træ-Vægge, som findes saa hyppige i andre Skov-Egne, som paa Frysensborg (Frijsensborg) Grevskaab, strax Østen for dette Herred og siden langs ned paa den østre Side af Landet, ere her slet ingen« ..... , da er vi inden for vort Omraades Grænser, og har faaet et utvetydigt Vidnesbyrd om, at Udbredelsen af Bulhuse i Østjylland i Slutningen af 1700erne sikkert har været ret stor i ældre Tider, og maaske har disse, — nu forsvundne Bygninger — været forsynede med Bulfjæl i Tavlene helt fra Foden af Bygningerne og til Tagremmen.

At man ogsaa i disse Egne har haft endog meget tarvelige Bindingsværks-Bønderbygninger, ser man af en Beskrivelse af Tilstanden paa et Bøndergods i og ved Sal Sogn i 1728, hvori Forfatteren J. Christensen i 1878—79 paa Grundlag af Frisholt Birkehings Protokol, skriver: »Her at give en Skildring af bondebefolkningens bopæle i den angivne tid (1728) vilde føre for vidt og udkræve en egen afhandling; dog kan man let fatte en idé

H. ZANGENBERG FOT.

Stuehus med spinkelt Bindingsværk fra Amlund i Lindeballe Sogn. Torrild Herred i Vejle Amt.

derom ved at se gaardmænd bo i *jordgravne vaaningshuse* og enkelte kun at have 5 fag (vel at mærke kun omtrent 7 alen dybt) *hus til beboelse*. Hvorledes bygningsmaaden var for et saadant jordgravet hus, kan jeg saa meget bedre opgive, som et af disse huse var i sin gamle form bevaret i Gullev by indtil min Tid, hvor jeg selv saa det under en reparation. Stolperne var nedgravne henved 1 alen i jorden, og i en gaffel eller tvegge i deres øverste ende var bjælkerne nedlagte, og tværs over disse, langs med stolperne, var remstykkerne befæstede med nagler. Spærene var rejste paa remstykkerne og greb med deres nederste ende over disse med en gaffel, dannet ved, at en stærk nagle var boret paa skraas i enden af spærene. Mellem stolperne var hverken løsholter eller stiber, men blot nogle stænger eller staver, rejste fra jorden til mod remmen, og mellem disse noget fletteværk (vender), hvorpaa leret blev opklinet paa begge sider. Lægterne var mestendels kløvne rafter, fæstede paa spartræerne med trænagler. I remstykkerne blev boret skraat opstaaende trænagler og mellem disse fletteværk for at holde tag-skægget oppe«. At lignende Huse med jordgravne Stolper »jord-

CHR. AX. JENSEN FOT.

Gaardinteriør fra Peitergaarden i Holmstol. Skannerup Sogn, Gjern Herred i Aarhus Amt.

lieder« fandtes ogsaa i sydligere Egne, ses af Synsforretninger fra 1660 som i Linaa Sogn, og i Tavlov.

Det var altsaa saadanne Huse som i Gullev og sidstnævnte Steder, der blev forbudt i 1554, men selv om man ophørte med at bygge Bulhuse og at jordgrave Stolper og Fodtømmer, saa var dette dog ikke til nogen særlig Lettelse for Skovene, saalænge Bindingsværksbygningerne i mange Egne opførtes af saa svært og rigeligt Tømmer, at det kun var en mindre Brøkdæl af Væggene, der kunde klines, hvorved Træforbruget snarere øgedes end formindskedes. At dette virkelig var Tilfældet har en By som Borre i Vejerslev Sogn givet Udsagn om, idet den næsten indtil vor Tid har haft Gaarde opførte med Egestolper, der skal have været op til 63 cm brede, og Udhusenes Vægge skulle alle have været »bollede«, d. v. s. haft Bulvægge med Egeplanker. Endnu i vore Dage har vi haft Prøver paa svært Egetømmer f. Eks. i Feldballe Præstegaard, hvor Stolperne i en af Udhuslængerne maalte op til en Bredde af 46 cm, og i denne Præstegaard i det sydlige Djursland fandtes indtil 1927 den nordligste Bulhusbygning her i Landet, nemlig en stor treskibet Lade. Den er nu forsvundet, men Bygningen med det før omtalte svære

Bindingsværk, et saakaldet »Barfred«, Bygninger i Præstegaarde som vistnok har været Rejseherberg for Kongerne, findes endnu paa Stedet.

Som omtalt har altsaa Bindingsværks- og Bulhuse været de mest fremtrædende i ældre Tid i Østjylland, og Bulhusene er efterhaanden forsvundne dels paa Grund af Bindingsværkets Udbredelse i ældre Tider, og dels har det maattet vige for Nutidens moderne Landbygninger. Men foruden disse to Arter af Bønderbygninger, der væsentlig præger Bygningens Ydre, skal det omtales, at der endnu indtil vore Dage har været flere af de saakaldte »Sulebygninger« i Østjylland, særlig paa Øen Endelave ud for Horsens Fjord, hvorfra de dog nu vistnok er forsvundne..

Sulekonstruktionen har sikkert Ahner tilbage i Oldtiden og bestaar af en Række lodret stillede Støtter eller Egestolper, som staar midt i Bygningen og følger dennes Længderetning. Disse Stolper, der kaldes »Suler« (en meget gammel Betegnelse for Søjle), naar fra Længens Gulv og helt op til Tagrygningen. Forneden staar Sulerne paa Sten — i ældre Tider var de oftest jordgravede — og for oven danner de enten en naturgroet Tvege eller en kunstig udformet Kløft, et Leje for et svært Stykke Tømmer langs Tagryggen, den saakaldte »Aas«, hvorefter disse Bygninger ogsaa kaldes »Aashuse«. Foroven hviler Spærene paa Aasen og forneden paa Bygningens Bindingsværks-Ydervægge, og hele Konstruktionen minder ikke saa lidt om en Teltbygning med Vægge af Træ og Ler og et Tag af Straa eller et ved Rygningen metertykt Tanglag (se Billedet af Huset fra Endelave, hvor ogsaa Sulen viser sig i Gavlen).

H. ZANGENBERG FOT.

Sulelade i en Gaard paa Endelave. Nim Herred i Aarhus Amt.

M. ZANGENBERG FOT.

*Hus i Endelave Sogn og By. Nim Herred
i Aarhus Amt.*

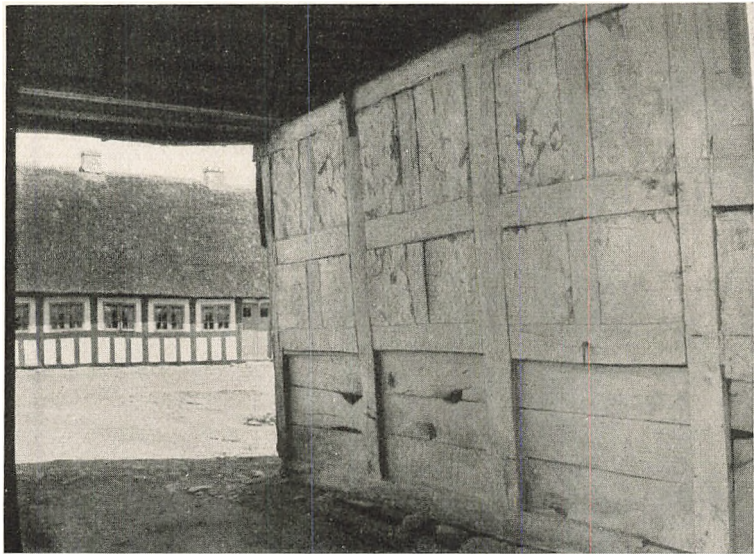
For det meste har denne Konstruktion ingen Indflydelse paa Bygningernes Ydre, og Sulebygningerne har vel været mest anvendt paa Fyn, men de er dog ogsaa kendt fra visse Steder i Østjylland, saaledes synes de at have eksisteret i Bjerger Herred i Vejle Amt, hvor dog Sulerne har haft en noget anden Karakter, der genfindes i Landsdelen Salling og i ganske enkelte nutidige gamle Bygninger i Vestjylland.

Det er dog ikke alene Bygningernes Ydre og deres Konstruktioner, der viser den indbyrdes Forskel paa Bønderbygningerne i

østjydske Egne, men ogsaa Ruminddelingen i Stuehusenes Grundplaner er af særlig Betydning og Interesse. Ser man nøjere paa de gamle Stuehuse, vil man finde en vis Forskel mellem disse Bygninger Nord og Syd for Aarhus, og man faar en Fornemmelse af at Stueskikken i Skanderborg-Horsens Egnen (Bjerger Herred) falder ret nøje sammen med Boligskikken i dennes ældste kendte Form paa Vestfyn, medens Stuehusene Nord for Aarhus for en stor Del samstemmer med de ældste bevarede Gaarde i Egnen omkring Herning, Viborg og hen mod Randers. I Grenaaegnen og nordefter gør et særligt Træk i Byggeskikken sig gældende, idet Stuehusene her oftest kun har een Skorsten, hvorom alle Ildsteder er samlede, hvorimod Beboelseshusene i det vestlige Djursland, som andre Steder i Østjylland, har Ildstederne delt i to Grupper hver med een Skorsten. Endvidere vil man ved en Sammenligning mellem Grundplanerne indbyrdes se, at der er en vis Forskel mellem Stuehusenes Indretning i Egnen omkring Fredericia og dem, der ligger Nord for Vejle Fjord, men som et fælles Træk, der gaar gennem samtlige Stuehuse

paa saa at sige hele Strækningen fra Kolding til Randers kan nævnes, at disse Bygninger synes at indeholde fire Hovedrum, hvis indbyrdes Beliggenhed bliver noget forskellig derved, at der indskydes et Fag eller to mellem dem, snart det ene og snart det andet Sted, hvorved Planen i nogen Grad skifter Karakter. Endvidere kan muligvis senere Skik og Brug ved Smaadeling af de oprindelig fire større Rum have bidraget til Forskellighederne i Indretningen af de østjydske Bønders Stuehuse, som vi om lidt skal se noget nærmere paa.

Hvad selve Gaardformen angaar, da har den firlængede Gaard sikkert været forholdsvis tidlig kendt i Østjylland, dog næppe saa tidligt som paa Sjælland, og naar der i 1662 i en Synsforretning f. Eks. nævnes følgende Længer til en Gaard i Venge: »Isterrad og fæhus i norden, laden i sønder; nok et hus i vester«, saa er dette næppe ensbetydende med en firelænget Gaard, som vi nu forstaaer den, da baade Isterraden og Fæhuset begge ligger norden i Gaarden, maaske endog i hinandens Forlængelse. Det bliver derved en trelænget Gaard, en Gaardform, der synes at have haft en ret stor Udbredelse i Egnen især mellem Horsens og Aarhus. I Linæa Sogn er det dog som om den firelængede Gaardform i 1663 har været almindelig, medens Boelsstedet som oftest var vinkelbygget og de jordløse Huse enlængede. »Isterraden« er et Navn for Stuehuset, og er sikkert en Sammentrækning af »Ivisteraden«, den Rad eller Række af Rum, eller den Længe, hvori man opholdt sig: »vistes«. En anden Betegnelse for Stuehuset er »Sals«, som man endnu kan høre i Landsbyerne, men mange Steder er det dog Bryggerset eller Køkkenet, der menes hermed. Dette hænger maaske sammen med, at man ved »Salhuset« i Fortiden har forstaaet Opholdsstuen med eget Ildsted, maaske forenet med Stegers- eller Bryghuset til een Bygning eller maaske endog eet Rum, som da ved de senere Tilføjelser af Stuer har beholdt sit gamle Navn. At Benævnelsen »Stuehuset« for Beboelsen dog ogsaa har gammel Hævd ses af, at det er brugt i en Synsforretning fra 1635 over en Bondegaard i Tiset Sogn, hvor Gaardens Længer bestod af: Stuen, Fæhus og Laden, — altsaa en trelænget Gaard. Gaar man tilbage i Tiden omkring Slutningen af 1700'erne, viser det sig, at den firelængede Gaard paa den Tid har Overtaget i de østjydske Landsbyer, og i Byerne omkring Mossø har der været en hel Mani for at sammenbygge Gaardene i »Dobbeltgaarde«, Tvillinggaarde, dog af meget

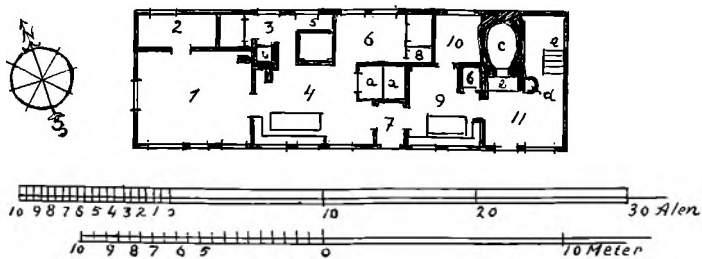
*Gaard fra Erritso. Elbo Herred i Vejle Amt. H. ZANGENBERG FOT.
Bulfsjæl i Portens Undervægge, Overvæggen derimod lerklinet.*

uregelmæssig Karakter. Dette gælder f. Eks. Bjestrup, Alken Firgaarde og Nygaarde, hvor Gaardene og Længerne er ret sammenbyggede.

I Almindelighed har Længerne næppe oprindelig været sammenbyggede, men ligget frit, (se f. Eks. Stuehuset til Gaarden i Trelde), adskilt fra hinanden, dog kan Beboelses- og Udhuse i Gaardene have været sammenbyggede i een Længe, hvad man har haft Eksempel paa i vor Tid, idet dette var Tilfældet endnu i 1915 i Voldum Præstegaard. Det er dog næppe udelukket at den firelængede Gaard har været mere udbredt i det 17de Aarhundrede end tidligere antaget, men noget sikkert herom vides endnu ikke. En trelænget Gaard med fritliggende Længer har man jo let kunnet ændre til en firelænget Gaard, og der er kun faa Gaarde, der er daterede uden paa Længerne, her kan kun nævnes et enkelt sikkert Eksempel, nemlig fra Røgen Præstegaard, hvor der over Østlængens Port har staaet: S. O. G. Pax INSTRANTI SALUS EXEUNT, I Y. M. C. L 1719, hvad der betyder: Fred med den Indtrædende og Held og Lykke med den Udtrædende. Datering af Længerne træffes hyppigst indendørs i østjydske Bønderbygninger, især paa Skorstenstræet over Aabningen til

Bryggersskorstenen, dette Tømmerstykke kaldtes undertiden »Pandetræet«, og paa dette kan man finde ret forskellige Inskriptioner, som f. Eks. i Gaarden Holm i Gullev Sogn, hvor der stod: »Tænd Ilden op i Jesu Navn og beder Gud om Naade, at det ej mere Magt skal faa end Hænder det vel kand raade. A. F. H. — K. J. T. — 1739. Paa et lidt ældre Pandetræ stod i samme By: I JESV NAFN HER TENDE VI BADE ILD OG LYVS GVD BEVAR ILDEN I DET HUS MSS KIH D ANNO 1715. Mere kortfattet er en Indskrift fra Vejlby ved Aarhus, hvor der staar: 17 NIS JKD JPNS IMJD 64, altsaa hele to Navnerækker paa Beboerne og deres Hustruer (Faderen Niels Jensen og Sønnen Jens Peder Nielsen). En længere Inskription fra et »Fortræ« (Pandetræ eller Skorstenshammer) i Emborg ved Mossø, lyder saaledes: I Naade Spar Dette Huus Som Heer Mon Stande fra Fiendens Overfald Fra Ild Og Store Vande Gud Og Velsigne Dem Som Herudi Skal Bo Gid De Maa Leve Væl I Vælstand og I Ro: Soli Deo Gloria: S. S. S. MB :. M. C. D. Ao 1778 :. Endelig skal nævnes en Indskrift fra samme Aar fra en Gaard i Højrup By i Herslev Sogn Øst for Fredericia, hvor der i et Pandetræ i Bryggersskorstenen udtrykkes samme Frygt for fjendtligt Overfald: O GUD BEVAR ILD OG LYS FRA FI(E)NDENS VOLD OG KNUPS CPS BID ANNO 1778.

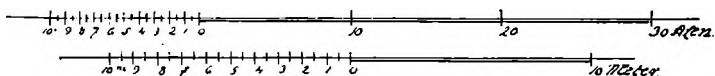
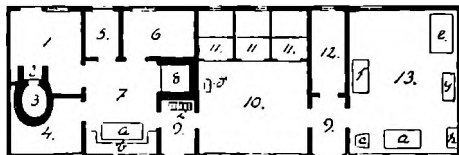

Grundplan af et Stuehus fra 1790 i en Gaard i Erritso, Elbo Herred i Vejle Amt. Maalt i 1930 af H. Zangenberg.

- 1) Endestue. 2) Gæstekammer. 3) Køkken. 4) Dagligstue. 5) Spisekammer.
 6) Sidestue (Sovek.). 7) Forstue. 8) Skab. 9) Sommerstue. 10) Mælkestue.
 11) Bryggers. a) Alkove. b) Skorstene. c) Bagerovn. d) Bryggerkedel. e) Loftstrappe.

Vender vi os nu mod Indretningen af Stuehusene, der, som før nævnt viser en Forskel paa Skikken i de østjydske Egne,

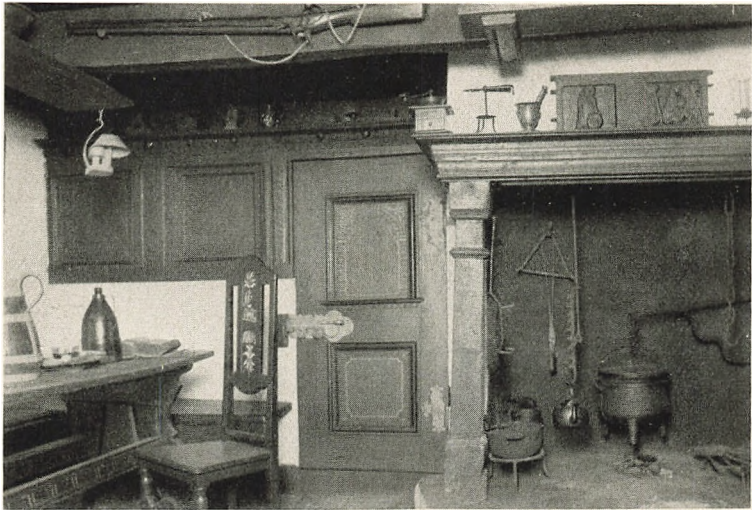
vil det være rigtigst at begynde med en Gaard fra Byen Erritsø, sydøst for Fredericia. I ældre Tider vilde man, naar man gennem en saadan Gaardsport gik ind til Gaardspladsen, snart se, at man befandt sig i en Egn, hvor Bulhusene har haft en vis Udbredelse, idet man vilde finde Bulfjæl i Portens Undervægge, se Billedet fra Gaarden i Erritsø. Et af de ældste Stuehuse »Sals«, i samme By stammer fra 1790 og har en Inddeling, som er karakteristisk for Byen og vistnok hele Egnen op mod Trelde Næs, nemlig den, at den ene Halvdel af Stuehuset bestaar af en Endestue med et vedliggende Gæstekammer og ved Siden af Endestuen en Dagligstue med Alkover og bagved liggende Køkken. Den anden Halvdel bestaar af en saakaldet »Sommerstue« og et mindre Mælke- eller Ølkammer, og dernæst et Bryggers, ogsaa kaldet »Frammers« med aaben Skorsten og Bagerovn, altsaa i Virkeligheden bestaar Stuehuset af fire Hovedrum, men de er samlede parvis i hver sin Ende af Bygningen, og mellem dem er indskudt en Forstue med en bagved liggende saakaldt »Side« — eller »Lillestue«, der i det væsentlige brugtes til Sengekammer. Dette er en Ordning af Rummene som er ret usædvanlig i andre Egne af

Grundplan af en Gaard i Brabrand. Hasle Herred i Aarhus Amt. Rekonstruktion.

- 1) Bryggers. 2) Bryggersskorsten. 3) Bagerovn. 4) Saltkammer. 5) Spisekammer.
- 6) Stue. 7) Yderstue. 8) Aabent Ildsted. 9) Forstue. 10) Dagligstue (Kakkelstue).
- 11) Soverum med Alkover. 12) Kammer. 13) Overstue. a) Bord. b) Bænk. c) Stol.
- d) Vindovn. e) Himmelseng. f) Dragkiste. g) Skatol. h) Skab. i) Loftsstige.

Landet, muligvis er den rent lokal, men indtil videre har det dog ikke været muligt at udrede et snævrere begrænset Omraade for Stuehuse af denne Type. Ejendommeligt for Huset er dette, at det har Skorstene, saa at sige i hver sin Ende af Bygningen, hvorved Endestuen, — som her altsaa er en Øverstestue — kan

*Dagligstue (Yderstue) fra en Gaard i Glud, Bjerger Herred i Vejle Amt.
Stuehuset er nu Museumsbygning i Glud.*

opvarmes ved en Bilæggerovn, hvad der kunde tyde paa, at denne Grundplans Inddeling maaske er af ret sen Oprindelse. Bemærkelsesværdigt er ogsaa det lille Arnested i Sommerstuen, som efter Opgivelse paa Stedet skal have haft Aftræk til Frammerskorstenen, og man har altsaa ikke her, som paa Fyn, brugt at lave Maden i Bryggerset, dette skete kun ved højtidelige Lejligheder, naar der skulde bruges store Mængder af Mad til Gæsterne.

I Egnene Nord for Vejle, baade i Bjerger Herred og fra Horsens til op over Aarhus, finder man en noget anden Inddeling af Stuehuset, som her i Hovedsagen bestaar af de fire Hovedrum: Bryggers, Yderstue (der altid er Opholdsstue og Køkken), Kakkeltstue og Overstue. Det er Betegnelser, som f. Eks. nævnes i en Synsforretning over en Gaard i Linåa i 1740, nemlig: inderste Stue (Kakkeltstue?), uderste Stue, lidet Kammer og Brøgers. Planerne kan dog være noget forskellige derved, at der er indskudt et Fag enten mellem Bryggerset og den saakaldte »Yderstue«, hvorved de tre Stuer kommer til at ligge samlede paa Rad, og Køkkenet adskilles fra Bryggerset, eller ogsaa er Faget anbragt mellem Kakkelt- og Overstuen, hvorved Køkken- og

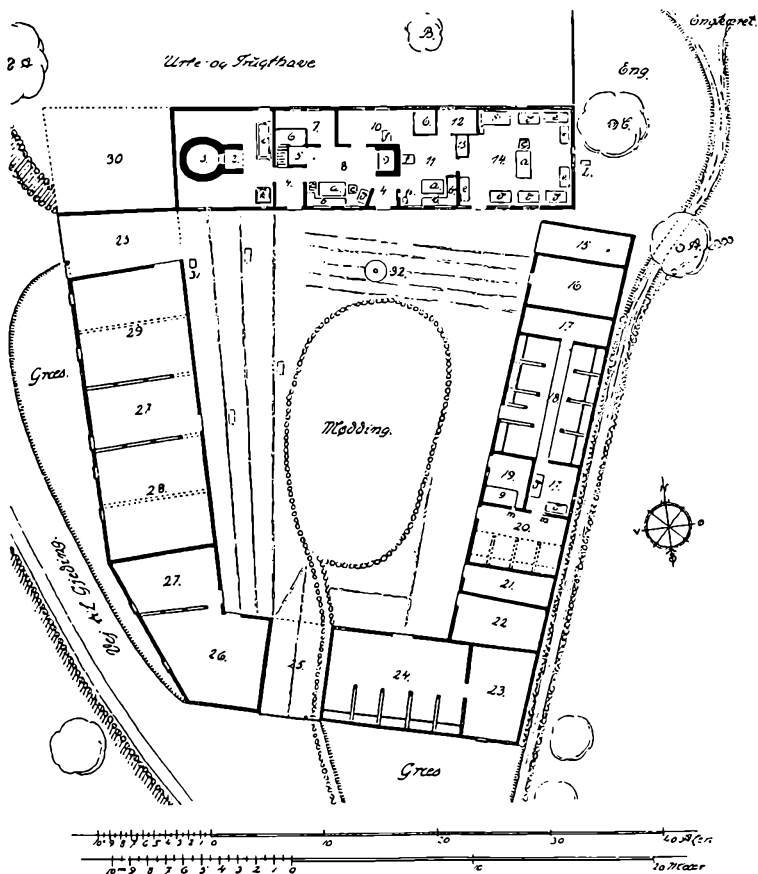

Stuehuslænge i Gaarden »Engkjær» i True By, Brabrand Sogn i Hasle Herred, Aarhus Amt.

Bryggersskorstenen kommer til at ligge Side om Side, dog i hver sit Rum.

Et udmærket Eksempel paa dette sidste viser Grundplanen af Stuehuset i Brabrand, hvor Bryggerstet og Yderstuen med hver sit aabne Ildsted ligger ved Siden af hinanden, og blot er adskilte ved Skillerummet imellem dem. At Yderstuen her tillige er et Køkken ses deraf, at der kun er Adgang til Spise- og Saltkammeret fra selve Stuen. Bemærkelsesværdig er Forstuen imellem Yderstuen og Kakkelstuen, et Træk, der har været almindeligt overalt i Aarhuseggen, og denne Forstues Bagvæg er Sidevæggen i Yderstuens Skorsten.

Iøvrigt er Ildstedet i Yderstuen ikke altid kun slet og ret en Arne i Bunden af en aaben Skorsten, men det kan ogsaa være formet som en pyntelig Kamin med en udskaaret Hjørnestolpe, som det ses paa Billedet af Dagligstuen i Gaarden i Glud. Daglig- eller Kakkelstuen i Brabrand-Gaarden har iøvrigt været mærkelig derved, at der i Stuen har været et Panel med tre fint udformede Dørpartier, der hver har ført ind til et lille Soverum med en Seng og en lille Plads foran, til Af- og Paaklædning, et Træk, der ikke er helt almindeligt, da disse smaa Rum snarere minder om Skibskahytter end om Bøndernes almindelige lukkede Alkover, som ellers altid havde sin Plads paa dette Sted i Kakkelstuen.

Grundplan af Gaarden »Engkjær« i True By, Bræbrand Sogn i Hasle Herred, Aarhus Amt, som den var i Tiden omkring 1783. Maalt og rekonstrueret af S. Knudsen, tegnet af H. Zangenberg.

- 1) Bryggers. 2) Bryggersskorsten. 3) Bagerovn. 4) Forstue. 5) »Pigekammer«.
  - 6) Alkover. 7) Mælkestue. 8) Yderstue. 9) Aabent Ildsted. 10) Kammer. 11) Kakkeltue.
  - 12) Spisekammer. 13) Skabsseng. 14) Overstue. 15) Vognport. 16) Tørvehus.
  - 17) Foderloer. 18) Kohus (Nøds). 19) Herberg (Karlekammer). 20) Hønsehus, tidligere Hestestald. 21) Huggehus. 22) »Hælmet« (Avnehus). 23) Hakkelsehus. 24) Hestestald.
  - 25) Køreporte. 26) Havregulv. 27) Logulve. 28) Byggulv. 29) Ruggulv.
  - 30) Nu nedrevet Hjørne. 31) Ridesten. 32) Kjæld (Brønd). a) Borde. b) Bænke. c) Stole. d) Kister. e) Skabe. f) Bilæggerovne. g) Senge. h) Stueuhr.
  - i) Vaskebænk (tidligere Ligbaare). k) Maltkværn. l) Slibesten. m) udskaarne Stolper.
- A) Asketræer. B) Frugttræ. C) Abild.

Indtil for nogle faa Aar siden laa der i Aarhusegnen en typisk gammel østjydsk Gaard: »Engkjær« i Byen True i Brabrand Sogn, som der her vises en Grundplan af i den Skikkelse, som den synes at have haft i Tiden omkring 1783. Gaarden var trelænget indtil 1759 med Stuelænge i Nord, Fæhus i Øst og Lade i Vest, og mellem Længerne var Afstanden, »Gabet«, ret stort, men efterhaanden fik Gaarden den viste Form, der ændrede dens Udseende meget, især ved Tilbygningen af en Sydlænge og »Skraaet« langs Vejen mod Vest.

Midt paa Gaardspladsen laa den store, af Sten indrammede Møddingplads med Afløb ved en Rende gennem Porten, og i den knudrede Brolægning var der Striber, een ud for hver Stolpe i Bindingsværket, et Træk, som man ser ret hyppigt. Gaarden havde 2 Køreporte, og ved Porten nærmest Stuehuset var anbragt en »Ridesten«, der toges til Hjælp, naar man skulde stige til Hest. Stuehuset havde tre Døre mod Gaardspladsen (se Billedet), og de to vestligste førte ind til hver sin Forstue, den tredie derimod direkte ind i Overstuen. Beboelselængen bestod af de sædvanlige fire Hovedrum: Bryggers, Yderstue: Kakkell- eller »Vinterstue« og Overstue, men her var der dog nogen Forskel, idet Bryggerset og Yderstuen var adskilte ved et bredt Fag, der indeholdt Forstue (4) og et bagved liggende »Pigekammer« (5) — under Loftstrappen — med tilhørende Alkove (6). Forstuen mellem Yder- og Kakkelstuen, ligeledes Skorstenens Anbringelse i Yderstuen var den almindelige paa Aarhusegnens Gaarde, og paa Skorstenens Pandetræ i denne Gaard, fandtes Aarstallet 1759, som sikkert er det Aarstal, hvori Længerne fik den Indretning, som ses paa Grundplanen. Stuehuset var oprindeligt tre Fag kortere, idet Bryggerset kun var paa to Fag, og Bagerovns-hvælvingen laa derfor tidligere udenfor Vestgavlen, formodentlig overdækket af et Skjul, og samtidigt var Overstuen kun to Fag bred.

Iøvrigt fremgaar Rummenes Møblering af Grundplanen, og behøver næppe nogen nærmere Omtale, kun skal her blot peges paa Yder- og Kakkelstuens ensartede Indretning med Bordende- og Vinduesbænk med foranstaaende Bord. Man har sikkert brugt Yderstuen som Dagligstue om Sommeren, da den aabne Arne her næppe har givet saa megen Varme fra sig i Rummet, som Bilæggerovnen i Vinter- eller Kakkelstuen, der sikkert var Husets luneste Opholdsrum.

*Stublade ved en Gaard i Falling, Hads Herred
i Aarhus Amt.*

H. ZANGENBERG FOT.

Hvad Udhuslængerne angaar, da er disse blevet en Del ændrede og gjort større, muligvis samtidigt med Stuelængen i 1759, i hvert Fald er der næppe Grund til at tro, at Sydlængen — som skal være den sidst byggede af Længerne — er synderligt yngre, da dens Tømmer er meget svært. De to gamle Udhuslænger i Øst og Vest synes ikke oprindeligt at have været særligt store, idet Østlængen med »Nødset« (Sammentrækning af *Nødhuset*, hvormed menes Kostalden) og det ved Siden af liggende »Herberg« oprindeligt har savnet Vognporten (15) samt Huggehuset (21) og »Hælm« (22), og Vestlængen afsluttedes oprindeligt med en Nordgavl mellem (25) og (29) — Porten er altsaa senere tilbygget — og en Sydgavl mellem Rummene (27) og (28). Længen bestod saaledes kun af Ruggulvet og Byggulvet med Lo imellem. Staldene var fra en Begyndelse helt mørke, og det maa derfor betragtes som et Fremskridt, naar der i Nødset i denne Gaard var anbragt fire smaa bitte Vinduer paa 21 cm i Kvadrat. Endvidere maa det omtales, at der paa Udhuslængerne her, som andre Steder i Østjylland, var anbragt mindre, halvrunde Kviste, de saakaldte »Aggeneg«, hvorigennem man stak Hø og anden Afgrøde ind paa Stængeloftet over Bjælkerne. Langs Østlængen løb

II. ZANGENBERG FOT.

*Dukket Gavl fra Fulden,
Beder Sogn i Ning Herred, Aarhus Amt.*

en lille Bæk, som udmundede i et Kær, *Engkøret*, der gav Gaarden Navn. Gamle Aske og Poppeltræer dannede den maleriske Ramme om denne gamle og karakteristiske østjydske Gaard, hvis Bygninger nu er nedrevne, og forhaabentlig inden ret længe vil blive genrejste paa Frilandsmuseet i Lyngby.

De fritliggende Længer i Gaardene har utvivlsoomt i gammel Tid været et ganske almindeligt Træk, og Gaarde med helt sammenbyggede Længer kan vist for største Parten siges at tilhøre yngre Tider, men Sammenbygningen her er

dog nok sket inden Slutningen af det 18. Aarhundrede. Selve Længerne har i Almindelighed sikkert haft det Udseende, som vi kender fra Nutidens ældste Gaarde, og det har vel været sjældent, at de har været af en saa primitiv Husform som de saakaldte »Knæhuse«, men de har dog eksisteret i vor Tid, som det ses af Billedet af en saakaldet »Stublade« ved en mindre Gaard, maaske et Boelssted, i Falling. Knæhuse var forøvrigt meget almindelige i ældre Tider som Bagehuse, især ved Gaardene paa Heden, og endnu for faa Aar siden laa der saadanne i Egnen omkring Brande, oftest fjernede et godt Stykke fra Gaardene. Det er derfor mærkeligt at se en saadan Bygning dukke frem i et Gaardinteriør, selv om det end er paa selve Heden, som det f. Eks. ses paa Billedet af Gaarden fra Amlund, hvor den ligger jævnsides med Stuehuset og benyttes som Tørvehus, men endnu mærkeligere er det at finde saadanne Knæhuse i Østegnene, som f. Eks. det før nævnte i Falling, der var af ret anselig Størrelse: 10,35 m langt og 6,5 m bredt, og en Lade af meget betydeligere Dimensioner med 1 m høje Kampestens-Ydervægge, der laa som Udhus-

Stuehus i en Gaard i Gjerrild, Nørre Herred i Randers Amt. Gaardside med »Udskud« ud for Køkkenet. H. ZANGENBERG FOT.

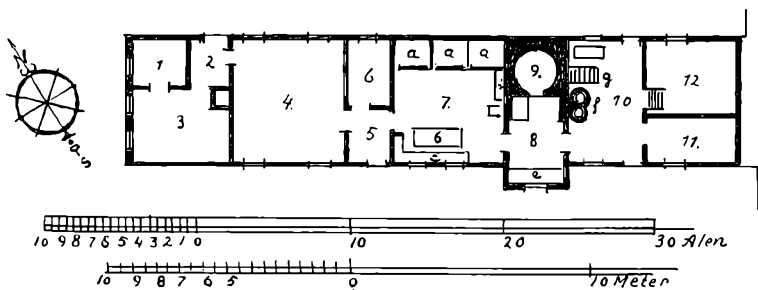
længe i den store og anselige Avlsgaard: Ulstrup, Syd for Falling.

Ligesaa overraskende er det ogsaa i Egnen mellem Horsens og Aarhus pludselig at staa overfor en dukket Gavl (se Billedet af det gamle Hus i Byen Fulden nær Aarhus), idet disse Gavle vel egentligt har været bedst kendte og mest udbredte paa Sjælland. Det er muligt, at det er et rent tilfældigt Forsøg, der her er gjort, men saadanne Gavle kan maaske dog have været mere anvendte i Jylland end man tidligere har antaget, især da sjællandsk Islæt i Byggeskikken i Østjylland ikke er helt ukendt. I hvert Fald kendes dette fra det østlige Djursland, hvor man i Gaardenes Stueanordninger i Grenaaegnen ikke kan komme helt bort fra et vist Slægtskab med sjællandsk Byggeskik.

Ser man paa det rent Ydre, f. Eks. paa Billedet af Gaarden fra Gjerrild, er der naturligvis nogen Forskel, idet Stolperne her er sorttjærede og Tavlene mellem Stolperne er hvidkalkede, medens baade Tavl og Stolper i en sjællandsk Gaard altid er helt hvidkalkede. Endvidere lægger man Mærke til en Udbygning, »Udskudet«, som findes ud for to Fag af den østlige Del af Bygningen, et Træk der ikke kendes paa Sjælland, og som er, eller har været meget karakteristisk for Stuehusene i disse Egne, idet

Køkkenet i ældre Tider altid var udbygget i et saadant Udskud, og derover saa man Husets eneste Skorsten.

Men ser man nøjere paa den viste Stuehusplan af Gaarden i Gjerrild By, og ser bort fra de to vestligste Fag, der er en senere

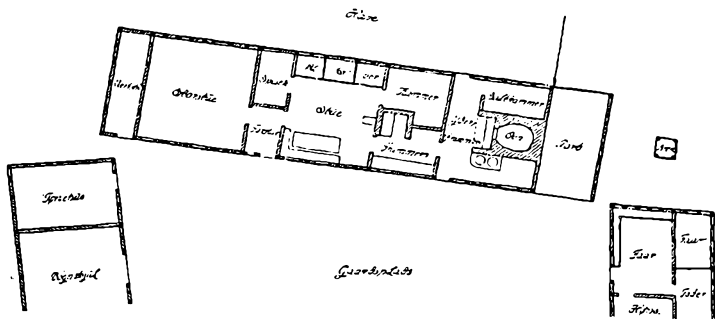

Grundplan af en Gaard i Gjerrild, Nørre Herred i Randers Amt.

Opmaaling og Rekonstruktion (1929) af H. Zaugenberg.

- 1), 2) og 3) Aftægts-Beboelse. 4) Overstue. 5) Forstue. 6) Spisekammer. 7) Dagligstue. 8) Køkken med Udskud. 9) Bagerovn. 10) Bryggers. 11) Drengeskammer. (Karlekammer). 12) Kælder. a) Alkover. b) Bord. c) Bænk. d) Kakkalbænk. e) Borde i Bryggers og Køkken. f) Bryggerskedler. g) Loftstrappe.

tilbygget Aftægtsbolig, har man i Resten af Stuehuset saa at sige en fuldstændig sjællandsk Stuehusplan. Omkring *Husets eneste Skorsten* samler sig her Bryggers, Køkken og Dagligstuen, der laves Mad paa den aabne Arne i Køkkenet, og herfra tændes ogsaa under Kedlerne i Bryggerset. En lille Afvigelse fra den sjællandske Plan er dog dette, at der fra Kammeret mellem Daglig- og Overstuen er skilt en Forstue med en Udgang til Gaarden,

Grundplan af en Gaard i Hammershøj By i Sønderlyng Herred, Viborg Amt.

Maalt og rekonstrueret af H. Zaugenberg i 1920.

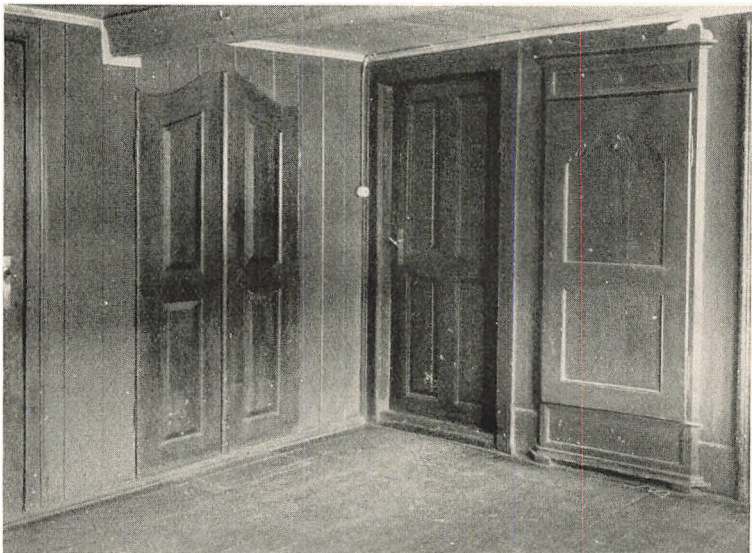
men Ligheden med det sjællandske Stuehus er uomtvistelig. Indretningen genfindes i flere af de gamle Stuehuse i Byen og skal efter ældre Folks Udsagn have været den almindelige i denne Egn, dog kan man her og der finde Stuehuse med to Skorstene og Stueanordning som i det øvrige Østjylland.

Blandingens af snart jydsk Byggeskik med to Skorstene i Beboelsen og snart sjællandsk Skik med kun een Skorsten synes at fortsætte op i de gamle Ommer- og Himmersyssels østlige Egne, helt op til Rolds Skov, men det er ikke muligt nærmere at fastsætte nogen Grænse for dette Blandingsomraade, hvad Byggeskikken angaar, navnlig ikke for Udbredelsen mod Vest. Om det er to Bygningsskikke, der her møder hinanden, eller blot er en vis Udvikling af Stueskikken er det vanskeligt at afgøre. Det er f. Eks. ret ejendommeligt at se, hvorledes Stuehusindretningen i en Gaard, bygget i Byen Hammershøj før Udskiftningen, antageligt omkring Midten af det 18. Aarhundrede, og som er en udmærket Repræsentant for Stuehusene med to Skorstene mellem Viborg og Randers, har visse fælles Træk med et af de mindste og ældste kendte Stuehuse i Gullev By, opført omkring Midten af 1600 Tallet og med kun een Skorsten. Dette sidstnævnte Stuehus i Gaarden i Gullev var kun 5 m bredt, og bestod, indtil det blev nedrevet i sidste Trediedel af 1800erne, blot af 8 Fag, hvori var indrettet i Rækkefølge fra Vest til Øst: en Af-tægtstue paa et Fag, en Overstue paa 2 Fag, Forstue og Kammer i eet Fag, Dagligstue i 2 Fag, og Køkken, kaldet »Sals«, med Skorsten og Bageovn samt Bryggerkedel i de to østligste Fag. En Sammenligning med Grundplanen fra Gaarden i Hammershøj (se denne) viser den samme Indretning, dog er Storstuen og Dagligstuen her hver et Fag større, og medens Stuehuset i Gullev havde Bageovn og Bryggerkedel i Salset (Køkkenet), er disse to Ildsteder i Hammershøj flyttede ud i et Bryggers med egen Skorsten, og yderst mod Øst ligger en Indkørselsport. Stuehuset i Hammershøj har saaledes to Skorstene og er paa Grund af de større Stuer og de to østligste Rum omtrent dobbelt saa langt, som det mere end hundrede Aar tidligere byggede Stuehus i Gullev. Trods den her paaviste Lighed mellem Stuehusene, byggede i samme Egn, med hundrede Aars Mellemrum, hvorpaa der formodentlig vil kunne vises flere Eksempler, er det dog mest sandsynligt, at Stuehuset med de to Skorstene er det særligt jydsk Træk, og Huse med een Skorsten maa opfattes som Egns-

*Stuehus i en Gaard i Gullev, Hovlbjerg Herred
i Viborg Amt.*

H. ZANGENBERG FOT.

*Dagligstue fra en Gaard i Løsten By, Sønderlyng
Herred i Viborg Amt.*

H. ZANGENBERG FOT.

Boelsted (Krunhus) i Aidt By, Hovbjerg Herred H. ZANGENBERG EGT.
i Viborg Amt.

skik, maaske opstaaet ved Paavirkning fra andre Egne i vort Land (her formodentlig Sjælland).

I disse Egne har Gaardene som oftest røde Tavler mellem de sorte Bindingsværksstolper, som man f. Eks. ser paa Billedet af en Gaard i Gullev, og enkelte Steder kan Tavlene have hvide Randfuger langs Bindingsværkets Tømmer (se Billedet af Udhuslængen til Boelsstedet i Aidt By).

Alkoverne i Dagligstuerne i disse Egne kan være lukkede paa forskellig Maade, nogle Steder med Lemme, der kan skydes til Siden, andre Steder med Døre i Brædde- eller Fyldings-Panelvæggen foran Alkoverne, og Dørene naar da næsten helt til Gulvet. Desuden kan der fra Dagligstuen føre en Dør ind til et Skab, liggende bag Forstuen mellem Daglig- og Storstuen, saaledes som det ses paa Billedet fra Dagligstuen i Læsten By. Disse Egenes Bøndergaarde er forresten ikke særligt rige paa gamle Stueinteriører i vor Tid. Her og der ses vel et gammelt Alkovepanel, maaske et enkelt gammelt Bord, en Bænk og en Kiste, men noget helstøbt Interiør findes næppe mere i Landsbyernes gamle Gaarde. I den gamle Museumsgaard i Glud faar man vel det fyldigste Indtryk af de gamle østjydske Bondestuer, som

Gammelt Hus i Fillerup, Odder Sogn i Hads Herred.
Århus Amt.

P. VOERSAA FOT.

man saa dem i Stuehusene i ældre Tider, men i Museerne i Byerne faar man naturligvis ogsaa et Indblik i Østjyllands gamle Bondekultur ved det gamle Bohave, der er udstillet her.

De mindre Avlsbygninger i Landsbyerne, saasom Boels- og Husmandstederne og de jordløse Huse var i ældre Tider enten Vinkelhuse, de saakaldte »*krumme Steder*«, eller eenlængede Huse, Former, som er velkendte fra saa mange andre Steder i vort Land. Ogsaa i disse Huse i Østjylland findes der snart een og snart to Skorstene i Beboelsen, og dette beror ikke altid paa Forskel i social Henseende, i hvert Fald ikke i Boels- og Husmandshusene med Avlsbrug. Husene varierer meget i deres Indretning, men det er karakteristisk og fælles for dem alle, at Beboelsen gerne ligger i den ene Ende af Huset, saavel i Vinkelhuset som i det enlængede Hus, og at Stueantallet er meget indskrænket. Dette ses f. Eks. i det ret anselige Vinkelhus i Ajdt (se Billedet), hvor der yderst ligger et Køkken og Bryggers med Skorsten og Forstue, dernæst kommer *Husets eneste Stue* med to Alkover, og ved Siden deraf et Værksted med vedliggende Køkken, som dog maaske en Gang før i Tiden tilsammen har udgjort en Overstue og senere maaske er blevet delt i de nævnte

*Hus for en Tørvæarbejder i Hjorthund Mose.
Sdr. Omme Sogn, Nørvang Herred i Vejle Amt.*

K. ULDAHL FOT.

to Rum. I Vinkellængen findes Udhusrummene: Foderlade og Nøds (Kostald). En lignende Inddeling, men dog med Overstue foruden Dagligstuen, finder man f. Eks. i et gammelt Vinkelhus i Pedholt i Malling Sogn nær Aarhus og i Over-Fussing i Bjerregrav Sogn (dette sidste fra 1793) nær Randers, hvad der viser Udbredelsen af Vinkelhuse i denne Egn af Østjylland, men de ses dog ogsaa sydligere f. Eks. i Bjerger Herred.

Stuerne er som sagt ikke mange, og selv i enlængede Huse af ret anseelig Størrelse, f. Eks. indtil 24 m Længde, kan Beboelsen være indskrænket til et lille Kammer og en Dagligstue, men alligevel have Køkken og Bryggers med hver sin Skorsten, og selv en velmeriteret Haandværker, saasom Smeden i Aalum, noget vesten for Randers, har maattet nøjes med een Stue med Alkover, og et lille Bryggers og Køkken. I Pandetræet i Køkkenet, sidstnævnte Sted, var indhugget: 18. AALUM. SMED. HUUS. 28., men selve Smedjen var her henlagt til et særligt Hus. Andre Steder findes dog Smedjen, ligesom andre Haandværkeres Værksteder, sammenbygget med Beboelsen.

Smaahusene uden Landbrug har kunnet variere fra 4 til 6, ja maaske flere Fag, men ligeledes de fulgte Egnsskik, som f. Eks.

et Hus i Stokkebro i Gjerrild Sogn, Djursland, der havde Udskud ud for Køkkenet ligesom Bøndergaardenes Stuehuse. Andre Steder har dog Udskudet naaet helt ned til Jorden over et Tørvehus ved Gavlen, som det ses paa Billedet af Huset i Fillerup, og saaledes givet Huset et ejendommeligt og malerisk Udseende, der her yderligere fremhæves ved den gamle Brøndvippe foran Huset. At man ude paa Heden har haft yderst primitiv Beboelse viser Billedet af Huset fra Hjortlund Hede, der altsaa er et Knæhus som har været beboet endnu indtil for faa Aar siden.

Det Indtryk man faar af gamle Bøndergaarde og Huse ved en Rejse i disse Egne, saavel i Hedeegnene mod Vest som i de frugtbare Egne i den østlige Del, kan saaledes være meget vekslende og mangfoldigt. Men det, der fæster sig stærkest i Mindet vil sikkert være det gode og solide Bindingsværk og den brogede Farvning af saavel Stolper som Tavl i Ydervæggene under det mosgroede Straatag, og saadanne Bygninger er endnu ikke helt ualmindelige i Østjyllands Landsbyer. Udviklingen i vor Tid og Bygningernes Alder vil naturligvis nok gøre sit til, at de gamle Bønderbygninger efterhaanden helt forsvinder, og da de helst bør ses paa selve Stedet, og Østjylland i Nutiden dog har en ret god Del af disse Bygninger i Behold, vil der endnu være adskilligt at glæde sig over for den Rejsende, der interesserer sig for den fortrinlige gamle Bygge- og Boligskik, der i Fortiden satte sit Præg paa disse Egne, og som man mødte overalt i Østjylland, baade i Bygningernes Ydre og indendørs i de gamle Stuer.

BILLEDFORTEGNELSE

	SIDE		SIDE
Aakær	216	Fjer Bavneshøj	97
Aarhus set fra Syd (Marselisborg Strand)	12	Elbæk Kro ved Gesing	67
Aarhus, Banegaardspladsen	15	Endelave, gammelt Hus	244
Aarhus, Bruuns Bro og Aarhus Oliefabr.	15	Engelsholm	236
Aarhus, Statsbiblioteket	16	Engkjær, Grundplan	251
Aarhus Folkebibliotek	17	Engkjær, Stuehuslænge	250
Aarhus, Johs. Bjerg: Elskovskampen .	17	Erritsø, gammel Gaard	246
Aarhus, Domkirkens Kor	19	Faarup Sø set mod Jelling	132
Aarhus, Domkirken fra Syd	20	Fakkegrav, Stranden	116
Aarhus, Koret i Domkirken	21	Favrskov	218
Aarhus, Frue Kirkes Vestgavl og Syd- gavlen af Klosters Vestfløj	24	Fillerup, gammelt Hus	260
Aarhus, Frue Kloster	25	»Firhøje« paa Randbøl Hede	156
Aarhus, Gaard med Svalegang og Due- slag, Vestergade 58	26	Fredericia, gamle Bindingsværkshuse	163
Aarhus, Den gamle By (Torvet)	27	Fredericia, Krigergraven	165
Aarhus, Brændevinsbrænderiet i Den gamle By	28	Fredericia, 6' Juli Processionen	166
Aarhus, Den gamle By (Borgmester- gaarden)	28	Fredericia, Lundings Monument	167
Aarhus, Smedien i Den gamle By	29	Fredericia, Badeliv ved Østerstrand .	168
Aarhus Museum, Kunstafdelingen	30	Fredericia, »Vasegaarden«	168
Aarhus Museum, Runehallen	31	Fredericia, »Landsoldaten«	169
Aarhus Museum, Oldsagsamlingen	32	Fredericia, Danmarksgade og den gamle Hovedvagt	170
Aarhus, Fodboldkamp paa Stadion	33	Fredericia, Bülow's Monument og Sct. Michaelis Kirke	171
Aarhus Universitet	35	Fredericia, Trinitatis Kirkes Indre	172
Aarhus, Poppelallé i Marselisborg Mindepark	39	Fredericia, Det gamle Vandtaarn	173
Aarhus, Rømerhaven i Marselisborg Mindepark	39	Fredericia nye Banegaard	173
Aarhus, Monumentet i Marselisborg Mindepark	40	Fredericia, Dansk Købestævnes Bygn.	175
Aarhus, Strand ved Abildhoved, set fra Syd	43	Fredericia, Den Johnsenke Stiftelse .	176
Amlund, Stuehus med spinkelt Bin- dingsværk	241	Fredericia Museum	176
Alrø Kirke	84	Fredericia, Strandvejen til Lillebælts- broen	183
Besser paa Samsø, Gadestævne	196	Fredericia, Lystbaadehavnen	184
Bjerrelide, Udsigt mod Nord	103	Frijsenborg	220
Boelsted (Krumhus) Aidt By	259	Frijsenborg Park	78
Boller, set fra Nord	227	Gjerrild, Stuehus	255
Brande-Ejstrup	140	Glud Museumsbygning	249
Brande Aa	142	Grejsdalen, den fredede Del	111
Brande Kirke	146	Gullev (Stuehus)	258
Brattingsborg Slot paa Samsø	191	Gyllingnæs Strand	54
Bredsten Kirke	152	Hadsherred, Udsigt over Dalsøret til Hadsøen	53
Brundby Stubmølle paa Samsø	193	Hamlets Høj paa Amlund Hede	151
Bryrup Sø	135	Hammel, Hovedgaden	79
Byholm, set fra Vest	232	Haraldskær	235
Dybdal ved Hundshoved	141	Hjortlund Mose, Hus for en Tørve- arbejder	261
Dyret, Samsø	199	Horsens Fjord	87
Dukket Gavlfra Fulden	254	Horsens By ved Borgmesterbakkens Fod	88
Egekrat paa Gravhøj	136	Horsens, den gamle Port paa Aaboulevarden	91
		Horsens, Søndergade	92
		Horsens, Vor Frelser Kirke	93
		Horsens, Klosterkirken	94

	SIDE
Horsens, Cordsens Karnapgaard paa Sundvejen	95
Horsens, bag den gamle Klosterkirke	96
Hundshoved, Drivvejen	131
Hvidbjerg	120
Jelling Kirke	128
Jelling, Gornis Høj	149
Jelling, Runestene	149
Juelsminde, »Færgegaarden«	101
Juelsminde, Stranden	101
Juelsminde, Fregatten »Jylland«s Anker	102
Kolby, Aspergesmark	189
Kollerup Mølle	75
Kyholm Kirkegaard	186
Langdalen, Nordby, Samsø	205
Lilleaadalen ved Hadsten	74
Lillebælt, Udsigt fra Lillebæltsbroen	182
Lillebæltsbroen	183
Lindeballe, gammel Eg i Skovkanten	134
Lyngbygaard	217
Læsten, Dagligstue i Gaard	258
Marselisborg Slot	206
Moesgaard, set fra Vest	211
Munkebjerg	118
Munkebjerg, Udsigt mod Vejle	119
Neder-Hadsten	75
Nordby paa Samsø (Klokketaarnet)	203
Nørre Snede By	139
Nørre Strand (Peder Skram's Vandvej)	85
Nørup Kirke	133
Odder Sognekirke (Altertavlen)	47
Odder Sognekirke	47
Odder, Udsigt fra Carolinehøj i Dyrehaven	49
Odder, gamle Huse ved Odder Aa	50
Odder, Schack-Rathlous Mindestøtte over Datteren	52
Palsgaard, set fra Nord	230
Peitergaarden i Holstol	242
Pøt Mølle	77
Rands Fjord	126
Rathlousdal, Alléen	50
Rathlousdal	51
Rathlousdal, set fra Sydøst	213
Rosenvold	228
Rodstenseje, set fra Nord	215
Randbøl Kirke	154
Randbøl Hede (Staldbakkerne)	155
Randbøldal Fabrik	157
Randbøldal	130
Røgen Kirke	79
Rørbæk Sø	143
Rude Strand — Hads Herred	46
Sandfeldt Bjerge	147
Serridslevgaard	224

	SIDE
Skanderborg Enge (Gesing)	57
Skanderborg, Udsigt mod Slotskirken	57
Skanderborg Slotskirke	59
Skanderborg Slot	59
Skanderborg, Borgergade og Bakken	63
Skanderborg, Borgergade	63
Skanderborg, Amtsgaarden	64
Skanderborg Raadhuis, Bytræ og Frederik II's Mindesten	65
Skanderborg, Adelgade	66
Skærup Kirke	125
Skød Kirke	77
Sondrup Bakker	82
Stavns Fjord paa Samsø	200
Stensballe Bjerge	97
Stensballegaard	223
Stublade i Falling	253
Sulelade i Gaard paa Endelave	243
Svejstrup By, Stuehus	239
Tamdrup Bisgaard	226
Tanderup paa Samsø	197
Thyregod Kirke	145
Tirsbæk, set fra Nord	233
Tranebjerg Museum, Samsø	194
Tranebjerg Kirke, Samsø	195
Trelde Næs	179
Trelde By, Stuehus i en Gaard	238
TreldeBy, Udhuslænger med Bulvægge	240
Tyrrestrup, den gamle Lade	225
Valkeler-Skrænterne ved Lillebælt	178
Vejle, Bugten ved Skyttehuset	106
Vejle Havn	107
Vejle, Parti fra Havnen	107
Vejle, Højbanen til Herning og Horsens	108
Vejle, Havnegade med Højbanen	108
Vejle, Søndergade med Møllebakken	109
Vejle Sønderskov	110
Vejle, Udsigt ved Trædballehus	112
Vejle, Nørreskoven	113
Vejle, Udsigt mod Munkebjerg	114
Vejle, Skyttehuset	114
Vejle, Fjordbillede	117
Vejle, Fjordbillede	121
Vejledalen	153
Velling-Vrads	130
Vesborg Fyr paa Samsø	190
Vinding Kirke	124
Vor Mølle	76
Vrads Kirke	137
Vrads Sande	138
»Ulbækhus« ved Vejle Fjord	115
Urup	222
Østbirk Kirkegaard (Peder Skram's Mindesten)	99
Øster Nykirke	144

